

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№2 (109)

Астана
2025

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Саяси ғылымдарының кандидаты (алқа төрағасы) (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексеналыұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан Зейноллаұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD докторы (Қазақстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD докторы (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– Candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– Кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналыевич

– PhD доктор (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан Зейноллаулы

– PhD доктор (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD доктор (Казахстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD доктор (Казахстан)

КАРА
Абдукап

– Доктор, профессор (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)

Радивожевич Мильяна

– PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Молдахмет А.</i> 2001–2008 жылдары Қаратауда жүргізген археологиялық зерттеулер (Тұран археологиялық экспедициясы материалдары негізінде)	
<i>Молдахмет А.</i> Археологические исследования в Каратау в 2001–2008 годах (по материалам Туранской археологической экспедиции)	
<i>Moldakhmet A.</i> Archaeological research the Karatau mountains in 2001–2008 (based materials of the Turan archaeological expedition).....	6
<i>Shametov S., Eraliyeva S., Nurakhmetova K., Orazov T.</i> Archeological monuments of Turkestan region in the Turkestan archaeological expedition research	
<i>Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нурахметова Қ.А., Оразов Т.Б.</i> Түркістан археологиялық экспедициясы зерттеулеріндегі Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштері	
<i>Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нурахметова Қ.А., Оразов Т.Б.</i> Археологические памятники Туркестанского края в исследованиях Туркестанской археологической экспедиции.....	26
<i>Кузнецова Т.</i> О роли зеркал в погребальном обряде скифо-сарматской эпохи	
<i>Кузнецова Т.</i> Скиф-сармат дәуіріндегі жерлеу рәсіміндегі айнаның рөлі	
<i>Kuznetsova T.</i> On the role of mirrors in the funeral rites of the Scythian-Sarmatian era.....	37
<i>Абилева Н.М., Аққошқарова Ж.Т.</i> Орталық Азия елдеріндегі қыш өндірісінің этнографиясы	
<i>Абилева Н.М., Аққошқарова Ж.Т.</i> Этнография гончарства стран Средней Азии	
<i>Abileva N.M., Akkoshkarova Zh.T.</i> Ethnography of pottery of Central Asian countries.....	68
<i>Мұстажап А.Ш.</i> Ортағасырлық Сарайшықтың қыш өндірісі: археологиялық және мәдениеттанулық талдау	
<i>Мұстажап А.Ш.</i> Гончарное производство средневекового Сарайшыка: археологический и культурологический анализ	
<i>Mustazhap A.Sh.</i> Pottery Production in Medieval Saraishyk: an archaeological and cultural analysis.....	84
<i>Каримова К.Г.</i> З. Самашевтің ортағасырлық қала мәдениетіне қатысты зерттеулері (Сарайшық қаласы негізінде)	
<i>Каримова К.Г.</i> Исследования З. Самашева, Посвящённые культуре средневековых городов (на примере города Сарайшык)	
<i>Karimova K.G. Z.</i> Samashev's research on medieval urban culture (based on the example of the city of Saraishyq).....	97
<i>Рысбергенев М.</i> Функционально-семантические интерпретации курганов с каменными грядами: историографический обзор	
<i>Рысбергенев М.</i> Тас қатарлары бар қорғандардың функционалды-семантикалық түсініктемелері: тарихнамалық шолу	
<i>Rysbergenov M.</i> Functional and semantic interpretations of kurgans with stone alignments: a historiographical review.....	109

Этнология / Ethnology / Этнология

<i>Мәулет. А.</i> Шыңжаң қазақтары аспаптық музыкалық мұрасының зерттелуі	
<i>Маулет А.</i> Изучение инструментального музыкального наследия казахов Синьцзяна	
<i>Maulet A.</i> The Study of the Instrumental Musical Heritage of the Kazakhs of Xinjiang.....	126
<i>Атдаев С.</i> Кара-Шайтан – связующее звено между Мервом и Бухарой	
<i>Атдаев С.Дж.</i> Мерв пен Бұхара арасындағы бітімгер - Қара-Шайтан	
<i>Atdaev S.</i> Kara-Shaytan – a connecting link between Merv and Bukhara.....	150

Археология/ Archaeology/ Археология

FTAMP: 03.41.91

<https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.01>

Молдахмет А.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: arhadkz@mail.ru

2001-2008 ЖЫЛДАРЫ ҚАРАТАУДА ЖҮРГІЗГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР (ТҰРАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Тұран археологиялық экспедициясының 2001-2008 жж. Түркістан облысы (бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы), Сауран (бұрынғы Түркістан) ауданы аумағында жүргізген археологиялық зерттеулері ұсынылған. Зерттеу мақсаты: Тұран археологиялық экспедициясының Қаратауда жүргізген қазба және барлау жұмыстары нәтижесінде анықталған ортағасырлық ескерткіштердің тарихи-мәдени қалыптасуы мен дамуын зерделеу. Археологиялық зерттеудің әдіс-тәсілдері (іздеу, барлау, қазба) негізінде Қаратаудың күнгей беткейінде орналасқан ортағасырлық Күлтөбе мен Қарашық қалашықтарында зерттеу жұмыстары жүргізіліп, олардың құрылымдық-жоспарлану ерекшеліктері, мәдени қабаттары және археологиялық кешендері анықталды. Қазба барысында алынған деректер аймақтың тарихи дамуы мен қалалық мәдениетінің қалыптасу үдерістерін нақтылауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар экспедиция мүшелері Біресек, Байылдыр, Жыңғылшық, Үшөзен, Қарақұдық сияқты өзен аңғарлары мен шатқалдарында барлау жұмыстарын жүргізіп, 15 жерден ежелгі тасқа салынған сурет орындарын (петроглифтерді) анықтады. Олардың қатарында Қоржайлау, Таңбалытас, Тектұрмас, Қиынжүрек, Қарадегерес, Төсбұлақ, Шүкірсаз, Қызылшың, Бұрақоныс, Кеңөзен, Қарақұс, Майдантал, Майлықара сынды маңызды нүктелер бар. Бұл петроглифтерде ежелгі қоғам мүшелерінің діни-мифологиялық ұғымдары, аңшылық және мал шаруашылығы көріністері бейнеленген. Әсіресе, бейнелеу стиліндегі әртүрлілік пен композициялық тұтастық ежелгі адамның дүниетанымын ашуда үлкен рөл атқарады. Мақалада археологиялық деректерге сүйене отырып, тасқа салынған суреттердің және ортағасырлық ескерткіштердің тарихи-мәдени маңызы, зерттеу әдістері мен келешектегі ғылыми бағыттары жүйелі түрде талданған.

Кілт сөздер: Тұран, Түркістан, Қарашық, ортағасыр, барлау, қазба, қала, бекініс, төбе.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А. 2001-2008 жылдары Қаратауда жүргізген археологиялық зерттеулер (Тұран археологиялық экспедициясы материалдары негізінде)// Мәдени мұра. 2025. №2 (109). 6-25 бб. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.01>

Кіріспе

Қазақстанның оңтүстік өңірі ежелгі және ортағасырлық дәуірлерде бай мәдениет пен айтарлықтай урбанизацияға ие болған аумақтардың бірі болды. Бұл аймақтың тарихы мен мәдениетін зерттеу археологиялық тұрғыдан өте маңызды, себебі Жамбыл, Түркістан, Қызылорда облыстары ежелгі қалалық өркениеттердің, сауда жолдарының, сондай-ақ түрлі әлеуметтік құрылымдардың тоғысқан орны ретінде танымал. Осы негізде Қазақстанның ортағасырлық тарихын толыққанды зерттеу арқылы, оңтүстік аймақтардың археологиялық зерттелу тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді.

2001–2008 жылдар аралығында жүргізілген Тұран археологиялық экспедициясы осы аймақтағы ортағасырлық қалалар мен мәдениеттің дамуын зерттеуге арналған ауқымды ғылыми жобалардың бірі болды. Тұран экспедициясының басты мақсаты – Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда облыстарында орналасқан ортағасырлық қалалар мен олардың қоршаған ортадағы ықпалына қатысты жаңа мәліметтер алу болды. Экспедиция барысында көптеген археологиялық ескерткіштер мен мәдени қабаттар ашылып, ортағасырлық қалалардың өмір сүру құрылымы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы маңызды деректер жинақталды.

Тұран археологиялық экспедициясы жүргізген зерттеулердің нәтижелері ортағасырлық Қазақстанның қалалық жүйесінің құрылымы мен оның әлеуметтік және экономикалық дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Экспедиция барысында ашылған объектілердің арасында ескі қалалардың қала құрылысы, әлеуметтік

институттары, сауда және шаруашылық қатынастары, сонымен қатар олардың күнделікті өміріне қатысты деректер маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеулердің нәтижелері арқылы ортағасырлық қалалардың дамуы мен олардың құрылымдық ерекшеліктері туралы жаңа түсініктер пайда болды. Экспедиция барысында зерттеген аймақтардағы ескерткіштер кең таралған екі негізгі бағыт бойынша жинақталды: біріншісі, қала құрылысы мен қорғаныс жүйелеріне қатысты мәліметтерді қамтыса, екіншісі, археологиялық қазбалар мен керамикалық заттар арқылы сауда мен экономиканың дамуын зерттеу болып табылады. Осы зерттеулер нәтижесінде көптеген қызықты деректер жинақталып, ортағасырлық Қазақстанның урбанизация процесі мен оның әлеуметтік-экономикалық құрылымы туралы жаңа түсініктер қалыптасты.

Тұран археологиялық экспедициясы негізінен Шауғар, Сауран, Отырар сияқты қалалық оазистерм мен олардың қоршаған ортадағы орналасу маңызына көңіл бөлді. Бұл қалалар Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қалалық өркениеттің тірек нүктелері болып саналды және олардың археологиялық зерттелуі аймақтың тарихи-мәдени бейнесін толықтыра түсті. Зерттеу нәтижесінде, бұл қалалар мен олардың айналасындағы әлеуметтік-экономикалық байланыстардың қалыптасуы мен дамуындағы маңызды кезеңдер анықталды. Археологиялық қазбаларда кездескен материалдар мен монеталар, қала құрылысындағы ерекшеліктер, сондай-ақ қорғаныс жүйелерінің сипаттамасы сол дәуірдегі қоғамның тұрмыс-тіршілігі туралы жаңа мәліметтер ұсынады.

Экспедиция барысында көп көңіл

бөлінген мәселе – ортағасырлық Қазақстанның урбанизация үдерісін зерттеу болды. Қалалар арасындағы әлеуметтік-экономикалық байланыстар мен олардың шаруашылығының даму дәрежесі, сондай-ақ қала ішіндегі мәдениет пен тұрмыс деңгейі туралы мәліметтер ашылды. Бұл зерттеулердің нәтижелері Қазақстанның ортағасырлық қалаларының қандай функцияларды атқарғанын және оларды басқару жүйесінің қалай болғанын анықтауға болады. Ортағасырлық қалалар тек қана әкімшілік және сауда орталықтары ғана емес, сонымен қатар мәдени, діни және әлеуметтік байланыстардың негізгі алаңы болды.

Тұран археологиялық экспедициясының зерттеу нәтижелері археология мен тарих саласында тың мәліметтер ұсынды. Осы зерттеулер арқылы, ортағасырлық қалалардың қоршаған ортадағы экологиялық және экономикалық жағдайымен қалай өзара әрекеттескені туралы жаңа көзқарастар қалыптасты. Одан басқа, қалалық мәдениеттің, сауда жолдарының және ауыл шаруашылығының дамуына байланысты әртүрлі факторлар да қарастырылды.

Бұл археологиялық зерттеулердің нәтижелері тек Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орталық Азия аймағының тарихын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Қалалардың дамуы, олардың әлеуметтік құрылымдары мен басқару жүйелері, сондай-ақ экономикалық дамуы өзара байланысқан және бір-біріне ықпал еткен факторлар болып табылады. Тұран археологиялық экспедициясының зерттеулері осындай факторларды айқындауға бағытталған және аймақтың ортағасырлық тарихын толық түсінуге мүмкіндік береді.

Келешекте, осы зерттеулердің

негізінде Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қалалар мен мәдениеттер туралы жаңа ғылыми жұмыстар жазылып, тарихи ескерткіштерді сақтап қалу мен олардың маңызын арттыру жөнінде маңызды қадамдар жасалуы тиіс. Сонымен қатар, болашақтағы зерттеулерде осы аймақтағы басқа да археологиялық ескерткіштер мен тарихи деректерді қайта қарастыру және оларды зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін енгізу қажеттілігі туындайды.

Тұран экспедициясының зерттеулері Қазақстанның ортағасырлық тарихы мен мәдениетін тереңірек зерттеудің маңызды кезеңі болып табылады. Алынған мәліметтер мен нәтижелердің ғылыми құндылығы аймақтағы урбанизация мен әлеуметтік құрылымның даму тарихын толықтыра отырып, ортағасырлық Қазақстанның мәдениеті мен экономикалық жағдайын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде біз Тұран археологиялық экспедициясының зерттеу нәтижелерін талдай отырып, аймақтың ортағасырлық қалалық өркениеті туралы қорытынды шығарамыз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне негізделген. Атап айтқанда, Шавғар мен оның айналасындағы мәдени қабаттарды зерттеу үшін әртүрлі археологиялық материалдар мен деректер пайдаланылды. Турна археологиялық экспедициясы 2001-2008 жылдар аралығында Кызылорда мен Оңтүстік Қазақстан облыстарында жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелері, сондай-ақ осы өңірлердегі тарихи-мәдени ескерткіштердің архео-

логиялық және нумизматикалық деректері зерттеудің негізін құрады.

Зерттеу барысында пайдаланылған материалдар қатарында археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған керамикалық бұйымдар, құнды металдардан жасалған заттар, күміс, мыс, алтын монеталар, түрлі тұрмыстық заттар мен әшекейлер және басқа да мәдени-тарихи құндылықтар ерекше орын алды. Бұл бұйымдар жергілікті тұрғындардың экономикалық, мәдени және әлеуметтік өмірі туралы құнды мәліметтер береді. Қазба жұмыстары барысында алынған деректердің ішінен Шавғар қаласының мәдени қабаттарының құрылымы, оның орналасуы және әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы маңызды ақпараттар алынды.

Зерттеу әдістері арасында археологиялық қазба жұмыстарының стандартты тәсілдері қолданылды. Қазба орындары жоспарлы түрде ашылып, әрбір қабат мұқият зерттеліп, сол уақыттағы тұрғындардың күнделікті өмірі мен дүниетанымы туралы деректер жинақталды. Әрбір табылған зат сараптама үшін зертханаларға жіберіліп, оның жасалу тәсілі мен уақытын анықтау үшін радиокөміртекті талдау әдістері қолданылды. Бұл әдіс зерттелген аймақтың хронологиясын нақтылай отырып, оның тарихи кезеңдерге жататынын айқындауға мүмкіндік берді.

Қазба жұмыстарының барысында алынған нумизматикалық деректер ерекше маңызға ие болды. Монеталардың табылуы қала экономикасының даму деңгейі мен оның сыртқы сауда байланыстары туралы маңызды мәліметтер береді. Нумизматикалық зерттеу әдістері арқылы монеталардың шығу тегі, олардың жасалған уақыты мен материалдары анықталды. Бұл деректер

Шавғар қаласының экономикалық өмірі мен оның сыртқы сауда байланыстарын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында географиялық ақпараттық жүйелер (ГИС) қолданылды. Бұл әдіс зерттелген аймақтың картографиялық мәліметтерін өңдеу, оның тарихи кезеңдердегі өзгерістерін түсіну үшін маңызды құрал болды. ГИС технологиясы арқылы қаланың орналасуы мен оның қорғаныс құрылымдарының жоспарлы сипаттамасы қайта қалпына келтірілді.

Зерттеу нәтижелерін талдау кезінде тарихи, археологиялық және нумизматикалық әдістердің үйлесімі ғылыми дәлдікпен нақты қорытындылар жасауға негіз болды. Әрбір табылған артефакт пен дерек, оның тарихи мәні мен әлеуметтік рөлі тұрғысынан терең талданып, сол кезеңдегі мәдениеттің ерекшеліктері мен даму үрдістері толық әрі жан-жақты зерттелді.

Талдау

2001 жылғы археологиялық қазба ортағасырлық Күлтөбе қаласының оңтүстік-шығыс бөлігіндегі ең биік жерде, 1981-1984 және 1997 жылдарда жүргізілген қазбаларды жиектей салынды, ұзындығы 23 м, ені 7-16 м қазбадан XVIII- XIX ғғ. кезінде өмір сүрген 4 бөлме ашылды. Қала өмірінің соңғы кезіндегі бұл бөлмелердегі тіршілік екі еденмен байланысты, жоғарғы еден жер бетінен (қазбаның ең биік нүктесінен) 0,3 м, ал төменгі еден - 0,55 м тереңдікте жатыр. Бөлмелерден XVIII- XIX ғғ. кезеңінің ыдыстары табылды (Тұран, 2002: 84 б).

Түркістан қаласынан 8 км солтүстікте Қарашық өзенінің оң жағасында орналасқан ортағасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделінде жүргізілген қазба 1-ден XIII-XIV ғасырлар кезінде

өмір сүрген 13 бөлме ашылды, ал шаруашылық аймағында жүргізілген қазба 2-ден XIII-XIV ғасырлар кезінде қолданыста болған ыдыстарды күйдіруге арналған 5 құмдан-пештер ашылды (Елеуов, Қасенов, 2002: 120-122).

2002 жылы Тұран археологиялық экспедициясы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан мен Түлкібас аудандарында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Экспедицияның тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу тобы Түлкібас ауданында барлау жүргізіп Қызыларық ауылы жанынан тас ғасырының үңгірін ашты және Қараүңгірде көлемі 2x1,5 м шағын қазба (шурф) жүргізіп жаңа тас ғасыры кезінің 57 тас еңбек құралын, 46 сүйек, және 13 ыдыс сынықтарын тапты (Тұран, 2003: 160).

Экспедицияның тасқа салынған суреттерді зерттеу тобы Ақсу-Жабағлы қорығындағы Қасқабұлақта тасқа салынған суреттерге зерттеу жүргізіп, бұл кешенде қола, ерте темір және ортағасырлар кезінде салынған суреттер барын анықтап, олардың салыну әдістеріне, стилистикалық ерекшеліктеріне назар аударды. Сонымен қатар, осы топ Түлкібас ауданындағы Сәлделітас, Қарабастаудағы тасқа салынған суреттерді ашып, Түркістан ауданындағы Қызылшың, Жыңғылшық, Төсбұлақ, Тектұрмастағы тасқа салынған суреттерді зерттеуді одан әрі жалғастырды.

Түлкібас ауданында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізу кезінде 37 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың қатарында: 16 ортағасырлық елді мекен, 2 қарауыл төбе, тасқа салынған 2 суреттер орны, 9 жеке оба, 6 оалар тобы және 2 обалар қорымы бар.

2002 жылы Қарашық 1 қала-

сындағы қазба жұмыстары онан әрі жалғастырылып, Төрткүлтөбе қаласында қазба басталды. Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі қазбаны одан әрі тереңдету кезінде 2001 жылғы қазбадан ашылған 13 бөлменің астынан, XI-XII ғғ. кезінде өмір сүрген 10 бөлме ашылды. Осы кешендегі 10 - бөлменің ортасында киіз үй тігуге арналған, аумағы 9,5 м келетін, жиегі бар қатар кесекпен қаланған алаң орналасқан.

Цитадельдің шығыс бөлігінде қазылған кесектен он құрылыс кезеңінің қалдықтары ашылды. Сонымен қатар, Қарашық 1 қаласының цитаделінде жүргізілген қазба 1 мен қазылған кесіктер барлығы 11 құрылыс кезеңінің құрлыстары анықталды, олардың өмір сүрген уақыты:

1- және 2- кезеңдегі құрлыстар - VI-VIII ғғ.;

3-, 4-, 5-, 6-, 7-, 8- кезеңдегі құрлыстар - IX-X ғғ.;

9- және 10 кезеңдегі құрлыстар - XI-XII ғғ.;

11 кезеңдегі құрлыстар - XIII-XIV ғғ. (Елеуов, 2003: 7-12).

Қарашық 1 қаласының шаруашылық аймағындағы қазба 2-ні онан әрі жалғастыру барысында XIII-XIV ғғ. кезіндегі 5 құмдан - пеш және 5 тандыр ашылды. Рабад қамалына салынған кесік оның 2 кезеңде салынғанын анықтады: 1- кезеңде қалыңдығы 0,6-0,7 м пахсаның үстіне ені 5м қамал тұрғызылған, ал 2 – кезеңде 1 - кезеңдегі қамалдың ішкі жағына қосарлана өрілген пахсаның табанындағы ені 2 м, биіктігі 3 м. Кесікті қазу кезінде басын солтүстік-батысқа қаратып, әбзелдерімен IX-X ғғ. кезінде жерленген жылқының сүйегі табылды. Рабадтың ішкі жағында жүргізілген қазба 3-тен XIII-XIV ғғ. кезінде өмір сүрген 4 бөлме және ені 1,2-1,3 м келетін табанына ыдыс сынықтары төселген жол

ашылды.

Ортағасырлық Төрткүлтөбе қаласы Түлкібас ауданындағы Шарапкент ауылының батыс шетінде, Балықты өзенінің сол жағасында орналасқан. 2002 жылы қаланың цитаделінде кесік қазылып, оның дамуында 3 құрлыс кезеңі болғаны анықталды: 1-құрлыс кезеңінде пахса гуэлактан биіктігі 6,5 м платформа және ішінде құдық орналасқан құрлыс салынған; 2 – құрлыс кезеңде (X ғ) платформасының үстіне биіктігі 0,7 м пахса төселіп, оның үстіне ішкі жағы көлбеу (табанындағы қалыңдығы 11 м) қамал салынған, оның 1,5 м биіктегі қалыңдығы 6 м. 3 құрылыс кезеңінен тастан қаланған құрлыстың қалдығы, шұңқырлар мен 3 еден сақталған. Бұл кезеңдегі құрлыстар XII ғ. соңы XIII ғ. басында өмір сүрген. Төрткүлтөбенің сыртында жүргізілген қазба 3-тен XII ғ. соңы XIII ғ. басы кезіндегі моншаның орны ашылды. Моншаның құрлысы күйдірілген кесектен салынған (Елеуов, 2004: 104).

2003 жылы Түлкібас ауданындағы Қарабастау тасқа салынған суреттерін зерттеу одан әрі жалғастырылды және археологиялық барлау жұмыстары екі бағытта жүргізілді: Арыс өзенінің сол жағасымен батыстан шығысқа қарай және Арыс өзенінің оң жағасымен шығыстан батысқа қарай. Жүргізілген барлау жұмыстары барысында ауданның 14 ауылдық, 2 поселкелік округтерінің алып жатқан жері қамтылып, бұрын есепке алынбаған 71 археологиялық ескерткіш ашылды. Ашылған ескерткіштердің қатарында: 45 ортағасырлық елді мекен, 1 қарауыл төбе, 2 тастан салынған құрылыс, 1 үңгір, 6 жеке оба, 6 обалар тобы, 10 обалар қорымдары бар (Тұран, 2004: 90). Барлау кезінде ашылған Шақпақата, Қызылбел, Қарағашты, Ақтөбе, Тереңсай, Балықты

4 елді мекендерінде шағын көлемде, ол жартылай бұзылған Жамбасарық елді мекенінде кең көлемде қазба және кесік қазылды. Жамбасарықтың қазіргі көлемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 52 м, батыстан шығысқа қарай 22 – 36 м, биіктігі 13 м. Төбенің үстіндегі алаңда жүргізілген көлемі 10x12 м, тереңдігі 0,3 – 1 м қазбадан шұңқырлар, 4 бөлме және төбенің үстіндегі құрылысқа шығатын баспалдақтың қалдығы ашылды. Қазбаның оңтүстік жиегінен қазылған ұзындығы 8 м, ені 1 м, тереңдігі 5 м кесек Жамбасарық өзенінің сол жағасындағы биік төбенің (8,5 м) үстіне 2,7 м пахса төселіп, оның үстіне елді мекеннің салынғанын көрсетті. Жамбасарық елді мекені VI – IX ғғ. кезінде өмір сүрген (Елеуов, 2004: 67).

2004 жылы Түлкібас ауданындағы археологиялық барлау жұмыстары Машат – Иірсу ауылдары аралығында, Ақбиік ауылдық округінің таулы бөлігінде, Машат, Дәубаба, Иірсу, Құлан өзендері алқабында жүргізіліп, бұрын есепке алынбаған 34 археологиялық ескерткіш ашылды, олардың қатарында: 9 ортағасырлық елді мекен, 11 жеке оба, 9 обалар тобы және 5 обалар қорымы бар.

Түркістан ауданындағы барлау жұмыстары шығысында Ойық ауылынан басталып, батысында Қаражон ауылына дейінгі аралықта, Қаратаудың тауалды жазығында, Бересек, Қызылата, шатқалдарында және тауаралық Егізқара жазығында жүрді. Жүргізілген далалық жұмыстары барысында бұрыннан белгілі 2 ортағасырлық елді мекен мен 10 обалар қорымдары қайта зерттеліп, олардың орналасқан жері анықталып, жобаларына түзетулер енгізілді және бұрын есепке алынбаған 201 археологиялық ескерткіш ашылды, олардың қатарында: 10 ортағасырлық

елді мекен, 22 жеке оба, 51 обалар тобы, 116 обалар қорымы, 1 тасқа салынған құрылыс, тасқа салынған 1 сурет орны бар (Елеуов, 2005: 27-29).

2004 жылы Қарашық қаласының шаруашылық аймағында қазба жүргізіліп, рабадтан 1 км оңтүстік-шығыста орналасқан, көлемі 10,7-11х9,7 м кесене ашылды. Қабырғалары күйдірілген кесектен қалаған кесене ХІІІ-ХІV ғғ. кезіндегі құрылыс (Елеуов, 2005: 108-115).

2004 жылғы қыркүйек–желтоқсан айлары аралығында экспедиция Қызылорда облысының Шиелі және Жаңақорған аудандарында кең көлемде барлау жұмыстарын жүргізді (Елеуов, 2005: 91-93). Шиелі ауданындағы зерттеу жұмыстары ауданының шығыс шекарасынан бастап, батысында Көкжиде каналына дейін, оңтүстігінде Сырдария өзенінен бастап солтүстігінде Қаратаудың теріскейіне дейінгі аралықта жүргізіліп бұрыннан белгілі 16 ескерткіштер қайта зерттеліп, 56 ескерткіш ашылды. Қайта зерттелген ескерткіштердің қатарында: 11 ортағасырлық елді мекен, 1 кесене, тасқа салынған 3 сурет орындары, 1 обалар қорымы бар, ал жаңадан ашылған 56 ескерткіштердің қатарында: 6 ортағасырлық елді мекен, 8 кесене, 12 жеке оба, 16 обалар тобы, 9 обалар қорымы, тасқа салынған 3 сурет орындары, тастан қаланған 1 құрылыс, 1 тоған бар.

Жаңақорған ауданындағы археологиялық барлау жұмыстары Сырдария өзенінің сол жағасынан Қызылқұмға дейінгі аралықта және Сырдария өзенінің оң жағасында Қаратаудың теріскей беткейіне дейінгі аралықта жүргізіліп бұрыннан белгілі 33 ортағасырлық қалалар мен елді мекендер, 11 обалар қорымы, 2 обалар тобы, 2 жеке оба

қайта зерттелді және 82 археологиялық ескерткіш ашылды, олардың қатарында: 10 ортағасырлық елді мекен, 1 қарауыл төбе, 6 жеке оба, 25 обалар тобы, 39 обалар қорымы, тасқа салынған 1 сурет орны бар (Қызылорда, 2005: 180).

Экспедиция 2005 жылғы сәуір-мамыр айларында Түркістан ауданы мен Кентау қала әкімшілігіне қарасты, осы уақытқа дейін зерттеушілердің назарынан тыс қалып келген Шылбыр, Тассарай, Иқансу, Құрсай, Хантағы, Біресек, Байылдыр, Қызылата, Тайтума, Ермексу, Үйреката, Қысаша, Дәуқара, Көксарай, Ақтөбе, Жылағаната, Үшөзен, Қараүңгір өзендері мен олардан аралығында жатқан өзенаралық, тауарлық жазықтарда, шатқалдарда зерттеу жұмыстарын жүргізіп 165 археологиялық ескерткіш ашты, олардың қатарында: 6 ортағасырлық елді мекен (Елеуов, 2006: 163-170; Әлжанов, 2006: 68-73), 1 құмдан, 18 жеке оба, 39 обалар тобы, 101 обалар қорымдары бар және бұрыннан белгілі 2 ортағасырлық елді мекенді қайта зерттеді (Тұран, 2006: 170).

2005 жылы Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы зерттеу жұмыстары Қаратаудың Ақмылтық, Қоспа, Үлкен Сауысқандық, Кіші Сауысқандық өзендерінің шатқалдарында, Сарысу өзенінің төменгі ағысында (Таңбалы Нұрадан бастап Құлтанның кесенесіне дейінгі аралықта), Ақтау мен Жетімтау сілемдерінде, Дариялытақырдың солтүстік-шығыс бөлігінде жүргізіліп бұрын есепке алынбаған 26 ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың қатарында: тасқа салынған 11 сурет орындары, 10 жеке оба, 4 обалар тобы, 1 қарауыл мұнара бар.

Жаңақорған ауданындағы барлау жұмыстары Қаратаудың күнгей беткейіндегі Бесарық (Егізқара, Қара-

бұлақ), Ақүйік (Ақүйік, Құланшы), Келте, Шалқиясай, Жиделі (Жиделі, Жыланды, Қабылсай, Шағатасай, Жосалы), Арыстанды (Бестамас, Арыстанды), Алашапан, Дарбаза өзендерінің шатқалдарында, тауаралық жазықтарда жүргізіліп 113 ескерткіш ашылды, олардың қатарында: 3 ортағасырлық елді мекен, тасқа салынған 15 сурет орындары, 1 тоған, 16 жеке оба, 26 обалар тобы және 52 обалар қорымы бар. Сонымен қатар, 3 обалар қорымы, 1 обалар тобы, тасқа салынған 1 сурет орны қайта зерттелді (Елеуов т.б, 2005: 91-94; Қызылорда, 2005: 115).

2005 жылы қыркүйек-қараша айларында ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік-шығыс қақпасында көлемі 30x8 м келетін қазба 1-3 м тереңдікте қазылып 4 құрылыс кезеңінің қалдықтары ашылды: 1 - құрылыс кезеңіне ұзындығы 24 м, ені 3 м дәліз тәрізді құрылыстың солтүстік және оңтүстік қабырғаларының қалдықтары, олардың үстіне салынған мұнаралар мен қамалдың және ені 2,75 м қақпаның орны; 2 - құрылыс кезеңіне ұзындығы 20 м, ені 3-3,5 м дәліз тәрізді құрылыстың солтүстік және оңтүстік қабырғаларын жиектей қаланған қабырғалар мен олардың қақпасының қалдықтары; 3- құрылыс кезеңіне ұзындығы 20 м, ені 4-4,8 м дәліз тәрізді құрылыстың шығыс бөлігіне салынған құрылыс пен қақпаның қалдығы; 4-құрылыс кезеңіне ұзындығы 23 м, ені 4,6 м дәліз тәрізді құрылыс пен оған қатысты қақпаның қалдығы жатады. Ашылған құрылыс кезеңдерінің құрылыстары XV-XVII ғғ. кезінде салынған (Елеуов, 2005: 98 б; Ортағасырлық Сауран, 2006: 55 б).

2006 жылы археологиялық барлау жұмыстары Жамбыл облысының Жуалы, Талас және Сарысу аудандарының Қаратау алып жатқан жерінде жүргізілді.

Жуалы ауданындағы барлау Қаратаудың оңтүстік беткейінде батыстан шығысқа қарай Шақпақата – Бәйтерек аралығында; оңтүстік-шығыстан солтүстік батысқа қарай Бәйтерек – Қызтоған бағытында; солтүстік - батыстан оңтүстік - шығысқа қарай Қызтоған – Бурнооктябрь бағытында және осы бағыттың бір тармағы Қаратаудың үстіндегі Көсегенің Көкжоны жолымен Көлбастау көлінен Күйік асуына дейін жүріп өтті. Қаратаудың теріскей беткейіндегі зерттеу жұмыстары Қызылтаң – Жылыбұлақ – Дарбаза – Қарабастау - Ленин жолы - Майтөбе ауылдары аралығында тауалды жазығында жүргізілді. Барлау кезінде 102 археологиялық ескерткіш ашылып, 5 ортағасырлық елді мекен мен 2 обалар тобы қайта зерттелді. 2008 жылы ашылған ескерткіштердің қатарында 24 ортағасырлық елді мекен, тасқа салынған 4 сурет орындары, тоғызқұмалақ тақтасы қашалған 1 жер, 14 жеке оба, 23 обалар тобы, 36 қорымы бар.

Жамбыл ауданындағы зерттеу жұмыстары тауалды жазығында Қаратау мен Қызылтаң ауылдары аралығында жүргізіліп 3 жеке оба, 4 обалар тобы және 12 обалар қорымы ашылды.

Талас ауданындағы барлау жұмыстары Майтөбе – Қожағаппар – Тамды - Қаратау - Көктал ауылдары бағытымен тауалды жазығында, Бөген өзенін жағалап Сарысу ауданының шекарасына дейін жүргізіліп 25 археологиялық ескерткіш ашылды, олар: тасқа салынған сурет 1 орны, 1 жеке оба, 11 обалар тобы, 12 обалар қорымы. Ортағасырлық Майтөбе, Арбатас елді мекендері мен Тамды қаласы қайта зерттеліп, суретке түсірілді.

Сарысу ауданындағы барлау жұмыстары Талас ауданының шекарасынан бастап Ақтоғай – Жаңарық

ауылдары - Жаңатас қаласы – Түркістан – Үштөбе ауылдары аралығында жүргізіліп 17 археологиялық ескерткіш ашылды, олар: 2 ортағасырлық елді мекен, 2 жеке оба, 4 обалар тобы, 9 обалар қорымы (Қазақстан Республикасы, 2006: 155).

2006 жылы экспедиция Түркістан ауданы мен Кентау қалалық аймағындағы археологиялық барлау жұмыстарын және ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік – шығыс қақпасындағы қазба жұмыстарын жалғастарды. Хантағы, Байылдыр, Қызылата, Майдантал, Үшөзен, Суындық өзендері алқаптарында, тауаралық, өзенаралақ жазықтарда жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесінде 28 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың қатарында: 2 ортағасырлық елді мекен, 1 жеке оба, 7 обалар тобы, 12 обалар қорымы және тасқа салынған 6 сурет орындары бар (Тұран, 2007: 8). Ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік – шығыс қақпасындағы қазбаны онан әрі жалғастыру кезінде қақпа арқылы өтетін тастан қаланған жол, қала қақпасы мен оған іргелес тұрған қамалдың сыртындағы құрылыс қалдықтары ашылды (Елеуов, Ақымбек, Қалиев, 2007: 217-219).

2007 жылы экспедиция Оңтүстік Қазақстан облысының Бәйдібек, Отырар, Арыс ауданында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Бәйдібек ауданындағы барлау жұмыстары 10 ауылдық округтерді түгел қамтыды, жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде бұрыннан белгілі 10 археологиялық ескерткіштер қайта зерттеліп, олардың орналасқан жері GPS бойынша анықталып, жобалары қайта түсірілді, және 177 археологиялық ескерткіш ашылып зерттелді, олардың қатарында:

18 ортағасырлық елді мекен, 32 жеке оба, 68 обалар тобы, 58 обалар қорымы, тасқа салынған 1 сурет орны бар (Елеуов, Қалиев, 2007: 274-280).

Арыс ауданындағы барлау жұмыстары Дермене, Ақдала, Задария, Шөгірлі ауылдары жерінде жүргізіліп 36 археологиялық ескерткіш ашылып зерттелді, олардың қатарында: 8 ортағасырлық елді мекен, 11 жеке оба, 14 обалар тобы, 3 обалар қорымы бар.

Отырар ауданындағы барлау жұмыстары Шәмші Қалдаяқов ауылы мен Қостүйін темір жол бекеті жанында жүргізіліп 3 ортағасырлық елді мекен зерттелді (2007 жылы, 2007: 54-56). 2007 жылы жүргізілген зерттеулер кезінде Отырар мен Арыс аудандарының археологиялық және сәулет өнері ескерткіштерінің толықтырылған тізімі жасалып, баспадан шықты (Бердияр, 2002: 79).

2007 жылы Қаратаудың теріскей беткейіндегі барлау жұмыстары Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ және Жамбыл облысының Талас, Сарысу аудандарында жүрді (Қазақстан Республикасы, 2007). Созақ ауданындағы археологиялық барлау Бабата, Жартытөбе, Құмкент ауылдары жерінде жүргізіліп 17 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді. Олардың қатарында: 2 ортағасырлық елді мекен, 4 жеке оба, 2 обалар тобы, 9 обалар қорымы бар.

Сарысу ауданының Саудакент, Қызылдиқан, Бестоғай, Ақтоғай, Шабакты, Үшбас, Буденовка, Жайылма, Маятас ауылдары мен темір жол бекеттері аралығында жүргізілген барлау кезінде 46 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың қатарында: 12 жеке оба, 19 обалар тобы, 15 обалар қорымы бар.

Талас ауданының тауалды,

тауаралық жазықтарында және таулы бөлігінде жүргізілген барлау кезінде 32 археологиялық ескерткіш ашылып, олардың қатарында: 1 ортағасырлық елді мекен, 8 жеке оба, 12 обалар тобы, 10 обалар қорымы тасқа салынған 1 сурет орны анықталды.

Экспедиция 2008 жылы Созық және Түркістан ауданында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Созақ ауданындағы археологиялық барлау жұмыстары Қаратаудың теріскей беткейінде шығыстан батысқа қарай Талдыбұлақ, Көкбұлақ, Бабата, Үшбас, Үштөбе, Кеншінбай, Балатұрлан, Қандыбұлақ, Балдысу, Шіркейлі, Жосалы, Көкбұлақ, Арпаөзен, Сарымсақты, Қараүңгір, Райыс, Итмұрын, Үйеңкі, Күркіреуік, Алмалы, Тоқтыбай, Ащышексай, Марленсай, Өрісата, Қайнарбұлақ, Ақүйіс, Суындық, Қостөбе, Қызылбұлақ, Бақай, Қарабұлақ, Қарақұр, Әлжансай, Шөңке, Үңгірлі, Раң, Саржаз, Күмісті, Күрдек, Ақсүмбе өзендерінің жоғарғы ағысынан бастап, олардың тауаралық шатқалдарында, жазықтарда, тауалды жазығында, Шу өзенінің жағасы мен Шу – Жуантөбе ауылдары аралығында жүргізілді. Барлау барысында 292 археологиялық ескерткіш ашылды, олардың 199-ы (16 жеке оба, 40 обалар тобы, 132 обалар қорымы, 8 ортағасырлық елді мекен, 2 тас қоршау, тасқа салынған 1 сурет орны) Құмкент, Жартытөбе, Шолаққорған, Сызған, Созақ ауылдық округтері жерінде (Қазақстан Республикасы, 2008), 93-і (18 жеке оба, 19 обалар тобы, 44 обалар қорымы, 1 ортағасырлық елді мекен, 2 тас қоршау, тасқа салынған 6 сурет орны, 1 тас ғасырының тұрағы, 1 ортағасырлық арық, 1 үңгір) Қарақұр, Қаратау, Жуантөбе, Тасты ауылдық округтері жерінде орналасқан (Оңтүстік Қазақстан, 2008).

2008 жылы ашылған 292 ескерткіштің қатарында: 9 ортағасырлық елді мекен, 34 жеке оба, 59 обалар тобы, 176 обалар қорымы, 4 тас қоршау, тасқа салынған 7 сурет орны, 1 тас ғасырының тұрағы, 1 ортағасырлық арық, 1 үңгір бар.

2008 жылы Созақ ауданында орналасқан, бұрын есепке алынған 18 ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің орналасқан жері анықталып, олардың жобалары лазерлі теодалитпен түсірілді.

Түркістан ауданындағы барлау жұмыстары Шылбырсу, Раңсай өзендері алқабында, Тесіктас шатқалында, тауалды, тауаралық жазықта және Иқан – Раңсай – Шылбырсу – Жартытөбе тауаралық жолының екі жағында жүргізіліп 4 жеке оба, 1 обалар қорымы ашылды.

2001 – 2008 жылдар аралығында Тұран археологиялық экспедициясы оңтүстік – шығыстан солтүстік – батысқа қарай 400 шақырымға созылып жатқан Қаратаудың Жамбыл облысының Жуалы, Жамбыл, Талас, Сарысу аудандары, Оңтүстік Қазақстан облысының Түлкібас, Бәйдібек, Түркістан, Созақ аудандары және Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі аудандарында орналасқан жерлерде кең көлемде археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бұрыннан белгілі, есепке алынған 100-ден аса ескерткіштерді қайта зерттеп, олардың орналасқан жерін анықтап, жобаларына толықтыру, түзетулер енгізіп, стретке түсірді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұрын есепке алынбаған 1602 археологиялық ескерткіш ашылып, зерттелді, олардың 1084-і Оңтүстік Қазақстан облысында, 241-і Жамбыл және 277-сі Қызылорда облысында орналасқан. Жаңадан ашылған ескерткіштердің қатарында:

174 ортағасырлық елді мекен қалашық, 236 жеке оба 405 обалар тобы, 687 обалар қорымы, 5 қарауыл төбе (мұнара), 8 тастан салған құрылыс, тасқа салынған 70 сурет орындары, 3 үңгір, 1 тас ғасырының еңбек құралдары табылған жер, 8 кесене, 2 тоған, 1 ортағасырлық арық, тоғызқұмалақ тақтатасы қашалған 1 жер, 1 құмдан пеш бар (Сур.1.). Зерттеу кезінде Қаралаудың әртүрлі бөліктерінде орналасқан 17 ортағасырлық елді мекендердің толық бүлінгені, 30- дан аса елді мекендердің

және 200- ден аса обалардың бұзылып жатқаны белгілі болды.

Алынған нәтижелер

Тұран археологиялық экспедициясы 2001 – 2008 жылдары Қаратауда жүргізген археологиялық зерттеулерінің нәтижесінде Жуалы, Жамбыл, Талас, Сарысу (Жамбыл облысы), Түлкібас, Бәйдібек, Түркістан, Созақ (Оңтүстік Қазақстан облысы) Жаңақорған, Шиелі (Қызылорда облысы) аудандары көлемінде орналасқан археоло-

Орналасқан жері: облыс, аудан	Ескерткіштердің түрі														
	Ортағасырлық елді мекен, қала	Жеке оба	Обалар тобы	Обалар қорымы	Қарауыл төбе, мұнара	Тастан салынған құрылыс	Тасқа салынған сурет орны	Үңгір	Тас ғасырының тұрағы	Кесене	Тоған	Ортағасырлық арық	Тоғызқұмалақ, тақтасы қашалған жер	Құмдан – пеш	Қосындысы
Түркістан облысы Сауран ауданы	18	45	97	230	–	1	22	–	–	–	–	–	–	1	414
Бәйдібек ауданы	18	32	68	58	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	177
Түлкібас ауданы	70	26	21	17	3	2	4	2	–	–	–	–	–	–	145
Созақ ауданы	11	38	61	185	–	4	7	1	1	–	–	1	–	–	309
Қызылқұм ауданы	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
Арыс ауданы	8	11	14	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	36
Жамбыл облысы Жуалы ауданы	24	14	23	36	–	–	4	–	–	–	–	–	1	–	102
Жамбыл ауданы	–	3	4	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19
Талас ауданы	1	9	23	22	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	57
Сарысу ауданы	2	14	23	24	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	63
Қызылорда облысы Шиелі ауданы	6	22	20	9	1	1	14	–	–	8	1	–	–	–	82
Жаңақорған ауданы	13	22	51	91	1	–	16	–	–	–	1	–	–	–	195
Барлығы	174	236	405	687	5	8	70	3	1	8	2	1	1	1	1602

Сур.1. Тұран археологиялық экспедициясының 2001 – 2008 жылдары Қаратаудан ашқан ескерткіштері
Fig.1. Monuments Discovered in the Karatau Region by the Turan Archaeological Expedition in 2001–2008

гиялық ескерткіштердің саны, олардың қазіргі сақталу барысы анықталып, Қаратау арқылы өткен ортағасырлық керуен жолдарының негізгі бағыттары көрсетіліп (Елеуов, 2007: 25), республикалық көлемде алғаш рет жеке ауданның, ауылдық округтің археологиялық картасын даярлап, оны жарыққа шығару іске асырыла бастады. 2004 жылы «Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. 1 том. Түлкібас ауданы» 2008 жылы «Қарақұр ескерткіштері» атты энциклопедиялық үлгідегі археологиялық карталар баспадан шықты (Оңтүстік Қазақстан, 2008: 244). Қызылорда облысының Жаңақорған мен Шиелі аудандарынан ашылып, қайта зерттелген ескерткіштері 2007 жылы шыққан «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы» атты жинақта жарияланды (Свод, 2007).

Қорытынды

2001–2008 жылдар аралығында жүргізілген Тұран археологиялық экспедициясының зерттеу жұмыстары Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы тарихи-мәдени мұраларды жүйелі түрде тіркеуге, зерттеуге және ғылыми айналымға енгізуге зор үлес қосты. Экспедиция жетекшісі – тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Елеуовтің басшылығымен жүзеге асқан бұл кешенді зерттеу Қаратау жотасының күнгей және теріскей беткейлерінде орналасқан көптеген ежелгі және ортағасырлық ескерткіштердің археологиялық маңызын анықтап, олардың тарихи рөлі мен мәдени контекстін саралауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмыстары Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан (қазіргі

Түркістан облысы) және Қызылорда облыстарының аумағындағы Жуалы, Жамбыл, Талас, Сарысу, Түлкібас, Бәйдібек, Түркістан, Созақ, Жаңақорған, Шиелі секілді аудандарды қамтыды. Экспедиция барысында аталған аудандардың әрқайсысында орын тепкен археологиялық ескерткіштердің саны, олардың физикалық жағдайы, тарихи-хронологиялық ауқымы мен стратиграфиялық құрылымы жүйеленді. Бұл деректер болашақ археологиялық және тарихи реконструкциялар үшін сенімді ғылыми негіз қалыптастырды.

Экспедицияның аса маңызды жетістіктерінің бірі – Қазақстанда алғаш рет аудандық және ауылдық деңгейдегі археологиялық картографияның жасалуы. Атап айтқанда, 2004 жылы жарық көрген «Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. I том. Түлкібас ауданы» және 2008 жылы шыққан «Қарақұр ескерткіштері» атты энциклопедиялық басылымдар археологиялық нысандарды нақты координаталармен, фотоматериалдармен және сипаттамалармен толықтырып, ғылыми құжаттаудың үлгісін ұсынды. Бұл басылымдар өңірлік археологияны дамытуда тың серпін беріп, келешек зерттеулерге бағдарлық қызмет атқарады.

Экспедиция нәтижесінде Қаратаудың геоморфологиялық және гидрографиялық жүйелері негізінде қалыптасқан ежелгі керуен жолдарының негізгі бағыттары айқындалды. Бұл жолдар тек экономикалық ғана емес, мәдени және өркениеттік ықпалдастықтың да маңызды артериялары болған. Ортағасырлық қалалар – Күлтөбе, Қарашық, сондай-ақ Қаратаудың әртүрлі шатқалдарында

табылған жартастағы суреттер мен тұрақтар – сол керуен жолдарының бойындағы тірек нүктелері ретінде зерделенді. Осы орайда Қоржайлау, Таңбалытас, Тектұрмас, Шүкірсаз, Қиынжүрек сияқты тасқа салынған сурет орындары тарихи уақыт пен кеңістіктің байланысын ашып, рухани мәдениеттің даму арналары жөнінде маңызды ақпарат берді.

Экспедицияның Қызылорда облысы бойынша жүргізген жұмыстары да айрықша назарға ие. 2007 жылы жарық көрген «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы» атты жинақта Жаңақорған мен Шиелі аудандарындағы жаңадан табылған және қайта зерттелген ескерткіштер ғылыми қауымдастық назарына ұсынылды. Бұл жинақ арқылы өңірдің тарихи ландшафтына қатысты ғылыми база кеңейіп, мәдени мұраларды сақтау және насихаттауға бағытталған бағдарламаларға тірек бола алатын материалдар жүйеленді.

Экспедицияның тағы бір маңызды нәтижесі – археологиялық үдерістің әдістемелік жетілуі. Қазба жұмыстары мен барлау процестерінде стратиграфия, типология, радиокөміртекті талдау, картографиялық дәлдік және

фотофиксация тәсілдері кешенді түрде қолданылды. Бұл әдістердің үйлесімділігі алынған деректердің ғылыми құндылығын арттырып, тарихи кезеңдер мен мәдени қабаттардың салыстырмалы хронологиясын нақтылауға мүмкіндік берді.

Жалпы, Тұран археологиялық экспедициясының жұмысы еліміздегі өңірлік археологияның дамуына тың серпін беріп қана қоймай, археологиялық білім мен мәдени мұраға деген қоғамдық сұраныстың артуына да жол ашты. Ауылдық округтерде орналасқан тарихи ескерткіштердің нақты картаға түсуі – оларды болашақта қорғау, сақтау және туристік айналымға енгізу тұрғысынан маңызды қадам. Сонымен қатар, археологиялық деректердің мектептер мен ЖОО-ның бағдарламасына енгізілуі тарихи сананың жаңғыруына ықпал етері сөзсіз.

Қорытындылай келе, Тұран археологиялық экспедициясының 2001–2008 жылдар аралығында жүргізген зерттеулері тарихи-мәдени мұраларды зерттеу саласында кешенді ғылыми әдістер мен жаңа үлгідегі археологиялық құжаттаудың орныққанын көрсетті. Бұл ғылыми зерттеулер Қазақстан археологиясының жаңа дәуірге қадам басқанын айқындай түседі.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023-2025 жж. арналған ЖТН АР19676962 «Қарашық өңірінің ежелгі және ортағасырлық қалалары» нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы жоба шеңберінде орындалды.

Әдебиет

1. Әлжанов Р., 2006. Қаратаудың оңтүстік – батыс беткейіндегі «мұртты» обалар // Тұран – Түркістан: Тарихи мәдени сабақтастық мәселелері. Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан археологиялық экспедициясының 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Түркістан. 68-73 бб.
2. Бердияр Қ., Қожа М., 2002. Отырар мен Арыс аудандарының байырғы ескерткіштері. Шымкент: ҚҚ Мәдениет қолдау қоры. 79 б.
3. Елеуов М., 2003. Ортағасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі кесек // Отан

тарихы. № 4. 7 – 12 бб.

4. Елеуов М., 2004. Төрткүлтөбе қалашығы // Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Түлкібас ауданы. Түркістан: А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 1- том. 104 – 147 бб.

5. Елеуов М., Қасенов М., 2002. 2001 жылғы Қарашық 1 қаласындағы қазба // «Марғұлан оқулары - 14» атты ғылыми – практикалық конференцияның еңбектері. Шымкент: М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. 120 – 122 бб.

6. Елеуов М., 2004. Жамбасарық елді мекені // Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Түлкібас ауданы. – Түркістан: А.Ясауи атындағы ХҚТУ. 67 – 71 бб.

7. Елеуов М., 2007. Түркістан оазисіндегі археологиялық ескерткіштердің ашылу тарихы. – Түркістан: А.Ясауи атындағы ХҚТУ Тұран баспаханасы. 21 –25 бб.

8. Елеуов М., Ақымбек Е., 2005. Ортағасырлық Қарашық кесенесі // А.А.Ясауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. № 5 (36), қыркүйек – қазан. 108 – 115 бб.

9. Елеуов М., 2005. Қызылорда облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы // Мемлекеттік «Мәдени мұра - 2004» бағдарламасы бойынша 2004 жылы. Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: ИД Credo. 91 – 93 бб.

10. Елеуов М., 2006. Түркістан оазисінен 2004 – 2005 жылдарда ашылған ортағасырлық елді мекендер мен қалалар // Тұран – Түркістан: Тарихи мәдени сабақтастық мәселелері. Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан археологиялық экспедициясының 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Түркістан. 163 – 170 бб.

11. Елеуов М., Құрманқұлов Ж., Қалиев С., Ақымбек Е., Әлжанов Р., 2005. Қызылорда облысының Шиелі мен Жаңақорған аудандарының тарихи – мәдени ескерткіштері // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы. 91 – 94 бб.

12. Елеуов М., Ақымбек Е., Қалиев С., 2005. Ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік – шығыс қақпасындағы қазба // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы. 98 б.

13. Елеуов М., Ақымбек Е., Қалиев С., 2007. Ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік – шығыс қақпасындағы қазба // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2006 жылы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы. 219 б.

14. Елеуов М., Қалиев С., 2007. 2007 жылы Бәйдібек ауданынан ашылған ортағасырлық елді мекендер // А.Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. № 3 (62), қазақ – қыркүйек. 280 б.

15. Елеуов М., 2007. Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары. Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Тұран баспаханасы. 25 б.

16. Елеуов М., 2008. Қарақұр ескерткіштері. Алматы: АБДИ Компани АҚ. 96 б.

17. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министірілігінің 2006 – 2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер гранты бойынша орындалған «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобаның (аралық) 2006 жылғы есебі (қолжазба). 2006. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 9 - кітап. 155 б.

18. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министірілігінің 2006 – 2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер гранты бойынша орындалған «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобаның 2007 жылғы (аралық) есебі (қолжазба). 2007. Түркістан. А.Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 11 - кітап. 179 бет

19. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министірілігінің 2006 – 2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер гранты бойынша орындалған «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобаның 2008 жылғы (қорытынды) есебі (қолжазба). 2008. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві. 12 - кітап. 192 б.

20. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмыстары туралы есеп (қолжазба). 2005. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 5 - кітап. 184 б.

21. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (қорытынды). Ғылыми – зерттеу жұмыстары туралы есеп (қолжазба) 2005. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 8 - кітап. 115 б.

22. «Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданының археологиялық картасын жасау мақсатында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу және «Созақ ауданының археологиялық картасы» атты энциклопедиялық жинақтың қолжазбасын даярлау туралы» жобасы бойынша 2008 жылы жүргізілген далалық жұмыстардың есебі (қолжазба). 2008. Алматы «Археолог» Халықаралық ғылыми - зерттеу орталығы» Жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің архиві. 3 – кітап. 97 б.

23. Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. 2004. Түлкібас ауданы. Түркістан: А. Ясауи атындағы ХҚТУ. 1- том. 244 б.

24. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. 2007. Алматы: Аруна. 376 с.

25. Тұран археологиялық экспедициясының 2004 жылғы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмыстары туралы есеп (қолжазба). 2005. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 4 - кітап. 192 б.

26. Тұран археологиялық экспедициясының 2001 жылы Түркістан ауданында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп (қолжазба) 2002. Түркістан, бет. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университеті Археология ғылыми – зерттеу орталығының (ХҚТУ АҒЗО) архиві, 1- кітап. 84 б.

27. Тұран археологиялық экспедициясының 2002 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп (қолжазба). 2003. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 2 - кітап. 161 б.

28. Тұран археологиялық экспедициясының 2003 жылы Түркістан ауданында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп (қолжазба) 2004. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ, АҒЗО архиві, 3 – кітап. 92 б.

29. Тұран археологиялық экспедициясының 2005 жылғы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмыстары туралы есеп (қолжазба). 2006. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 6 - кітап. 107 б.

30. Тұран археологиялық экспедициясының 2006 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп (қолжазба). 2007. Түркістан. А. Ясауи атындағы ХҚТУ, АҒЗО архиві, 10 – кітап. 28 б.

31. 2007 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи – мәдени ескерткіштерінің толықтырылған жаңа қолжазбасын баспаға даярлау мақсатында Бәйдібек ауданында жүргізілген ғылыми зерттеу – жұмыстарының қорытынды есебі (қолжазба). – Түркістан, 2007. 147 бет // «Археолог» Халықаралық ғылыми - зерттеу орталығы Жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің архиві, 1 – кітап.

32. 2007 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар, Арыс, Түркістан аудандарының тарихи – мәдени ескерткіштерін есепке алу, натуралды зерттеу, жаңа нысандарды табу, олардың сызбасын жасау, картаға енгізу, қолжазбасын баспаға даярлау ғылыми - зерттеу жұмыстарының қорытынды есебі. 2007. Түркістан, 2007. «Археолог» Халықаралық ғылыми - зерттеу орталығы Жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің архиві. 2 – кітап. 54 – 80 – бб.

References

1. Aljanov R., 2006. Qarataudyn ontustik – batys betkeyindegi «murtty» obalar ["Mustache" Plagues on the South-Western Slope of Karatau]. Turan – Turkistan: Tarihi madeni sabaqtastyq maseleleri. Ejelgi dauir jane ortagasyrlar. Turkistan arheologiyalyq ekspediciyasynyn 10 jildygyna arналған халықаралық ғылыми konferenciya materialdary. Turkistan. 68 – 73 pp. [in Kazakh]
2. Berdiyaz Q., Qoja M. 2002. Otrar men Arys audandarının bayırғы eskertkishteri. [Ancient monuments of Otrar and Arys districts]. Shymkent: QQ Madeniet qoldau qory. 79 p. [in Kazakh]
3. Eleuov M., 2003. Ortagasırlyq Qarashyq 1 qalasynyn citadelindegi kesek [Fragment of the citadel of the medieval city of Karashik 1] // Otan tarihi. № 4. 7 – 12 pp. [in Kazakh]
4. Eleuov M., 2004. Tortkultobe qalashygy [Tortkultobe settlement] // Ontustik Qazaqstan oblısının arheologiyalyq kartasy. Tulkibas audany. Turkistan: A.Yasaui atyndagy HQTU. Vol.1. 104 – 147 pp. [in Kazakh]
5. Eleuov M., Qasenov M., 2002. 2001 jılǵy Qarashyq 1 qalasyndagy qazba [Excavations in the city of Karashik 1 in 2001] // «Margulan oqlary - 14» attı ғылыми – pratikalıq konferenciyanın enbekteri. Shymkent: M.O. Auezov atyndagy Ontustik Qazaqstan memlekettik universiteti. 120 – 122 pp. [in Kazakh]
6. Eleuov M., 2004. Jambasaryq eldi mekeni [Zhambasaryk settlement]. // Ontustik Qazaqstan oblısının arheologiyalyq kartasy. Tulkibas audany. Turkistan: A.Yasaui atyndagy HQTU. 67 – 71 pp. [in Kazakh]
7. Eleuov M., 2007. Turkistan oazisindegi arheologiyalyq eskertkishterdin ashılu tarihy. [The history of the discovery of archaeological monuments in the Turkestan oasis.]. Turkistan: A. Yasaui atındagy HQTU Turan baspahanasy. 21 – 25 pp. [in Kazakh]
8. Eleuov M., Aqimbek E., 2005. Ortagasırlyq Qarashyq kesenesi [Medieval Karashyk Mausoleum] // A A.Yasaui atındagy HQTU habarshısı. Qogamdıq ғылымдар seriyası. № 5 (36), qırkuyek – qazan. 108 – 115 pp. [in Kazakh]
9. Eleuov M., 2005. Qızılorda oblısının tarih jane madeniet eskertkishterinin jinagy [Collection of historical and cultural monuments of Kyzylorda region] // Memlekettik «Madeni mura - 2004» bagdarlaması boyınsha 2004 jılı. Arheologiyalyq zertteuler jayly esep. Almatı: ID Credo. 91 – 93 pp. [in Kazakh]
10. Eleuov M., 2006. Turkistan oazisinin 2004 – 2005 jıldarda ashılǵan ortagasırlyq eldi mekender men qalalar [Medieval settlements and cities discovered in the Turkestan oasis in 2004-2005] // Turan – Turkistan: Tarihi madeni sabaqtastyq maseleleri. Ejelgi dauir jane ortagasyrlar. Turkistan arheologiyalyq ekspediciyasynyn 10 jıldyǵyna arналған халықаралық ғылыми konferenciya materialdary. Turkistan. 163 – 170 pp. [in Kazakh]
11. Eleuov M., Qurmanqulov J., Qaliev S., Aqimbek E., Aljanov R., 2005. Qızılorda oblısının Shieli men Janaqorgan audandarının tarihi – madeni eskertkishteri [Historical - cultural monuments of Shieli and Zhanakorgan districts of Kyzylorda region] // Memlekettik «Madeni mura» bagdarlaması boyınsha 2005 jılǵy Arheologiyalyq zertteuler jayly esep. Almatı, 91 – 94 pp. [in Kazakh]
12. Eleuov M., Aqimbek E., Qaliev S., 2005. Ortagasırlyq Sauran qalasının soltustik – shıǵıs qaqpasındagy qazba [Excavations at the northeastern gate of the medieval city of Sauran]. // Memlekettik «Madeni mura» bagdarlaması boyınsha 2005 jılı Arheologiyalyq zertteuler jayly esep. – Almatı, 2005, 98 p. [in Kazakh]
13. Eleuov M., Aqimbek E., Qaliev S., 2007. Ortagasırlyq Sauran qalasının soltustik – shıǵıs qaqpasındagy qazba [Excavations at the northeastern gate of the medieval city of Sauran]. // Memlekettik «Madeni mura» bagdarlaması boyınsha 2006 jılı arheologiyalyq zertteuler jayly esep. Almatı. 219 pp. [in Kazakh]
14. Eleuov M., Qaliev S., 2007. 2007 jılı Baydibek audanının ashılǵan ortagasırlyq eldi mekender [Medieval settlements discovered in the Baidibek district in 2007]. // A.Yasaui atındagy HQTU

Habarshısı. Qogamdıq ǵılımdar seriyası. № 3 (62), octover-november. 274 – 280 pp. [in Kazakh]

15. Eleuov M., 2007. Qarataudın ortagasırılıq keruen joldarı. [Medieval caravan routes of Karatau.]. – Turkistan: Q.A.Yasaui atındagı HQTU Turan baspahanası. 25 p. [in Kazakh]

16. Eleuov M., 2008. Qaraqur eskertkishteri [Monuments of Karakur] – Almatı: ABDI Kompani AQ. 96 p. [in Kazakh]

17. Qazaqstan Respublikası Bilim jane ǵılım ministirliginin 2006 – 2008 jıldarga arналған irgeli zertteuler grantı boyınsha orındalған «Qarataudın arheologiyalıq eskertkishteri» ǵılımı jobanın (aralıq) 2006 jılǵı esebi (qoljazba). 2006 ["Archaeological monuments of Karatau" (interim) implemented under the grant of fundamental research of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008.] Turkistan, 2006. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 9 - kitap. 155 p. [in Kazakh].

18. Qazaqstan Respublikası Bilim jane ǵılım ministirliginin 2006 – 2008 jıldarga arналған irgeli zertteuler grantı boyınsha orındalған «Qarataudın arheologiyalıq eskertkishteri» ǵılımı jobanın 2007 jılǵı (aralıq) esebi (qoljazba). 2007.[Archaeological monuments of Karatau" implemented under the grant of fundamental research of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008 (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 11 - kitap. 179 p. [in Kazakh]

19. Qazaqstan Respublikası Bilim jane ǵılım ministirliginin 2006 – 2008 jıldarga arналған irgeli zertteuler grantı boyınsha orındalған «Qarataudın arheologiyalıq eskertkishteri» ǵılımı jobanın 2008 jılǵı (qorıtındı) esebi (qoljazba). 2008. [Archaeological monuments of Karatau" implemented under the grant of fundamental research of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008 (manuscript).]. Turkistan. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 12 – kitap. 192 p. [in Kazakh]

20. Qızılorda oblısınan tarihi eskertkishterinin jinagin baspaga dayarlau (aralıq). Ǵılımı – zertteu jumıstarı turalı esep (qoljazba). 2005 [Report on scientific and research work (manuscript).]. Turkistan. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 5 – kitap. 184 p. [in Kazakh]

21. Qızılorda oblısınan tarihi eskertkishterinin jinagin baspaga dayarlau (qorıtındı). Ǵılımı – zertteu jumıstarı turalı esep (qoljazba). 2005. [Report on scientific and research work (manuscript)]. Turkistan5. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 8 - kitap. 115 p.

22. «Ontustik Qazaqstan oblısı Sozaq audanının arheologiyalıq kartasın jasau maqsatında ǵılımı zertteu jumıstarın jurgizu jane «Sozaq audanının arheologiyalıq kartası» attı énciklopediyalıq jınaqtın qoljazbasın dayarlau turalı» jobası boyınsha 2008 jılı jurgizilgen dalalıq jumıstardın esebi (qoljazba). 2008 [Report on field work carried out in 2008 under the project "On conducting scientific research to create an archaeological map of the Sozak district of the South Kazakhstan region and preparing a manuscript for the encyclopedic collection "Archaeological map of the Sozak district"" (manuscript).]. Almaty. «Arheolog» Halıqaralıq ǵılımı - zertteu ortalıǵı» Jauapkershiligi shekteuli seriktestiginin arhivi, 3 – kitap. 97 p.

23. Ontustik Qazaqstan oblısınan arheologiyalıq kartası. 2004. Tulkibas audanı. [Tulkibas district.]. Turkistan: A.Yasaui atındagı HQTU. 1- tom. 244 b. [in Kazakh]

24. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. 2007. Kyzylordinskaya oblast. [Kyzylorda region.]. Almaty: Aruna. 376 s. [in Russian]

25. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2004 jılǵı Ontustik Qazaqstan oblısında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımı – zertteu jumıstarı turalı esep (qoljazba). 2005. [Research conducted by the Turan archaeological expedition in the South Kazakhstan region in 2004 (interim). Report on scientific and research uork (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındagı HQTU AGZO arhivi, 4 – kitap. 192 p. [in Kazakh]

26. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2001 jılı Turkistan audanında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımı – zertteu jumısı turalı esep (qoljazba). 2002. [Research conducted by the Turan

archaeological expedition in the Turkestan region in 2001 (interim). Report on scientific research work (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındaǵı Halıqaralıq qazaq – turik universiteti Arheologiya ǵılımi – zertteu ortalıǵının (HQTU AGZO) arhivi, 1- kitap. 84 p. [in Kazakh]

27. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2002 jılı Ontustik Qazaqstan oblısında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımi – zertteu jumısı turalı esep (qoljazba). 2003. [Research conducted by the Turan archaeological expedition in the South Kazakhstan region in 2002 (interim). Report on scientific and research work (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındaǵı HQTU AGZO arhivi, 2 - kitap. 161 p. [in Kazakh]

28. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2003 jılı Turkistan audanında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımi – zertteu jumısı turalı esep (qoljazba). 2004. [Research conducted by the Turan archaeological expedition in the Turkestan region in 2003 (interim). Report on scientific and research work (manuscript).] – Turkistan A.Yasaui atındaǵı HQTU, AGZO arhivi, 3 – kitap. 92 p.

29. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2005 jılǵı Ontustik Qazaqstan oblısında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımi – zertteu jumıstarı turalı esep (qoljazba). [Research conducted by the Turan archaeological expedition in the South Kazakhstan region in 2005 (interim). Report on scientific and research work (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındaǵı HQTU AGZO arhivi, 6 – kitap. 107 p. [in Kazakh]

30. Turan arheologiyalıq ekspediciyasının 2006 jılı Ontustik Qazaqstan oblısının Turkistan audanında jurgizgen zertteuleri (aralıq). Ǵılımi – zertteu jumısı turalı esep (qoljazba). 2007. [Research conducted by the Turan archaeological expedition in the Turkestan district of the South Kazakhstan region in 2006 (interim). Report on scientific and research work (manuscript).] Turkistan. A.Yasaui atındaǵı HQTU, AGZO arhivi, 10 – kitap. 28 p. [in Kazakh]

31. 2007 jılı Ontustik Qazaqstan oblısının tarihi – madeni eskertkishterinin tolıqtırılǵan jana qoljazbasın baspaga dayarlau maqsatında Baydibek audanında jurgizilgen ǵılımi zertteu – jumıstarının qoritındı esebi (qoljazba). 2007. [Final report on scientific research conducted in Baidibek district in 2007 for the purpose of preparing for publication a new, supplemented manuscript of historical and cultural monuments of the South Kazakhstan region (manuscript).] Turkistan // «Arheolog» Halıqaralıq ǵılımi - zertteu ortalıǵı Jaupkershiligi shekteuli seriktestiginin arhivi 1 – kitap. 147 p. [in Kazakh]

32. 2007 jılı Ontustik Qazaqstan oblısının Otrar, Arıs, Turkistan audandarının tarihi – madeni eskertkishterin esepke alu, naturaldı zertteu, jana nıstandardı tabu, olardıń sızbasın jasau, kartaga engizu, qoljazbasın baspaga dayarlau ǵılımi - zertteu jumıstarının qoritındı esebi. 2007. [Final report on scientific and research work on recording historical and cultural monuments of the Otrar, Arıs, and Turkestan districts of the South Kazakhstan region in 2007, natural research, finding new objects, drawing them, mapping them, and preparing the manuscript for publication.]. - Turkistan, «Arheolog» Halıqaralıq ǵılımi - zertteu ortalıǵı Jaupkershiligi shekteuli seriktestiginin arhivi, 2 – kitap. 54 – 80 pp. [in Kazakh]

Молдахмет А.

Национальный музей Республики Казахстан

Астана, Казахстан

e-mail: arhadkz@mail.ru

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КАРАТАУ В
2001–2008 ГОДАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРАНСКОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ)**

Аннотация. В статье представлены археологические исследования

Туранской археологической экспедиции, проведённые в 2001–2008 годах на территории Сауранского района Туркестанской области (бывшая Южно-Казахстанская область).

Цель исследования — изучение историко-культурного формирования и развития средневековых памятников, выявленных в результате раскопок и разведок, проведённых Туранской археологической экспедицией в Каратау. На основе археологических методов (поиск, разведка, раскопки) были проведены исследования на средневековых городищах Культобе и Карашик, расположенных на южных склонах Каратау. В результате были определены их планировочные особенности, культурные слои и археологические комплексы.

Полученные в ходе раскопок данные позволили уточнить процессы исторического развития региона и формирования городской культуры. Кроме того, члены экспедиции провели разведку в долинах рек и ущельях Биресек, Байылдыр, Жыңғылшық, Үшөзен, Каракудук и выявили 15 мест с древними наскальными изображениями (петроглифами). Среди них значимыми точками являются Коржайлау, Танбалытас, Тектурмас, Кыйынжурек, Карадегерес, Тесбулак, Шукурсаз, Кызылшын, Бураконыс, Кенозен, Каракус, Майдантал, Майлыкара. Эти петроглифы изображают религиозно-мифологические представления, сцены охоты и животноводства членов древнего общества. Особенно важную роль в раскрытии мировоззрения древнего человека играет разнообразие стилей изображения и композиционная целостность. В статье на основе археологических данных системно проанализированы историко-культурное значение наскальных рисунков и средневековых памятников, методы исследования и перспективные научные направления.

Ключевые слова: Туран, Туркестан, Карашик, средневековые, разведка, раскопки, город, укрепление, холм.

Для цитирования: Молдахмет А. Археологические исследования в Каратау в 2001–2008 годах (по материалам Туранской археологической экспедиции) // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). С. 6–25 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.01>

Moldakhmet A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
e-mail: arhadkz@mail.ru

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH THE KARATAU MOUNTAINS IN 2001–2008 (BASED MATERIALS OF THE TURAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION)

Abstract. The article presents the archaeological research of the Turan archaeological expedition during 2001–2008 in the Sauran district, Turkistan

region (formerly South Kazakhstan Region). The purpose is to explore the historical and cultural formation and development of medieval monuments discovered in the Karatau region. Based on archaeological methods (survey, exploration, and excavation), research was conducted at the medieval settlements of Kultobe and Karashyk, located on the southern slopes of the Karatau Mountains. Their structural and planning features, cultural layers, and archaeological complexes were identified. The data provided an opportunity to clarify the processes of historical development and the formation of urban culture. The expedition members conducted surveys in the river valleys and gorges of Biresek, Baiyldyr, Zhyngylshyk, Ushozen, and Karakudyk, identifying 15 locations with petroglyphs. Among the significant sites are Korzhailau, Tanbaly-Tas, Tekturmas, Kiyinzhuerek, Karadegeres, Tosbulak, Shukursaz, Kyzylshyn, Burakonys, Kenozen, Karakus, Maidantal, and Mailikara. These petroglyphs depict religious and mythological beliefs, scenes of hunting and animal husbandry of ancient communities. The diversity of styles and compositional integrity play a major role in understanding the worldview of ancient people. The article systematically analyzes the historical and cultural significance of the rock carvings and medieval monuments, research methods, and future scientific directions.

Keywords: Turan, Turkistan, Karashyk, medieval period, survey, excavation, city, fortress, mound.

For citation: Moldakhmet A. Archaeological research the Karatau mountains in 2001–2008 (based materials of the Turan archaeological expedition) // Madeni mura. 2025. №2 (109). Pp. 6–25 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.01>

Автор туралы мәлімет:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Сведения об авторе:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Information about author:

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD, Researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

IRSTI 03.41.91

***Shametov S., Eraliyeva S., Nurakhmetova K., Orazov T.**

National Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan"

Turkistan, Kazakhstan

*e-mail: shayan65@mail.ru

ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF TURKESTAN REGION IN THE TURKESTAN ARCHEOLOGICAL EXPEDITION RESEARCH

Abstract. This article is about the results of the research work of the Turkestan archaeological expedition, which excavated archaeological monuments of the Turkestan region. The main objective of the expedition was to determine the lack of a full assessment of the archaeological monuments of the early medieval and medieval urban culture in the Turkestan region, and the lack of detailed study of the specific features of the of the Turkestan region monuments.

During the work of the Turkestan archaeological expedition, a number of innovations and corrections were made to almost all scientific views on the formation and development of ancient and medieval settlements and urban culture in the region.

The analysis of the studied data on archaeological monuments of the Turkestan region was carried out by methods of historical-comparative and historical-typological, inductive analysis. Priority was given to methods of chronological comparison and analysis aimed at identifying the content of ceramic and material data, scientifically formulated facts related to the period of construction of archaeological monuments of the region.

The accumulated results of archaeological research are presented for scientific circulation.

Keywords: archaeology, expedition, urban culture, Middle Ages, site, excavation, monument, toponymy, stratigraphy, history.

For citation: Shametov S., Eraliyeva S., Nurakhmetova K., Orazov T. Archeological monuments of Turkestan region in the Turkestan archaeological expedition research // Madeni mura. 2025. №2 (109). Pp. 26-36 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.02>

Introduction

The archaeological history of early medieval and late medieval urban culture has always been an urgent problem in the field of national history. Famous expeditions led by M.E. Masson, A.Y. Yakubovski, A.N. Bernshtam and A.Kh. Margulan conducted studies throughout the region

of Kazakhstan. Since the middle of the last century, several expeditions was by E.I. Ageev, G.I. Patsevich, K.A. Akishev, K.M. Baipakov, L.B. Erzakovich.

Data on the archaeological monuments of the region before the October Revolution consisted of various notes, articles and memories of travelers and authorities.

"The first information about archaeological monuments in the south of Kazakhstan is given in the "Drawing book of Siberia" by Semen Remezov compiled in 1701, and in the atlas attached to it, published in 1737. Central Asia and South Kazakhstan with rivers, lakes, and roads are marked on the map. It is obvious that the city is confined to roads and river valleys. On the banks of the Syr a river Darya, the cities of Askent, Farab, Esvijab, Aral and others are indicated. (Tuyakbaev, 2009: 208).

Also, in 1866, A.K. Geins traveled the Kazakh steppe and wrote about the cities of Sauran, Yasy, Karnak, and Ispidzhab, and in 1867, orientalist P.I. Lerkh partially studied the cities of Sauran, Turkestan, and Syganak in the middle reaches of the Syrdarya river. In addition, during the Soviet era, several expeditions were organized to this region under the leadership of the Central directorate for Archival Affairs of the Turkic Republics and the Central Committee of the Commissariat. The first was the archaeological expedition of D.I. Nechkin in 1922, which included professors A.A. Semenov, A.E. Schmidt and engineer S.K. Orlov who is worked in 1923, and in 1925 the expedition of B.P. Denike and engineer M.M. Loginov to the Alatau and Karatau valleys. (Mironov, 1926: 28).

As a result of this archaeological expedition, a number of archaeological works were carried out at the K.A. Yasawi mausoleum (Umnyakov, 1926).

In the end of the 19th century, information about the ancient archaeological monuments began to be published by the Turkestan amateur archaeologists. In this case it will be better to say about the work of V.A. Kallaur on the preservation of archaeological monuments of the Turkestan region.

In 1928, under the leadership of M.E. Masson, archaeological excavations

of the K.A. Yasawi mausoleum were carried out, which can be called the first real study of archaeological monuments in the Turkestan region (Masson, 1929).

However, despite the achievements of the science of archeology, which was intensively developing during the Soviet Union, the archaeological monuments of the early medieval and medieval urban culture in the Turkestan region have not received a full assessment. Compared with other ancient cities of Central Asia, the monuments of the Turkestan region have their own characteristics. M.K. Tuyakbaev in his work "Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (13th-19th centuries)" "Unlike other historical and cultural oases of Central Asia, the urban culture here developed in close interaction with the culture of nomads, because the city and settlement were located on the border with the great steppe, where the camps (summer camp) and the camp (winter camp) of nomadic peoples were located. At the same time, the nomads took an active part in the emergence of a sedentary way of life in particular, the local residents of this region, engaged in both semi-nomadic and sedentary cattle breeding, took direct part in the creation of some types of settlements and settlements. This is what determined the uniqueness of the urban culture in the oasis and gave it is a certain specificity," writes (Tuyakbaev, 2009: 3).

To fill this gap, the Turkestan Archaeological Expedition was created in 1996-2006. The expedition is a joint project of the A. Margulan Institute of Archaeology and the Azret Sultan State Historical and Cultural Museum-Reserve. The expedition was carried out by A. Margulan Institute of Archaeology. Smagulov E., Tuyakbaev M.K., senior research fellow (candidate of biological sciences) of the

Azret Sultan Reserve-Museum. During the work, in addition to clarifying the details of previously studied archaeological sites, reconnaissance work was also carried out to identify new monuments of medieval urban culture. "The main stationary objects of the expedition were; The settlements of Shoitobe-Shaugar, Kultobe-Yasi, Old Turkestan, Sauran and Sidak-ata, where archaeological excavations were carried out to study the stratigraphy, fortification, urban planning of residential buildings and religious buildings, as well as sacred objects associated with these monuments. The expedition also studied the features of local agriculture and its irrigation system created by the inhabitants of these cities, and as a result, dozens of new pipe systems were discovered" (Tuyakbaev, 2009:5).

Materials and research methods

The analysis of the studied data on archaeological monuments of the Turkestan region was carried out by methods of historical-comparative and historical-typological, inductive analysis. Priority was given to methods of chronological comparison and analysis aimed at identifying the content of ceramic and material data, scientifically formulated facts related to the period of construction of archaeological monuments of the region. The accumulated results of archaeological research are presented for scientific circulation.

Discussion

In the studies of the Turkestan Archaeological Expedition, the archaeological monuments of the Turkestan region are divided according to the chronological system into 6 periods.

1. Monuments of early antiquity. BC V-IV centuries

2. Monuments of late antiquity. BC II-I

centuries - V-VIII centuries BC

3. Early medieval cities and settlements. V-XI-XII centuries

4. Developed medieval cities and settlements. XIII-XV centuries

5. Late medieval cities and settlements. XV-XVIII centuries

6. Modern cities. XVIII-XX centuries

At the same time, during the expedition's work, we see that not only archaeological research was carried out, but also toponomic research was carried out at the same time.

Turkestan archaeological expedition in research works BC V-IV and AD I-IV centuries - XVIII-XX centuries. Comparison of ceramic objects found during archaeological excavations in settlements and cities, with ceramic objects found in other cities of Central Asia, allowed to specify the period of formation of the urban culture. Ceramics found in the monuments of this period are included in the Sogdian monuments (Erkorgan, Afrasiab Samarkand, Tali Barzu-I), Sogdian monuments of Bukara (Ramishtepe, Varakhsha, Bukhara), ancient Khorezm monuments (the city of Koykirlylan, Dingile, Topyrak). Khorezm, Elharas, ancient Chach monuments (Shashtobe culture Burgulik-II), ancient Fergana and Ustrusha network of monuments (Old Akhsi) and the city of Kairagash, the network of northern Bactrian monuments (the city of Kapyr, Gazimullatepe, Dilberdzhin, Shortepe, Khalchayan, Aktepe-II, the city of Shodmon), the Kaunyshy culture (Aktobe-II, Kaunyshy-II, Shaushukum), the Otyrar-Karatau culture monuments (Sidak ata, Aktobe (Teke), Abyztobe, Shornaktobe), related to the Jetiasar culture (Karak-Asar, Jety-Asar, Domalak-Asar, Monshakty-Asar) cities and settlements of ceramic products are identical in manufacturing technology and patterns (The Fund of the State

Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"). These correspondences show that an important role in the formation of the ancient culture was played by cities with a special status on the previously well-studied Silk Road and the cities of the Turkestan desert (oasis). It should be noted that over more than 10 years of research conducted by the Turkestan Archaeological Expedition, adjustments were made to the definition of scientific innovations and periods of life at a number of historical sites in the Turkestan region

The work that brought significant innovation to historical science is the archaeological research of the complex known as the underground mosque of Big Kyluet, located near the mausoleum of K.A. Yasawi.

In 1972-1973, the Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Kazakh SSR, the Institute of History, Archaeology and Ethnology, together with the Ministry of Culture of the Kazakh SSR, conducted archaeological research of monuments in the protected area of Khoja Akhmet Yasawi Memorial Complex in Turkestan. Based on the results of the research led by T.N. Senigova, it is concluded that the building is 15-16 centuries old. This conclusion was made possible by the fragments of vessels and ceramic objects found inside the building, typical of the 15th-16th centuries.

Analyzing the archaeological excavations of 1972-1973, E. Smagulov, who conducted archaeological research in 1979 according to the model of A.L. Schmidt (1941), said that the Big Kyluet complex was created using multi-purpose rooms divided into two stages of construction of the residence, from the prophetic age of 63-year-old Khoja Ahmed Yasawi to the end of his life. It is believed that the Gar room, where he prayed, could have been built in

the 12th century.

In 1996-1998, with funds from the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Azret Sultan", Archaeological excavations were conducted under the direction of archaeologists E. Smagulov, M.K. Tuyakbaev. "The main goal of the excavations was to determine the date of construction of the "Gar" room, located under the mosque" (Tuyakbaev, 2011:42-48).

During the excavations, a discrepancy was revealed between the construction period of the "Mosque" and the "Gar" room. After all, the directions of the walls of the mosque and the Gar do not match each other. This is the main evidence that the two rooms were damaged separately at different times. The scientific expert opinion on this says: "Firstly, the discrepancy between the direction of the "Gar" wall and the fence of the "Mosque" built above it, the fact that the walls are at an oblique to each other (about 15°) showed that the research work is going in the right direction. According to the plan made by A.L. Schmidt, it was noted that the discrepancy between the walls is the same. The southwestern wall of the mosque passes above the "Gar", and the discrepancy between the wall of the "Gar" and the walls of the mosque room shows that these two buildings are not connected with each other by the period of construction" (Fund of the state historical and cultural museum-reserve "Azret Sultan").

The main archaeological work is carried out outside the wall of the "Gar" (cave). During the first exploratory excavations (pit) at a depth of more than one meter, a clay wall was discovered. According to this wall, the size of the old mosque is about one meter smaller than the wall of the current "Mosque", but it is parallel to the current wall that is why, it is located at a distance of 15 degrees diagonally from the wall of the "Gar". ". "The uppermost part of the cave is

about one meter lower. From here the floor of the "Mosque" room, made of baked clay, is inclined by 15 degrees. The conclusion from this shows that the wall of the mosque, made of clay, was also built after the construction of the "Gar". In the report of the archaeological excavations, "The wall of clay is evidence that the current mosque was on the site of the mosque before but it was built after the placement of the cave" (Tuyakbaev, 2011:42-48). This entry suggests that there was another square or round structure above the "Gar" in front of the mosque and that the "Mosque" may have been built in the 15th century instead of this structure.

As a result of excavations carried out in 1996, it was established that the construction of the "Gar" dates back to the 12th century, in 1972-73. According to the archaeological research of T.N. Senigova, it is proven that the opinion that it was built in XIV-XV centuries, is a hasty conclusion that the part of the underground mosque "Kyluet", considered the first stage, actually belongs to a later building. In archaeological research conducted by T.N. Senigova and E. Smagulov in different years, the construction of the underground mosque "Kyluet", built in the XV-XVIII centuries, is a mosque rebuilt on top of an old mosque built in the XIII -XIV centuries. The first underground mosque "Kyluet" was a building consisting of only two rooms. These are: a round room for performing zikr on Gar (cave) and a mosque with a square mihrab.

Actual research has proved that the underground mosque "Hilvet" in the first version was built underground, and then transformed into a semi-underground mosque under the influence of several subsequent construction and repair works.

The next big innovation in the work of the Turkestan archaeological

expedition is the historical settlement of Baibalyk (Maybalyk). The facility is located 23 kilometers southeast of the city of Turkestan. The settlement was discovered in 1947 during the research of the South Kazakhstan archaeological expedition (Bernshtam A.N.) (Bernstam 1960,231), included in the archaeological map of Kazakhstan (Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"), VII-IX centuries. Over the past 60 years, there have been several expeditions to this settlement, but the name Maybalyk is not found in the scientific literature (Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"). Therefore, in 1999-2003, meanwhile, the detachment of the Turkestan archaeological expedition (M.K. Tuyakbayev) conducted archaeological research. During exploratory excavations, comparing numerous sands and gerbils and other ceramic objects with ceramic objects found in other cities of Central Asia, it is possible to determine the period of existence of the settlement. "It has been established that the ceramic products found in Maybalyk are similar and coincide with the ceramics of Ramishtepe, Bukhara, Koi-krylgan-kala, Toprak Kala, Yerkorgan, Penjikent, Kanki, as well as the Kobadian oasis (Tuyakbayev. Musabaev, Userov 2016). As a result of the study, the periodicity of II-I BC –IV-VIII centuries AD was amended (Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. 1972.).

The next it is rich in archaeological materials and interesting object is the archaeological monument of Shashtobe. It was first discovered and explored by the Otrar archaeological expedition in 1969 and provides the first data about the city in the book "Ancient Otrar" (Baypakov 1994.). K.M. Baypakov researched the second time in the I-V centuries (Tuyakbayev, Musabaev, Userov, 2016).

However, an erroneous opinion is acceptable in clarifying the life span of the city. This scientific opinion can be corrected and clarified in the archaeological research conducted by the Turkestan Archaeological Expedition. As a result of the research conducted by the detachment of the Turkestan archaeological expedition (Tuyakbayev M.K.) in 1998-2003, the city was moved to the 5th century. The city of Shashtobe has been proven to have lived between the 8th century BC (Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan").

The city had a gate that entered from the south-west part. Locals call the city Aktobe. The city is located 6-7 m above the surrounding area, and 445 m above sea level (Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan").

As a result of the expedition, we can see that the materials of Shashtobe have become rich and diverse. A scientific expert report on ceramic products found in the fossils states that "a special group consists of thick-walled hums and gerbils, the edges of the mouth of which resembles a bird's beak in a granular form. The neck of most vessels is too short, in the form of a small recess" (Vorobyova, 1973).

A distinctive feature of ceramic vessels found in the Shashtobe settlement is that pots and jars in the form of pots are often decorated with a belt – a belt that bulges out at the transition from the neck to the shoulders. This form of vessel is found in Khorezm (Trenozhkin 1950) and Afrasiyab (Nemtseva, 1969:165) ceramics.

Results

The main documentary materials were found as a result of excavations carried out by the Turkestan archaeological expedition in 1996-2006. The material data found during an archaeological excavation will

enrich our understanding of the material and spiritual values of settlements and urban structures in the region in ancient times BC.

In the monograph of the famous archaeologist, candidate of historical sciences M. Tuyakbayev "Topography of the Turkestan oasis, historical development of cities and settlements (XIII-XIX centuries.)", known and new materials on the urban culture of the Turkestan oasis are systematized and collected, and the historical and archaeological context is reflected in the reconstruction of the main stages of the evolution of cities and settlements of the Turkestan oasis.

In addition, the reference collection "Historical and Cultural Monuments in the Turkestan Region", published by the "Azret Sultan" National Historical and Cultural Museum-Reserve, provides reference information on historical and cultural, medieval architectural and construction and religious and spiritual monuments found as a result of archaeological research in the Turkestan region, as well as modern constructions of the XIX-XX centuries. The collection includes information on the location of the monument, time, typological features, area, scientific research, brief history, current use, and other information.

Conclusion

There are also cut-out and protruding edges at the bottom of large jugs. In order to continuously shake the poured liquid substance, hums do not stand in an upright position. Such ceramic products are described in detail in the works of Soviet researchers. Similarly, similar vessels found in Shashtobe can be found in the collections of ceramics of ancient Bukhara (Obelchenko, 1978:58), Ramishtepe (Shishkin, 1963), Varakhshi (Pugachenkova, Khalchayan, 1966), Khalchayan

(Filanovich, 1982), Koikyrylgan, Shashtepa (Fund of the State Historical and Cultural Museum-reserve "Azret Sultan"), Dingilje and in the city of Topyrak. The expedition's report on the ceramic vessels found in the aforementioned cities says: "such ceramic vessels date from the V-IV centuries BC to the I-II centuries. periodicity with an interval. That is, there is reason to believe that the city existed in these two periods of time" (Vorobyova, 1973). How important the city of Shashtepa can be judged by this entry. Thus, the results of the archaeological work of the Turkestan Archaeological Expedition of 1996-2006 cannot be summarized in the volume of one article. In the course of its work, the Turkestan archaeological expedition was engaged not only in archaeological excavations, but also in the study of the natural and geographical features of the region, toponomics, stratigraphy, chronological systematics, and archaeological location. The research work was carried out in two stages – the

ancient medieval and the developed medieval periods of urban culture. In the course of more than 10 years of research, archaeological research and accounting of 58 cities and settlements were carried out. During the work of the Turkestan archaeological expedition, several innovations and amendments were made to scientific opinions formed at almost all sites on the formation and development of ancient and medieval settlements and urban culture of the region, 150 previously unknown sewers, 9 early antiquities (IV-V centuries BC). 13 late antiquity (II-I centuries before cities and settlements were taken into account and studied. It is undeniable that such a large-scale work is a great scientific work included in the study of the history of the region. The main purpose of the article is to disclose the content of archaeological work carried out at sites where discoveries and amendments to established scientific opinions are made.

References

1. Akishev K.A., Bajpakov K.M., Erzakovich L.B., 1972. Drevnij Otyrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata. 216 p. [in Russian]
2. Arheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]. 1960. Alma-Ata. P.231. [in Russian]
3. Bajpakov K.M., 1994. Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast. Almaty. 368 p. [in Russian]
4. Bernshtam A.N., 1949. Problemy drevnej istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazakhstana [Problems of ancient history and ethnogenesis of Southern Kazakhstan] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya arheol. Vyp.2. Alma-Ata. Pp.59-99. [in Russian]
5. Filanovich M.I., 1982. Shashtepa - drevnejshee poselenie - osedlyh zemledelcev na territorii Tashkenta [Shashtepa is the oldest settlement of settled farmers on the territory of Tashkent] // U istokov drevnej kultury Tashkenta. Tashkent: Fan. 197 p. [in Russian]
6. Masson M.E., 1929. O postrojke mavzoleya Hodzha Ahmeda Yassavi v g. Turkestane [About the construction of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan] // Izvestiya Sredneaziatskogo geograficheskogo obshchestva. T.19. Tashkent. Pp.21-68. [in Russian]
7. Mironov A.M., 1926. Organizaciya, nauchnaya i prakticheskaya deyatelnost Sredazkomstarisa [Organization, scientific and practical activities of the Sredazkomstaris] // Izvestiya Sredno-Aziatskogo komiteta po delam muzeev, ohrany pamyatnikov stariny, Iskustva i prirody (Sredazkomstaris). Tashkent: Izdanie Sredazkomstaris. Pp. 28-30. [in Russian]

8. Nemceva N.B., 1969. Stratigrafiya yuzhnoj okrainy gorodshca Afrasiab [Stratigraphy of the southern outskirts of the town of Afrasiab] // Afrasiab. Vyp.I. Tashkent. P.165. [in Russian]
9. Obelchenko A.V, 1978. Istoriya i arheologiya Srednej Azii [The history and archaeology of Central Asia]. Ashgabat. 272 p. [in Russian]
10. Pugachenkova G.A. Halchayan, 1966. K probleme hudozhestvennoj kultury severnoj Baktirii [Towards the problem of the artistic culture of Northern Bactria] // Tashkent: "Fan". 288 p.[in Russian]
11. Shishkin V.A., 1963.Varakhsha. Opyt istoricheskogo issledovaniya [Varakhsha. Historical research experience]. Moskva. 250 p.[in Russian]
12. The Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". F.6, C.5. Inv.8, P.1. [in Kazakh]
13. The Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". F.10, C.3. Inv.4, P.27. Iqan eldi mekeni men onyn manyndagy qala qurylysy madenietine qatysty eskertkishterde zhurgizilgen tarihi derektik, arheologiyalyq zertteuler natizhelerine zhasalghan (gylymi saraptama zhumystarynyn) esebi [Report on historical facts, results of archaeological research (scientific expert work) conducted on monuments related to the culture of urban planning in the village of Ikan and its surroundings]. [in Kazakh]
14. The Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". F.10, C.3. Inv.4, P.29-31. Iqan eldi mekeni men onyn manyndagy qala qurylysy madenietine qatysty eskertkishterde zhurgizilgen tarihi derektik, arheologiyalyq zertteuler natizhelerine zhasalghan (gylymi saraptama zhumystarynyn) esebi [Report on historical facts, results of archaeological research (scientific expert work) conducted on monuments related to the culture of urban planning in the village of Ikan and its surroundings]. [in Kazakh]
15. The Fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". F.11, C.7. Inv.1. P.27. Qarnaq eldi mekeninin tarihy men toponomikasy. (gylymi saraptama natizheleri) [History and toponomics of the Karnak settlement. (results of scientific examination)]. [in Kazakh]
16. Trenozhkin A.I., 1950. Sogd i Chach [Sogd and Chach] // KSIIMK. Vyp. XXXIII. Moskva - Leningrad. Pp.153-156. [in Russian]
17. Tuyakbaev. M.K., 2009. Istoricheskaya topografiya i razvitie gorodov i poselenij Turkestanskogo oazisa (HIII-HIH vv.) [Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII-XIX centuries)]. Almaty: Effekt. 208 p. [in Russian]
18. Tuyakbaev.M.K.,2011.«Arheologicheskie issledovaniya v Bolshom Hilvete»["Archaeological research in Big Hilvet"] // «Tauelsizdik kezenindegi Qazaqstan arheologiyasy: qorytyndylary men keleshegi» atty Halyqaralyq gylymi konferenciya materialdary. Almaty. III tom. Pp. 42-48. [in Russian]
19. Tuyaqbaev M.Q., Q.Musabaev, Oserov T., 2016. Turkistan onirindegi tarihi-madeni eskertkishter [Historical and cultural monuments of the Turkestan region]. Almaty: Inform-Arna. 158 p. [in Kazakh]
20. Umnyakov I.I., 1926. Arheologicheskaya i remontno-restavracionnaya rabota Sredazkomstarisa v 1927 godu [Archaeological and repair and restoration work of the Sredazkomstaris in 1927] // Izvestiya Sredno-Aziatskogo komiteta po delam muzeev, ohrany pamyatnikov stariny, iskusstva i prirody (Sredazkomstaris). Tashkent: Izdanie Sredazkomstaris. Pp. 265-275. [in Russian]
21. Vorobeva M.G.,1959. Keramika Horezma antichnogo perioda [Ceramics of Khorezm of the ancient period] // Trudy HAAE. 396 p. [in Russian]44
22. Vorobeva M.G., 1973. Dingildzhe - usadba I tysyacheletiya do n.e. v drevnem Horezme [Dingildje is a manor house of the 1st millennium BC in ancient Khorezm]. M. 223 p. [in Russian]

***Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нұрахметова Қ.А., Оразов Т.Б.**

«Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы

Түркістан, Қазақстан

*e-mail: shayan65@mail.ru

ТҮРКІСТАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН ӨңІРІНІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Түркістан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттеген Түркістан археологиялық экспедициясының қазба жұмыстарының нәтижелері талданады. Зерттеудің мақсаты - Түркістан өңіріндегі ерте және ортағасырлар қалалық қоғамының жеткілікті деңгейде зерттелмеген мәдени мұрасына баға беру, сондай-ақ бұл ерекшеліктерді айқындау экспедиция жұмысының негізгі міндеттерінің бірі болғанын көрсету. Түркістан өңірінде жүргізілген археологиялық экспедиция жұмыстары тек қана қала мен қоныстар аумағындағы қазба жұмыстарымен шектелмей, бұрын зерттелмеген бірқатар тақырыптарды қамтыды. Атап айтқанда, экспедиция физикалық-географиялық, топонимиялық, стратиграфиялық ерекшеліктер мен суландыру жүйелеріне қатысты зерттеулер жүргізді. Зерттеу барысында бұрыннан белгілі археологиялық ескерткіштер туралы мәліметтер нақтылаумен қатар, ортағасырлық қалалық мәдениетке тән жаңа ескерткіштерді анықтау мақсатында барлау жұмыстары жүргізілді.

Түркістан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерге байланысты жиналған деректер тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық және индуктивтік талдау әдістері арқылы зерделенді. Негізгі басымдық археологиялық ескерткіштердің салыну кезеңіне тән керамикалық және материалдық деректердің мазмұнын ашуға бағытталған хронологиялық салыстыру мен талдау әдістеріне берілді.

Бірнеше жыл ішінде ондаған қала мен қоныстарда археологиялық және есепке алу жұмыстары жүргізілді. Экспедиция жұмысының нәтижесінде өңірдегі ежелгі және ортағасырлық қалалық қоғамның қалыптасуы мен даму үдерісіне қатысты қалыптасқан ғылыми көзқарастарға бірқатар жаңалықтар мен түзетулер енгізілді.

Кілт сөздер: археология, экспедиция, қалалық мәдениет, орта ғасырлар, қалашық, қазба, ескерткіш, топонимия, стратиграфия, тарих.

Дәйексөз үшін: Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нұрахметова Қ.А., Оразов Т.Б. Түркістан археологиялық экспедициясы зерттеулеріндегі Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштері // Мәдени мұра. 2025. № 2 (109). 26-36 бб. (ағыл.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.02>

***Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нурахметова К.А., Оразов Т.Б.**
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Эзирет Сұлтан»
Туркестан, Казахстан
*e-mail: shayan65@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ТУРКЕСТАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Аннотация. Статья посвящена результатам научных исследований Туркестанской археологической экспедиции, проводившей раскопки археологических памятников в регионе Туркестана.

Цель статьи — дать оценку культурному наследию раннесредневекового и средневекового городского общества Туркестанского региона, которое не получило должного внимания по сравнению с другими древними городами Средней Азии, а также обозначить, что выявление этих особенностей стало одной из главных задач экспедиции.

Археологическая экспедиция в Туркестанском регионе проводила не только раскопки на территории городов и поселений, но и исследования по ранее неизученным темам, таким как физико-географические, топонимические, стратиграфические особенности и оросительные системы. В ходе исследования, наряду с уточнением информации о ранее известных археологических памятниках, проводились разведывательные работы с целью выявления новых памятников средневековой городской культуры.

Анализ изученных данных по археологическим памятникам Туркестанского региона проводился методами историко-сравнительного и историко-типологического, индуктивного анализа. Приоритет был отдан методам хронологического сравнения и анализа, направленным на выявление содержания керамических и материальных данных, научно сформулированных фактов, относящихся к периоду строительства археологических памятников региона.

В течение нескольких лет были проведены археологические и учетные работы на десятках городов и поселений. Работа экспедиции позволила внести ряд новшеств и корректировок в сложившиеся научные взгляды на формирование и развитие древнего и средневекового городского общества в регионе.

Ключевые слова: археология, экспедиция, городская культура, средневековье, городище, раскопки, памятник, топонимия, стратиграфия, история.

Для цитирования: Шаметов С.Т., Ералиева С.А., Нурахметова К.А., Оразов Т.Б. Археологические памятники Туркестанского края в исследованиях Туркестанской археологической экспедиции // Мадени мұра. 2025. № 2 (109). С. 26-36 (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.02>

Information about the author:

Shametov Saken, Researcher, National Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Eraliyeva Saltanat, tour-guide, National Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0006-5311-1291

Nurakhmetova Karlygash, tour-guide, National Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0009-8386-5651

Orazov Talgat, Researcher, National Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-9541-3567

Авторлар туралы мәлімет:

Шаметов Сәкен, ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Ералиева Салтанат, экскурсия жүргізушісі, «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0009-0006-5311-1291

Нұрахметова Қарлығаш, экскурсия жүргізушісі, «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0009-0009-8386-5651

Оразов Талғат, ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-9541-3567

Сведения об авторах:

Шаметов Сакен, научный сотрудник, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4783-2384

Ералиева Салтанат, экскурсовод, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0009-0006-5311-1291

Нұрахметова Карлығаш, экскурсовод, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0009-0009-8386-5651

Оразов Талғат, научный сотрудник, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-9541-3567

Кузнецова Т.М.
Институт археологии
Российская Академия наук
Москва, Россия
e-mail: mamulya-kuznecova@yandex.ru

О РОЛИ ЗЕРКАЛ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ СКИФО-САРМАТСКОЙ ЭПОХИ¹

Аннотация. Цель статьи — исследование вопросов, связанных с ролью зеркала в заупокойном обряде скифо-сарматского времени. Базой для изучения служат этнографические и археологические источники. У многих древних народов зеркалам в этом ритуале отводилась особая роль. Значение зеркала в погребальной практике особенно выделяется в археологии скифо-сарматского времени. Бронзовые зеркала достаточно часто встречаются в наборах сопроводительного инвентаря погребений носителей скифской, савроматской, сарматской, пазырыкской и других археологических культур. Зеркала находят в могилах представителей различных гендерных групп. Предполагается, что в древности люди рассматривали образ в зеркале как отражение души его владельца. Исходя из того, что у многих народов Азии зеркало было важной культовой принадлежностью шаманов, обнаруженные зеркала относят к числу магических вещей, предназначенных для совершения заупокойных обрядов.

Зеркала могли использоваться в магических действиях скифо-сарматской эпохи, но ещё при жизни человека, поскольку под понятием магия подразумеваются действия людей, которые имеют цель влиять сверхъестественным образом на материальный предмет или явление.

Результаты исследования позволяют говорить о том, что толкование магической роли зеркала в погребальном обряде населения Евразии в скифо-сарматское время не находит подтверждения. Рассмотренный материал показал, что к использованию этнографических данных при интерпретации магической роли зеркал в погребальном обряде древних народов, следует подходить осмотрительно, учитывая время, к которому относятся сведения об их употреблении.

Ключевые слова: зеркало, магия, обряд, захоронение, скифо-сарматское время.

Для цитирования: Кузнецова Т. О роли зеркал в погребальном обряде скифо-сарматской эпохи // Мадени мұра. 2025. № 2 (109). С. 37-67 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.03>

¹Работа выполнена в рамках темы НИР ИА РАН.

Введение

Летопись зеркал берёт своё начало с использования неподвижных водных поверхностей озёр и заводей рек в качестве отражающих источников. В воде, помимо отображения человека, при погружении, искажался его образ, что вызывало опасения. Поскольку вода могла привести к гибели человека (то есть «поглотить» его физически вместе с его отражением), то возник страх перед этой стихией, которая во многих культурах наделялась необыкновенной силой воздействия. Данный период, вероятно, связан с возникновением суеверий и страха перед повреждением отражения.

В Древней Греции и Индии существовало поверье, запрещающее смотреть на своё отображение в воде. Люди верили, что дүхи водного мира могут увлечь отражение или душу под воду, обрекая человека на смерть (Фрезер, 1980: 219-220).

Подобные предубеждения относительно отражающей поверхности и её повреждения перешли в страх перед испорченными зеркалами, которые изготавливались на разных этапах из всевозможных материалов и прошли продолжительный путь своего создания от каменных до стеклянных форм. Страх перед их повреждением чрезвычайно усилился с появлением последних.

Предполагается, что первые, изготовленные человеком зеркала, были из камня. Они относятся к VII (Pendergrast, 2003: 3) или VI тысячелетию до н. э. (Mellaart, 1962:

41–65), и были обнаружены в южной Анатолии (Чатал-Хююк). В Египте (Goldberg, 1985: 26) были найдены каменные зеркала, датированные V тысячелетием до н. э. В эпоху металла появились первоначально медные, а затем бронзовые, серебряные (Albenda, 1985: 2-9) и золотые зеркала (рис. 1). Их генезис учёные связывают с Междуречьем и Северным Ираном III и II тысячелетий до н. э. (Членова, 1967).

Исследователи отмечают также возможное существование «жидких» зеркал, известных для «царских гробниц» Анатолии (III тысячелетие до н. э.), т.е. металлических сосудов, близких по форме одновременным им, так называемым «кикладским сковородкам»: керамическим (рис. 1, 2, 3, 5) или каменным (рис. 1, 6-7), которые также идентифицируются с «жидкими» зеркалами (Mellink, 1956: 52-53; Coleman, 1985; Papathanassoglou, Georgouli, 2009; Yakar, 2011: fig. 1: i, j).

Зеркала в эпоху бронзы (рис. 1, 1, 4, 8, 9), бесспорно, были знакомы населению Египта и Месопотамии (Hayes, 1990a: 241; Hayes, 1990b; Brunton, 1927: pl. XXXIX), Центральной Азии (Кузьмина, 1966: 68-69, табл. XIII), Сибири (Членова, 1967), Китая (O'Sullivan, Shao, 2023) и Средиземноморья (Keene Congdon, 1985). В раннем железном веке они были уже из-вестны народам на значительной части Евразийского континента (рис. 1, 10-19).

И хотя в Северном Причерноморье и на Северном Кавказе² зеркала появились только в конце VII в. до н. э. (рис. 1, 12,

²Попытка соотнести маловыразительные фрагменты реконструируемого круглого предмета (край, по описанию, имеет Т-образный бортик), обнаруженного в могильнике Дыш IV, курган 3 (предскифское время) в Адыгее, с зеркалом не имеет оснований. Сравнение его с зеркалами «скифского» типа с бортиком и центральной ручко-петелькой, у которых авторы увидели несуществующий «Гобразный бортик», противоречит форме имеющихся в археологическом собрании экземпляров, поскольку все бортики у таких зеркал прямые (в разрезе — прямоугольник или треугольник), что свидетельствует о слабом знакомстве исследователей с привлекаемыми в качестве аналогий вещами (Маслов, Гей, Андреева, 2020: 300, 321, рис. 5, 3)

Фрагменты круглого предмета с Т-образным бортиком обнаружены пока только в кургане у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра, который датирован началом второй половины IV в. до н. э. (Синика, Лысенко, Разумов, Тельнов, 2020). Однако количество и размер фрагментов не позволяет и его атрибутировать как зеркало (Кузнецова, 2022).

Рис. 1. Зеркала III-I тыс. до н. э. (материал и форма): 1, 4, 8, 18, 19 – бронзовые и серебряные (8) с боковыми ручками (1, 4, 8 – Египет; 18, 19 – Северное Причерноморье); 2, 3, 5-7 – керамические и каменные «жидкие»/«кикладские сковороды» (Кикладские острова); 9-11 – бронзовые на подставках (9 – Египет, 10-11 – Греция); 12-17 – бронзовые с центральными ручками (12 – Северный Кавказ, 13 – Внутренняя Монголия, 14 – Казахстан, 15-17 – Китай).

Fig. 1. Mirrors of the III-I millennium B.C. (material and form): 1, 4, 8, 18, 19 - bronze and silver (8) with side handles (1, 4, 8 - Egypt; 18, 19 - Northern Black Sea region); 2, 3, 5-7 - ceramic and stone "liquid"/"Frying Pans"; 9-11 - bronze pans on stands (9 - Egypt, 10-11 - Greece); 12-17 - bronze pans with central handles (12 - North Caucasus, 13 - Inner Mongolia, 14 - Kazakhstan, 15-17 - China).

18, 19), после прихода в эти регионы греков и скифов (Кузнецова 2018: 61), для жителей ойкумены этого времени, они уже не были такой же редкостью, как для аборигенов в Новой Гвинее, которые впервые узрели себя в зеркале и решили, что видят свою душу (Фрезер, 1980: 219).

Таинственность зеркального отражения в понимании исследователей

является стимулятором воображения. По этой причине зеркало присутствует в мифологии и сказках, в религиозных и магических обрядах, в суевериях и приметах (Столович, 1988: 46).

В казахских южножетысуйских обрядовых песнях, сопровождающих проводы невесты, также присутствует образ зеркала. Аналогичный мотив

можно обнаружить в поэтических произведениях центральных и восточных районов Казахстана. Зеркало в этих контекстах выступает символом границы между мирами, оберегом от злых сил и олицетворением женского начала. По мнению исследователей, использование образа зеркала в поэтике жанров прощания невесты с родными свидетельствует о сакральности данного символа (Бердибай, Бабижан, Абугазы, 2020: 62).

На взгляд учёных, всё разнообразие примет и предзнаменований, связанных с зеркалом, символически распределяется на два контрастных блока: позитивный и негативный. В восточноазиатских цивилизациях превалирует положительная магия зеркала, оберегающая от недобрых духов, у западноевропейских народов преобладает вера в отрицательную магию вещи, способной нанести вред человеку (Рон, 2001а: 72–85).

Материалы и методы исследования

Базой для изучения рассматриваемой проблемы служат археологические (погребальные комплексы) и этнографические источники, связанные с бронзовыми зеркалами. Считается, что у многих древних народов зеркалам в похоронном ритуале придавалось особое значение. Роль зеркала в погребальной практике особенно выделяется исследователями в археологии скифо-сарматского времени.

В рамках исследования использован сравнительно-сопоставительный анализ археологических комплексов с зеркалами, этнографических источников и этимологического значения термина. Проведён детальный разбор материалов, обнаруженных в ходе археологических раскопок на территории Евразии (рассмотрено более 350 комплексов), поскольку бронзовые

зеркала достаточно часто встречаются в наборах сопроводительного инвентаря погребений носителей скифской, савроматской, сарматской, пазырыкской и других археологических культур. Зеркала находят в могилах представителей различных гендерных групп. В результате археологических и этнографических работ учёными, и автором в том числе, были собраны, изучены и обобщены обширные материалы из Украины, России, Монголии, Казахстана, Китая, а также из Индии и Африки. Обзор опубликованных материалов и изысканий по теме дополняет исследование и также является его основой.

Анализ Зеркало и отражение в этнографических наблюдениях.

Согласно этнографической информации учёные установили наличие определённых представлений о зеркалах у разных народов, часть из которых считала, что образ/отражение в зеркале или воде заключает в себе душу человека. Коренные жители Андаманских островов полагали, что «души» – это отображение в каждом зеркале, как и старшее поколение Новой Каледонии. Однако молодёжь, прошедшая церковное обучение, уже понимала, что отражение является только отражением и не более того. В ряде культур, душа-отражение, будучи внешним проявлением сущности человека, воспринималась как чрезвычайно уязвимая перед различными опасностями субстанция. Дж. Фрезер отмечал, что зулусы избегают смотреть в глубину водоёмов, опасаясь чудовищ, способных похитить их отражение и тем самым привести к гибели самого человека. Аналогичные верования наблюдаются у племени басуто в Южной Африке, где крокодилам приписывается способность убивать людей, захватывая их отражение в воде

(Фрезер, 1980: 219-220). Фиджийцы же различали «тёмную душу» – тень, направляющуюся в подземный мир, и «светлую душу» – образ в воде или зеркале, остающийся там, где человек умирает. Эти примеры свидетельствуют о том, что представление о душе-отражении часто было связано с идеей её уязвимости и двойственности (Тайлор, 1989: 216).

В Северной Индии считалось, что тень человека – это часть его души, которая может быть или отделена от него врагом, или ранена. Поэтому было опасным наступать на тень человека в солнечную погоду. К представлениям о душе-отражении, связанной с зеркалом, относится и обряд, отмеченный для суннитских магометан в Бомбее, которые покрывают зеркало в доме больного, так как по их верованию, зеркало способно абсорбировать его душу, стремящуюся улететь, вследствие чего больной может умереть (Сгооке, 1896: 233).

Согласно представленной концепции, человеческая душа проявляется через тень или отражение, которые, в свою очередь, служат источником несчастий. Это обусловлено тем, что нанесение им вреда негативно сказывается на личности владельца.

В этой связи интересным представляется народное поверье о том, что разбитое зеркало влечет за собой смерть его владельца. Данная традиция, сохраняющаяся у русского народа до настоящего времени, нашла своё отражение в творчестве А.С. Пушкина, например, в сказке «О мертвой царевне и о семи богатырях». В том случае, когда зеркалу не наносится повреждения (рис. 2, 1): «...делать нечего. Она, черной зависти полна, бросив зеркальце под лавку, позвала к себе чернавку...», то не причиняется вреда и его обладателю – царице-мачехе (Пушкин, 1960: 346). Заканчивается же сказка тем, что «...злая

мачеха, вскочив, об пол зеркальце разбив, в двери прямо побежала и царевну повстречала. Тут ее тоска взяла, и царица умерла...» (Пушкин, 1960: 357), т.е. «смерть» зеркала предшествует гибели его владельца (рис. 2, 2).

1

2

Рис. 2. «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях». А. С. Пушкин. Иллюстрации: 1 - художники Л. Мильчин; 2 - художник Е. Мешков

Fig. 2. «The fairy tale of the dead princess and about seven heroes». A. S. Pushkin. Illustrations: 1 - artists L. Milchin, V. Nikitin; 2 – artist E. Meshkov

В иранской традиции существует пророчество, связанное с зеркалом, используемым в свадебном обряде. Согласно ему, повреждение «зеркала счастья» невесты сулит смерть либо ей, либо её супругу (Хедаят Садек, 1958: 285). Б.А. Литвинский зафиксировал сходное суеверие среди таджиков (Литвинский, 1964: 99). У осетин до настоящего времени

сохранилось предзнаменование, что разбитое зеркало пророчит беду (Кусаева, 2016: 65).

Все упомянутые верования, присущие различным народам, характеризуются единой чертой: нанесение ущерба отражению связано со смертью владельца. Эти суеверия свидетельствуют о глубоком страхе людей перед последствиями, которые, по их убеждению, наступают в результате повреждения их образа.

Однако эти данные восходят ко времени существования стеклянных зеркал, поскольку разбить древние, изготовленные в основном из бронзы, зеркала, было очень непростым делом. Об этом, как и о силе зеркала, которому невозможно причинить вред, пелось в стихах (алгышах) тувинских шаманов:

*«Зеркало моё Кузунгу, из желтой меди вылитое,
Ты спустилось из самых жёлтых туч на землю.
Твой полёт был штормовой и пронзительный,
Ударило об жёлтую скалу, и там образовалась
трещина.*

*Зеркало моё Кузунгу, из красной меди вылитое,
Ты спустилось из самых красных туч на землю.
Твой полёт был стремительный и проходящий,
Ударило об красную скалу, и там остались
осколки»*

(Кенин-Лопсан, 2007: 127).

Этнографические наблюдения отмечают участие бронзовых зеркал и в современных обрядовых действиях, где эти предметы являются неизменным атрибутом шаманов (рис. 3, 1, 3, 5). Действия шаманов безусловно ассоциируются с представлениями о душе человека. Практически у всех народов Севера и Сибири понятие «душа» было непохожим на аналогичное христианское, и представлялось в облике материальной, хотя и скрытой субстанции (рис. 3, 2). Ульчские и нанайские шаманы в процессе любого

камлания для больного, находя его душу, проводили гадание, устанавливающее идентичность обнаруженной души по физиологическим признакам. Полагалось, что все «изъяны» человека (родимые пятна, кривые ногти и т.п.) воспроизводятся и на «человечке»-душе со всеми тончайшими особенностями. По воззрениям нанайцев, души обитали в загробном мире, будто люди на земле (Смоляк, 1991: 101-102).

В Сибири и Монголии зеркала входили и входят в традиционный костюм шамана (рис. 4). Их размещают на груди, на спине, на полах одежды различно: как отражающей, так и оборотной стороной по отношению к зрителю (Breeze Wood, 2005: 34-35; Breeze Wood, 2016; Czaplicka, 2010: 27; Czaplicka, 2017).

У народов азиатской части Евразийского континента «зеркало» называется по-разному: толи (Бурятия), кузунгу и тойлу (Саяно-Алтай), айна (Казахстан), мелонг (Тибет), панапту (Монголия), багуа (Китай) и имеет различные функции. Согласно сведениям конца XIX в., зеркало, являясь главной принадлежностью шаманского костюма, представляло собой медный круг различных величин, хорошо полированный и надеваемый шаманом на ремешках на грудь. «В нём отражаются деяния людей, как добрые, так и дурные и оно имеет возможность узнавать истину» (Шимкевич, 1896: 12).

У гольдов (нанайцы), помимо того, толи (зеркало) было для шамана щитом, каким он защищался от стрел злобных духов. Оттого шаман всякий раз, когда при камлании входил в экстаз и, вступив в битву со своими противниками, выходил победителем, делал в толи столько дырочек, сколько стрел ударилось о шамана. Считается, что

Рис. 3. Ритуальные действия шаманов: 1 – шаманка с зеркалом и бубном; 2 – селькупский рисунок 20-х годов XX века с изображением камлающего шамана, к которому спешат духи; 3 – шаман с зеркалами и чашей; 4 – баксы с кобызом; 5 – шаман с зеркалами (в образе шамана казахский певец, исполнитель этнической музыки Тюрген Кам). Фото С. Нурмухаметовой

Fig. 3. Ritual actions of shamans: 1 - shaman with a mirror and a tambourine; 2 - Selkup drawing of the 20s of the twentieth century depicting a shaman kamlalaying with spirits rushing to him; 3 - shaman with mirrors and a bowl; 4 – bucks with a kobyz; 5 – shaman with mirrors (in the image of a shaman, Kazakh singer, performer of ethnic music Tyurgen Kam). Photo by S. Nurmukhametova.

чем больше в толи пробитых отверстий, тем выше в глазах сородичей находится шаман (Лопатин, 1922: 261).

Рис. 4. Зеркала на костюмах шаманов: 1 – Северо-Восточная Маньчжурия; 2 – Юго-Восточная Сибирь, река Амур; 3 – Монголия (по (Breeze Wood, 2005a) ; 4 – Якутия

Fig. 4. Mirrors on the costumes of shamans: 1 - North-Eastern Manchuria (after: (Breeze Wood, 2005a); 2 - South-Eastern Siberia, Amur River; 3 – Mongolia; 4 – Yakutia.

Согласно исследованиям Вильмоша Диосэги, медные зеркала имели важное значение для различных тунгусских групп северной Маньчжурии, таких как тунгусы хинганцы и бирарчены. Однако магическое свойство этих предметов различалось в зависимости от племени.

Зеркало служило шаману инструментом для достижения состояния сосредоточенности, позволяя ему «видеть мир», то есть локализовыв-

вать духов, воспроизводить потребности человека и т.п. (Диосэги, 1950-1951).

Толи (зеркала), как уже говорилось, представляли собой бронзовые круги, с одной стороны гладкие, а с другой — покрытые рисунками. Толи вешали на ремни, а ремень надевался на шею, и толи свисали либо на спину, либо на грудь. У шамана толи могло быть несколько (рис. 5) или даже много (Лопатин, 1922: 261). В. Диосэги обнаружил, что маньчжурско-тунгусский термин, означающий зеркало, «панатпу», происходит от пана — «душа, дух», вернее «душа-тень». Данный термин, по его мнению, не только указывает «на известные характеристики душа-тени, как отражение тени души человека (например, на поверхности воды как отображение, или при солнечном свете в виде тени), но содержит в себе ещё и представление душа-тени человека, появляющуюся после его смерти». Отсюда зеркало представляло собой сосуд («пту») для «души-тени» и в нём находится сверхъестественное

существо, оберегающее шамана. Смотря в зеркало, шаман мог увидеть душу покойного. Зеркало становилось вместилищем сверхъестественной силы благодаря тому, что содержало в себе душу-тень покойника, душу умершего. Эта необыкновенная сущность была добродушной и услужливой (Диосэги, 1950-1951: 371, 376; Элиаде, 2000: 88).

Тем не менее, в дальнейшем исследователями было уточнено, что у нанайцев и ульчей подобного осознания шаманского зеркала как способа защиты нет, т.к. эти народы находили, что толи (зеркало) является вместилищем всевозможных духов-помощников шамана. Это духи или собак, или оленей, или другие духи, или духи разных недугов. У нанайцев шаман мог пользоваться пациента наложением диска зеркала на больное место (Смоляк, 1991: 242).

Зеркало (толи) у бурятов употреблялось шаманами как средство ворожбы: для отгадки искомого духа или пророчества участи человека (Манжигеев, 1971: 71). Джулия Энн

Рис. 5. Расположение зеркал на costume шамана (Монголия): 1, 2 – лицевой стороной на спине и полах кафтана; 3 – оборотной стороной на груди.

Fig. 5. Location of mirrors on a shaman's costume (Mongolia): 1, 2 - facing side on the back and the caftan floors; 3 - back side on the chest.

Стюарт (шаманское имя Сарангэрэл), упоминая шаманские действия в бурятской и монгольской традиции, отметила, что в наше время новые зеркала для шаманов не производятся, и все они являются древними изделиями³. Традиционно зеркала передаются от одного шамана к другому. По её информации, шаманы стремятся накопить как можно большее количество зеркал в силу их значительной защитной и энергетической силы (рис. 3, 4). «Зеркала прикрепляются к платью шамана: по меньшей мере, один на грудь, другой на спину. Ещё одно зеркало шаманы носят, не снимая, на верёвке или ленте поверх, или снизу одежды. Шаманы носят зеркала и из-за присущих им защитных свойств. Зеркала не только вбирают энергию, но и излучают её. Надевая зеркало, шаманы делают это с той целью, что при встрече с враждебно настроенными людьми, опасными духами или неблагоприятно воздействующей энергией их зеркало сумеет излучить достаточно энергии, чтобы предотвратить любую угрозу» (Сарангэрэл, 2003: 82-83).

По данным С.И. Вайнштейна «все тувинские шаманы особое значение придавали случайно найденным древним бронзовым зеркалам “кюзюнгү”. С ними можно было гадать и даже камлать, не пользуясь шаманским облачением» (Вайнштейн, 1964: 2). Отмечается, что тувинский шаман мог вести камлание только с помощью зеркала (кузунгу), которое являлось обязательным атрибутом любого

коронованного шамана. Тот, у кого было кузунгу, мог произвести обряд, направленный на «лечение» больного (Кенин-Лопсан, 1993: 26).

В казахской традиции зеркало (айна) рассматривалось как символ рубежа между миром живых и потусторонним (рис. 3, 4). Это отражено в обычае крепления зеркала к резонатору музыкальных инструментов (кобыз), используемых баксы/шаманами для исцеления посредством обращения к духам Верхнего и Нижнего миров (Бердибай, Бабижан, Абугазы, 2020: 62).

Некоторые тувинские шаманы не имели возможности приобрести бубен и костюм, и поэтому приспосабливались к простой форме камлания с зеркалом. Эта форма, как отмечают специалисты, была в прошлом очень популярна и имела устойчивый характер (Кенин-Лопсан, 1993: 26).

Зеркало (кузунгу и тойлу) в стихах тувинских шаманов выступает как предмет сверхъестественного происхождения:

«Ты, моё Зеркало, тебя сковали из золотистой бронзы.

Ты, моё Зеркало, дар небесный для меня.

Ты, моё Зеркало, отличаешься суровостью,

Ты, моё Зеркало, дар девяти небес для меня.

Ты спущено вниз велением Курбусту-неба,

Ты идёшь вниз по большой косе⁴, взятой в охапку.

Да, ты приземлилось к земле с дождливого неба,

Ты, моё Зеркало, сделано из томпака и бронзы.

Ты родилось молнией, где сверкает огонь,

Ты разбило треножник на две части пополам,

Ты ударило о листовницу, где образовались трещины.

Ты, моё Зеркало, сделано из красной бронзы.

Золотистое Зеркало моё с названием тойлу⁵,

³Однако это не совсем так, судя по данным в интернете, где присутствуют предложения по изготовлению шаманских зеркал (URL: <https://vk.com/creativegang> (дата обращения 01. 02. 2025)).

⁴Раньше тувинцы-мужчины носили косу.

⁵Тойлу — маленькое зеркало (Кенин-Лопсан, 2007: 118).

Ты мне даровано землей Азар в небе высоком,
Ты — мой талисман и ты, моё зеркало тойлу.
Ты мне освещаешь отчетливо адову дорогу»

(Кенин-Лопсан, 2007: 118).

* * *

«Ты, Кузунгу, вещь небесная, где живут азарлар.
Ты, Кузунгу, отличаешься то золотом, то
медью.

Я шаман, кто ведёт заклинание, проклинание.
У меня серый бубен, часто его обнимаю, ласкаю.
Родился таким я, что судьба у меня завидная.
Стал таким шаманом я, что презрение рядом
со мной.

Жизнь у меня бедна, какую получил я от
творца.

Одежда у меня такая, она сделана из кожи
грубой.

Судьба у меня такая, она меня тревожит,
Я сам такой, что бедствие бьёт меня.
У меня есть одна сила, у меня есть одна вера,
Это моё зеркало Кузунгу, оно сделано из бронзы»

(Кенин-Лопсан, 2007: 114).

Зеркало (кузунгу) защищает
своего владельца от неблагоприятного
воздействия, со стороны и людей,
и любых вредоносных существ или
сущностей, являясь верным спутником
шамана и грозным врагом злых духов:

«Когда бываю приглашённым,
Я за пазухой храню моё кузунгу.
Когда бываю в аалах,
Я на ремне несу своё кузунгу»

* * *

«Когда придёт аза,
Кузунгу ломает ему зубы и отпустит его.
Когда аза придёт воровать,

Кузунгу ломает ему хребет и отпустит его»

(Кенин-Лопсан, 1987: 61).

После смерти шамана, если среди
прямых наследников у покойного не
было нового шамана, зеркало (кузунгу)
уносили на могилу. В Тыве, согласно
шаманским представлениям, оно
должно было возвратиться на небо. Если
у шамана были преемники из родни,
то они имели право принять кузунгу
(Кенин-Лопсан, 1987: 61-62).

Все приведённые данные, хотя

и свидетельствуют о различном
применении шаманских зеркал и
отношении к ним, но указывают на их
связь с потребностями живых людей.

От этнографии к археологии

Основываясь на сведениях
этнографии, учёные соотносят истоки
шаманизма с археологическими
древностями (Спицын, 1899: 175).
Исследователи предполагают, что многие
проявления шаманизма, поразительно
сходные у различных народов Сибири,
могут быть хронологически возведены к
скифской эпохе, а географически связаны
с районом Саяно-Алтая (Курочкин, 1992:
39-41).

Опираясь на данные о том, «что у
ряда народов Сибири зеркало было
важной культовой принадлежностью
шаманов», найденные в археологических
памятниках зеркала относят к
числу утвари, предназначенной для
совершения древних обрядов (Курочкин,
1992: 40). Отдельные исследователи
считают, что зеркала входили в состав
«жреческого набора» в савроматской
(Смирнов, 1964: 249; Королькова, 1997:
32) и других археологических культурах
(Шульга, 1999; Кубарев, 2002: 73; Амиров,
2015). Однако, вопрос об использовании
зеркала в качестве жреческого атрибута
у кочевников всё ещё остается открытым.
Как показали подсчеты, сделанные
ранее, идея о принадлежности
«владельцев зеркал» жреческому
«сословию» не подтвердилась, поскольку
зеркала располагались в могилах особ,
относившихся к различным социальным
уровням (Кузнецова, 1988: 52-61).

Исследователями отмечается, что
в древности зеркалам придавалось
особое значение в ритуальных
практиках, особенно в погребальных
обрядках, когда зеркала подвергались

«обезвреживанию», чтобы душа покойного не могла причинить вред оставшимся (Рон, 2001б: 132-134; Фиалко, 2009: 92).

Учёными рассматривается сакральная функция порчи зеркал с точки зрения освобождения души умершего (Хазанов, 1964: 94). Считается, что это предотвращает негативное воздействие души покойного на живых или позволяет душе зеркала последовать за душой покойного в потусторонний мир (Литвинский, 1964: 98).

Тем не менее, этнографические исследования (Иванов, 1961: 106; Лобачева, 1960: 39-48) и письменные источники (Стратанович, 1961: 77), а также надписи на самих зеркалах, свидетельствуют о том, что зеркало воспринималось как объект, несущий охранительную и освещающую функцию (Стратанович, 1961: 66; Лубо-Лесниченко, 1975: 39, 43, 52, 78, 98-100 и др.).

Причём надписи показывают, что благодатная символика зеркала не меняется во времени: «...пусть [зеркало] отгоняет злые влияния, пусть [Вы] будете таким же безграничным, как небо...» (I в. до н.э.); «...Восемь триграмм багуа содержат в себе все признаки долголетия. Охраняющее божество всегда охранит предназначение» (VII-VIII вв.); «...Драгоценное зеркало, дающее долголетие». (XII-XIII вв.); «Долгая жизнь, богатство, знатность» (XIII-XV и XIV-XVI вв.); «...Оно отгоняет зло и пригодно для рынка. Чтобы вы надолго сохранили своих родителей. Пусть ваши сыновья и внуки будут могущественными и достигнут больших чинов. Пусть у вас будет долголетняя жизнь» (копия XIII-XV вв. с зеркала II-III вв.); «Пусть в доме всегда будет богатство и знатность»

(копия X-XIII вв. с зеркала I в. до н.э.); «Счастья, долголетия, умножения богатства» (XIV-XVI вв.) — Китай (Лубо-Лесниченко, 1975: № 7, 20, 165, 259, 262, 300, 308; Боковенко, Данченко, Лубо-Лесниченко, Матвеев, 1999: 52, рис. 9); «Слава вечная, жизнь спокойная, благоденствие прочное и блаженство в обоих мирах владельцу сего» (XI-XIII вв.); «Благословение, счастье, радость, благополучие, приветствие, восторженность, здоровье, сила, мощь, помощь, прямота и долгая жизнь владельцу!» (XI-XIII вв.) — Иран и/или Средняя Азия (Лубо-Лесниченко, 1975: № 286, 287).

Исходя из сказанного, можно сделать вывод о том, что использование зеркал в магических практиках скифо-сарматской эпохи, скорее всего, происходило при жизни человека, а не после его кончины.

Таким образом, интерпретация магической функции зеркал в погребальных обрядах, где они, как полагают, «деактивировались» путем повреждения или помещения в футляр, или же хоронились вместе с умершим из опасения похищения души живого духом усопшего (Скрипкин, 1990: 90; Кубарев, 2002: 73; Фиалко, 2011: 81), требует осторожного подхода. Это обусловлено тем, что, судя по данным, относящимся к различным народам и культурам, восприятие зеркал у них существенно различалось.

Бронзовые зеркала часто встречаются в наборах погребального инвентаря носителей скифской, савроматской, сарматской, пазырыкской и других археологических культур. Опираясь на материалы этнографических исследований для различных народов, у которых отражение представлялось образом души человека, археологичес-

кие зеркала также относят к числу магических вещей, предназначенных для заупокойных обрядов. Результаты исследования показали, что эта трактовка не находит подтверждения в погребальном обряде населения Евразии скифо-сарматского периода.

Зеркала в заупокойном обряде народов скифо-сарматского времени.

В специальных археологических исследованиях стало популярным суждение о том, что повреждение и фрагментирование зеркал в скифо-сарматскую эпоху — это проявление ритуально-магических действий, производимых во время похоронного обряда. Однако при объяснении мотивов повреждения зеркала необходимо помнить, что оно, прежде всего, было атрибутом живых людей и воспроизводило их образ.

В Припонтийской Скифии пока известны только единичные случаи намеренной порчи зеркал. Мне довелось обнаружить только два таких зеркала в Украине у с. Нововасильевка Снитирёвского р-на Николаевской обл. (Кузнецова, 2002: 47, 57; № 363, 364). Зеркала лежали за головами покойных, которые находились в боковых, но синхронных с основной, могилах (рис. 6). Погребённые были размещены за оградой насыпи кургана № 17 (пп. 1, 3). По имеющимся данным, за последние годы новых случаев находок повреждённых зеркал в скифских памятниках не выявлено (Фиалко, 2011: 82).

Утверждение М.Н. Дараган и С.В. Полина о том, что точка зрения Т.М. Кузнецовой о размещении умышленно разбитых зеркал в скифских памятниках (Кузнецова, 1988: 60) доказательств не имеет (Полин, Дараган, 2019: 213), абсолютно беспочвенно,

так как я этого не отмечала никогда, поскольку это противоречит всем имеющимся материалам. В моей статье, упомянутой изыскателями, написано: «хотелось бы отметить, что преднамеренно поврежденные зеркала встречаются и у скифов, и у других народов, однако характер повреждений различен и также [как и для сарматов – Т. К.] требует дифференцированного подхода при объяснении происхождения подобных явлений». Данное заключение подкрепляется и новейшими археологическими находками.

Как было сказано, для савромато-сарматских групп кочевников поводы для порчи зеркал могут толковаться различно. В подтверждение этой гипотезы были детально проанализированы данные курганов могильников Мечет-Сай (76 человек и 10 зеркал) и Новый Кумак (101 человек и 19 зеркал) — в Южном Приуралье, датированных VI - II вв. до н. э., Калиновский (182 человек и 9 зеркал)

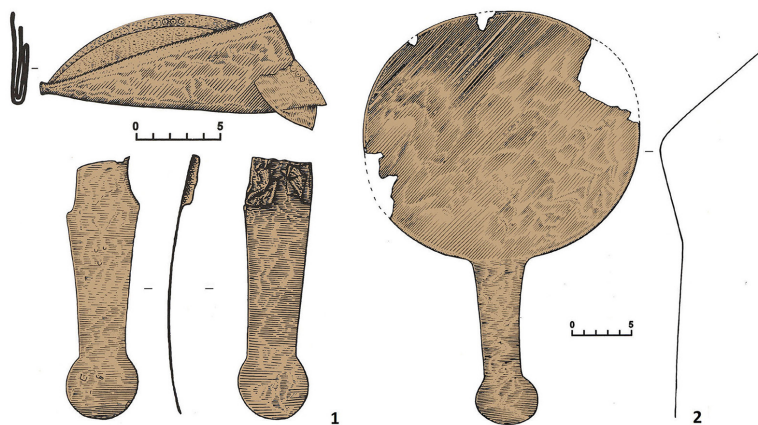

Рис. 6. Поврежденные зеркала из скифского кургана № 17 у с. Нововасильевка:

- 1 – погребение 1;
- 2 – погребение 3

Fig. 6. Damaged mirrors from the Scythian barrow no. 17 near Novova-Siljevka village: 1 - burial 1; 2 - burial 3.

и у с. Политотдельское (80 человек и 26 зеркал) — в Поволжье, датированных от VI в. до н. э. до IV в. н. (Кузнецова, 1988). Отдельные обломки зеркал были выявлены только в раннесарматских наборах сопроводительного инвентаря Мечетсайского (4 экз.) и у с. Политотдельского (2 экз.) могильников. В Калиновском могильнике фрагменты зеркал встречаются в течение всего сарматского времени: в ранний период — 6 экз., в средний — 6 экз., в поздний — 1 экз. Полные предметы со следами преднамеренного повреждения найдены в трех из рассмотренных савромато-сарматских могильников (Мечет-Сай, у с. Политотдельского и Калиновский), но лишь по одному и на различных этапах их существования (Кузнецова, 1988: 53-54).

В.П. Глебовым дана выборка данных, где отмечено наличие следов причинения вреда зеркалам из курганов раннесарматской культуры Нижнего Подонья. Согласно его сведениям, в двух могилах были найдены целые, но погнутые зеркала (Арпачин II, кург. 37, погр. 5; Мехзавод, кург. 15, погр. 4) и в одной — значительная часть диска (Кастырский VIII, кург. 3, погр. 3). У зеркала из могильника Мехзавод, кург. 15, погр. 4 видны следы воздействия, нанесённые острым оружием по центру диска (рис. 7, 4), у зеркала из могильника Кастырский VIII, кург. 3, погр. 3 отрублен сегмент, диск согнут дважды, надрезан (?) в нескольких местах и имеет следы ударов острого оружия. Для зеркала из могильника Красногоровка III, кург. 11, погр. 9 под валиком в различных частях диска прослежено не менее трех сквозных отверстий диаметром 0,3–0,4 см (рис. 7, 1), у зеркал из могильника Малая Мартыновка, кург. 2, погр. 3 и

могильника Подгорненский IV, кург. 30, погр. 5 диски пробиты в середине (рис. 7, 2), у зеркала из могильника Пирожок, кург. 6, погр. 11 (рис. 7, 3) присутствуют отметины от рубящих ударов на кромке диска (Глебов, 2019: 91, рис. 2, 3; 1, 7, 18, 22).

Однако проанализированные вещи со следами умышленного повреждения присутствуют только по одному в каждом из отмеченных могильников. И это подтверждает отсутствие ритуала, связанного с загробными воззрениями обитателей, оставивших могильники, и говорит о других, может быть, и магических обрядах.

Сведения о могильниках Мечет-Сай, у с. Политотдельского и Калиновский, свидетельствуют, что наличие частей зеркал в них относится к раннесарматскому периоду. Тем не менее на данном этапе при погребённых находят и полные экземпляры. Полученные выводы обосновываются материалами (205 могил и 46 - с зеркалами), относящимися к VI-I вв. до н. э. из могильников Покровка-1, 2, 7, 8, 10 (Фризен, 2014: 113-114, 123). Аналогичную картину показывают и курганы раннесарматского времени Нижнего Подонья, в которых значительная часть зеркал этого периода фрагментирована (Глебов, 2019: 91, рис. 1, 28, 29; 3, 1, 2, 5, 11, 23, 26, 27).

Присутствие в сарматских курганах фрагментов зеркал (рис. 7, 5-10, 12, 13), вещей дорогих и, вероятно, «привозных», подтверждает, как уже замечалось, о временном увеличении их стоимости, определявшем отсутствие возможности размещения целых форм в сопроводительном инвентаре для почившего, и в таких случаях «порча» имела практические, а не магические

мотивы (Кузнецова, 1988: 53, 57).

У скифов аналогичную деятельность, связанную с человеческими захоронениями, для VI-III вв. пока установить не получилось. Правда в «Бердянском» кургане (IV в. до н. э.), сооружённом в Северном Приазовье, обнаружены нагрудные уборы двух коней, состоящие из подвесок, основой для которых служат разделённые на сектора бронзовые диски, судя по орнаментации, греческих зеркал (рис. 7, 17). Эти части зеркал соединялись звеньями железной цепочки в гирлянду из двух рядов, которая крепилась на конский нагрудный кожаный ремень (рис. 7, 18-19).

Судя по цвету металла, толщине, наличию или отсутствию бортика, исследователи предполагают, что для изготовления подвесок было использовано не менее трех дисковидных пластин (Болтрик, Фиалко, 2007; Фиалко, 2011). На мой взгляд, поломка зеркала в данном случае преследовала только практические цели, а лошади из «Бердянского» кургана были трофеями для скифов и принадлежали ранее представителям из савромато-сарматской среды, но это тема специального исследования.

Фрагментированные зеркала известны не только в сарматских курганах. Традиция помещать обломки зеркал в могилы была популярна и у обитателей Саяно-Алтайского края (рис. 7, 11, 14-16). Однако и у этих групп населения она не была определена погребальными магическими обрядами. Присутствие частей зеркал при погребённых не имеет толкования с точки зрения их магического влияния во время захоронения, т. е. возможности и желания мистическим образом

воздействовать на реальность. Отделение части зеркала вслед за кончиной хозяина не было обусловлено магией, так как этот акт не вызывал гибельных результатов и фрагмент — символ зеркала захоранивался, а оставшаяся часть могла употребляться преемниками умершего (Маракуев, 1947: 171; Токарев, 1959: 14; Кузнецова, 1988; Кубарев, 1991: 104-105, табл. XXXIX, 2; Тишкин, Серегин, 2011: 42, табл. XVII).

Данное утверждение удостоверяется примером использования зеркал и их осколков с отверстиями для подвешивания в качестве амулетов и оберегов различными народами. Хотя применение таких талисманов основывалось на верованиях в магию, оно происходило при жизни владельцев, с которыми эти предметы и погребались после смерти (Левашова, 1948: 48; Грач, 1960: 30; Дьяконова, 1975: 195; Литвинский, 1978: 169; Кубарев, 1991: 100).

Отражение является копией/двойником или «душой» человека, существующей лишь пока он жив. После смерти человек теряет возможность видеть своё отражение. Археологические находки из курганов пазырыкской культуры (Серегин, Константинов, 2021: 409, рис. 2, 3; Тишкин, Серегин, 2011: 39-40, табл. XIV, XV) подтверждают это представление: древние народы не всегда считали зеркало «местом сосредоточения души» умершего.

У носителей пазырыкской археологической культуры был зафиксирован обычай укладывать в могилы почивших не только зеркала (рис. 8, 1-5), а и «модели зеркал», произведенные намеренно для похоронного ритуала, т.е. не отшлифованные бронзовые вещи,

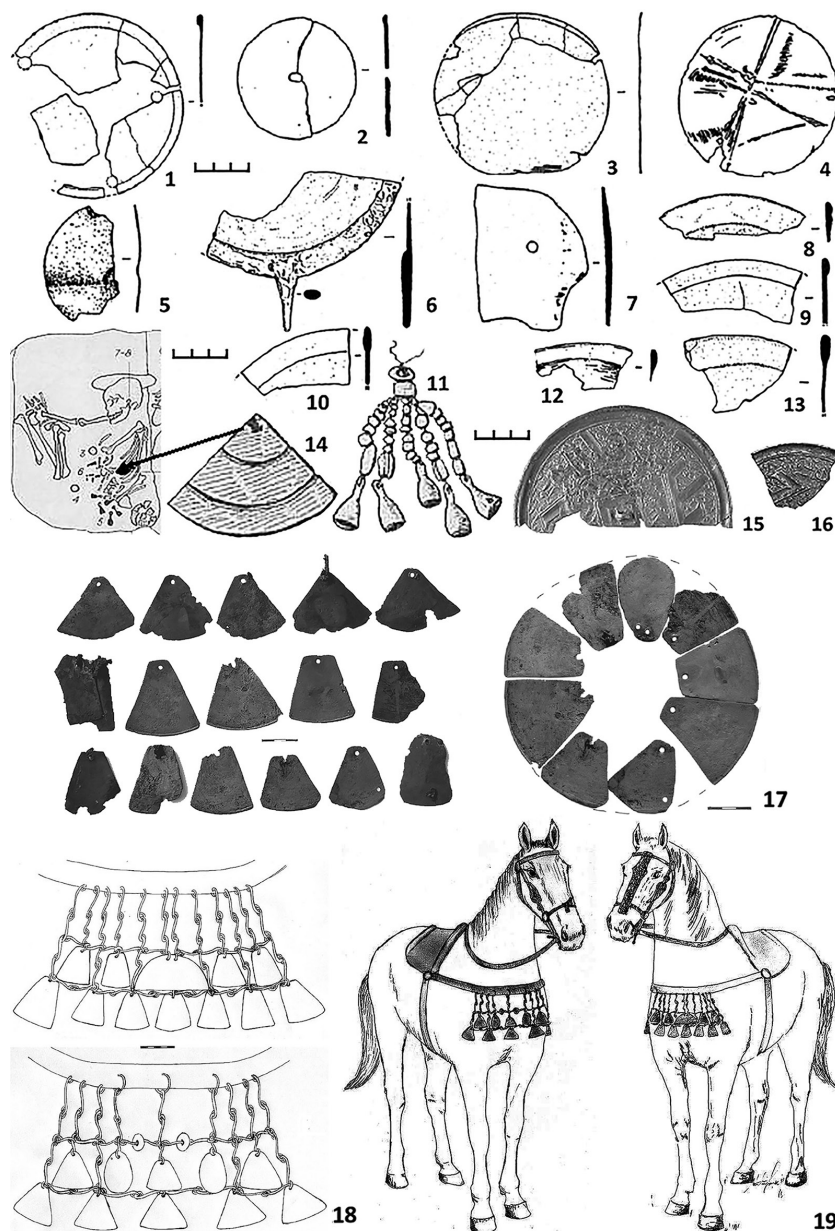

Рис. 7. Повреждённые и фрагментированные зеркала: 1 - Красногоровка III, кург. 11, погр. 9; 2 - Подгорненский IV, кург. 30, погр. 5; 3 - Пирожок, кург. 6, погр. 11; 4 - Мехзавод, кург. 15, погр. 4; 5 - Сагванский I, кург. 9, погр. 5; 6 - Донской (Новочеркасская ГРЭС), кург. 2, погр. 12; 7 - Сагванский I, кург. 7, погр. 11; 8 - Балабинский II, кург. 1, погр. 26; 9 - Подгорненский VI, кург. 1, погр. 6; 10 - Подгорненский VI, кург. 1, погр. 9; 11, 14 - Юстыд-12, кург. 17, погр. 1; 12 - Ливенцовский VII, кург. 19, погр. 1; 13 - Отрадный II, кург. 15, погр. 2; 15 - Пазырык, кург. 6; 16 - Фирсово-XIV; 17 - подвески из фрагментов зеркал в нагрудных уборах коней из Центральной могилы «Бердянского» кургана; 18-19 - реконструкция конских уборов «Бердянского» кургана.

Fig. 7. Damaged and fragmented mirrors: 1 - Krasnogorovka III, barrow 11, burial 9; 2 - Podgornensky IV, barrow 30, burial 5; 3 - Pirozhok, barrow 6, burial 11; 4 - Mekhzavod, barrow 15, burial 4; 5 - Sagvanskii I, barrow 9, burial 5; 6 - Donskoy (Novocherkasskaya GRES), barrow 2, burial 12; 7 - Sagvan I, barrow 7, burial 11; 8 - Balabinskii II, barrow 1, burial 26; 9 - Podgornenskii VI, barrow 1, burial 6; 10 - Podgornenskii VI, barrow 1, pogr. 9; 11, 14 - Yustyd-12, barrow 17, pogr. 1; 12 - Liventsovsky VII, barrow 19, burial 1; 13 - Otradniy II, barrow 15, burial 2; 15 - Pazyryk, barrow 6; 16 - Firsovo-XIV; 17 - pendants from mirror fragments in horse breastplates from the Central grave of the «Berdyansk» barrow; 18-19 - reconstruction of horse breastplates of the «Berdyansk» barrow.

поскольку на них имеются следы от литейных форм, необработанные швы и неровности. Они были отлиты местными умельцами небольшими сериями намеренно для похоронного ритуала (Кубарев, 1987: 217, 225; Кубарев, 1991: 104-105; Кубарев, 1992: 88-90).

В погребениях пазырыкцев (рис.

Рис. 8. Металлические зеркала (1-5) и деревянные модели зеркал (6-9): 1 - Бике-III, курган № 1; 2 - Тыткескен-VI, курган № 80; 3 - Тыткескен-VI, курган № 94; 4, 5 - Юстыд-12, курган № 4; 6 - Юстыд-12, курган № 20; 7 - Уландрык-1, курган № 7; 8 - Уландрык-1, курган № 11; 9 - Барбургазы 1, курган 15

Fig. 8. Metal mirrors (1-5) and wooden models of mirrors (6-9): 1 - Bike-III, barrow No. 1; 2 - Tytkesken-VI, barrow No. 80; 3 - Tytkesken-VI, barrow No. 94; 4, 5 - Yustyd-12, barrow No. 4; 6 - Yustyd-12, barrow No. 20; 7 - Ulandryk-1, barrow No. 7; 8 - Ulandryk-1, barrow No. 11; 9 - Barburgazy-1, barrow No. 15

8, 6-9), помимо таких предметов, обнаружены деревянные модели зеркал (Кубарев, 2002: 72; Кирюшин, Степанова, 2004: 79). Вероятно, они символически замещали настоящие зеркала, которые продолжали использоваться живыми соплеменниками. Данный факт указывает на понимание того, что душа умершего, покидая физическое тело, уже не воспроизводится в зеркале, а переносится в загробный мир и обнаруживает себя в вещах, произведённых или обусловленных сознательно для похоронной церемонии и какой-либо угрозы для живых не представляет.

Хранение зеркал в специализированных чехлах из ткани, дерева или кожи является свидетельством заботы их владельцев о сохранности полированной поверхности. Это стремление защитить отражающую способность зеркала и создаваемый им образ от возможных повреждений демонстрирует бережное отношение к предмету. Данный факт находит своё подтверждение в появлении у древних греков, начиная с V в. до н. э., зеркал, снабжённых крышками (Билимович, 1976: 48).

Полученные результаты

Исходя из наблюдений, сделанных на основании исследования археологических зеркал, встреченных в погребениях населения Евразии скифо-сарматского времени, нужно отметить, что к зеркалам древние народы относились неодинаково. Скифы и греки в отношении к зеркалам были практичны, употребляли их длительное время, берегли и ремонтировали сломанные вещи. Савроматы, сарматы и другие народы Азиатского региона,

кроме того, разламывали зеркальные диски, и во многих случаях, видимо, сознательно, но с разнообразными намерениями, применяя части зеркал как обереги. Следует вспомнить сведения, изложенные А.В. Маракуевым, о том, что в Сибири, подобно другим регионам Азии, существовала практика преднамеренного разбивания зеркал. Это делалось как символ памяти о близких людях при разлуке родственников, возлюбленных или супругов. Также фрагменты зеркала использовались для верификации личности секретных посланцев, которые прикладывали свою часть зеркала к другой части, которую хранил получатель послания (Маракуев, 1947: 171), из чего следует, что сознательная поломка зеркала преследовала только практические цели и следствие магических представлений здесь усмотреть трудно.

В магических ритуалах скифо-сарматского времени зеркала могли применяться, но ещё при жизни человека, поскольку магия, по определению, представляет собой деяния, направленные на сверхъестественное воздействие по отношению к материальному объекту или явлению.

Сопоставление археологических и этнографических данных показало, что к интерпретации роли зеркал в погребальном обряде населения Евразии в скифо-сарматское время нужно подходить осторожно, как и к использованию этнографических материалов для этого, учитывая обстоятельства и время, к которым относятся сведения об их употреблении.

Заключение

Значение зеркала безгранично многообразно в зависимости от

контекста культуры, истории и общественно-человеческих отношений (Столович, 1988: 47). Поэтому к использованию этнографических материалов при интерпретации роли зеркала в погребальном обряде древнего населения следует подходить дифференцированно, учитывая время, к которому относятся сведения об использовании зеркал. И в этой связи, очень показательно проведенное сравнение отношения к зеркалу в славянской и китайской культурах. В результате действительно выявляется, что одни народы (славяне) видели в нём опасный предмет, другие (китайцы), наоборот, считали, что зеркало служит защитой от любой нечисти (Гольцова, 2018: 56-62). Однако у славян зеркала появились сравнительно недавно, а в обрядах и поверьях фиксируется применение уже стеклянных предметов (Толстая, 1994: 111, 128-129; Толстая, 1999: 321-324).

В славянских языках этимология слова «зеркало», восходит к слову «глядеть»: «в словенском — *zrkalo* “зрачок”, *zrkálo*, *zrcálo* “зеркало”, чешском — *zrcadlo*, *zrkadlo*, словацком — *zrkadlo*, полабском — *zarkódlü* “зеркало” (и сюда же *зёркать*, “шнырять глазами”), в укра-инском — *зёркало* и церковном — *зерца́ло* языках» (Фасмер, 1986: 95).

В Китае же эти предметы были известны ещё с VIII в. до н.э. (Варенов, 1985: 163-172) и в китайском языке иероглиф 镜 (*jìng*) — зеркало имеет ключ — «металл» (Гольцова, 2018: 57), удостоверяя, что ранние зеркала в Китае были изготовлены из металла, в большинстве своем из бронзы. Это указывает на более глубокие корни, соединяющие человека и зеркало в Китае, чем в культуре славян. Отсюда и

различия в отношении к зеркалам.

Проблема, связанная с душой, воспроизведённой в зеркале, или с «душой» самого зеркала, всех представителей ранних сообществ, как думается, волновала по-разному. Объединяло обитателей ойкумены только стремление владельцев зеркал защитить полированную зеркальную поверхность от вредных воздействий, которые могли изуродовать отражение обладателя при жизни, что и обнаруживается при выявлении зеркал в похоронных ритуалах скифо-сарматского времени (Кузнецова, 2020: 53-54).

Не являются исключением в данном случае и действия шаманов, которые наносили повреждения на зеркала после борьбы со своими противниками, поскольку для них зеркало не являлось предметом, в котором отражался образ его владельца. У шаманов зеркало имело, как уже говорилось, другие функции.

Зеркала могли использоваться в магических обрядах рассматриваемой эпохи, но ещё при жизни человека, поскольку под понятием магия «подразумеваются действия людей, которые имеют цель влиять сверхъестественным образом на тот или иной материальный предмет или явление» (Токарев, 1964: 404).

Несмотря на распространённое в древнем мире, включая культуру ранних номадов, представление об одушевлённости окружающих предметов, люди всё же верно воспринимали зеркало и как туалетную принадлежность. Глядя на собственный образ в зеркале, люди и в далеком прошлом достаточно ясно понимали, что видят там собственное лицо, которое видно всем, однако скрыто для них самих.

Вопрос о функции зеркала как культового предмета для номадов остается предметом дискуссий в научной среде. Предыдущие исследования показали, что гипотеза о принадлежности «владельцев зеркал» к жреческому сословию не находит подтверждения.

Археологические данные свидетельствуют о том, что зеркала обнаруживаются в захоронениях представителей различных социальных групп (Кузнецова, 1988: 52–61; Кузнецова, 2020: 46–63; Кузнецова, 2022: 171–188).

Следовательно, интерпретация роли зеркала в погребальных обрядах населения Евразии скифо-сарматского периода требует осторожного подхода, так же, как и использование этнографических данных. При этом необходимо учитывать контекст и хронологические рамки, к которым относятся сведения об их употреблении.

Литература

1. Амиров Е.Ш., 2015. Зеркало среднеазиатского облика из могильника Каратума (к постановке проблемы выделения жреческих погребений саков Семиречья) // Вестник КазНУ. Серия историческая. №1 (76). Алматы: «Қазақ университеті». С. 235-239.
2. Басилов В.Н., 1984. Избранные духов. Москва: Политиздат. 208 с.
3. Бердибай А., Бабижан Б., Абугазы М., 2020. Песни свадебного обряда казахов юго-запада Жетысу // Центральноазиатский журнал искусствоведения. Т. 5. Вып. 4. С. 56-71.
4. Билимович З.А., 1976. Греческие бронзовые зеркала эрмитажного собрания // Труды

Государственного Эрмитажа. Т. XVII. С. 32–66.

5. Боковенко Н.А., Данченко Е.М., Лубо-Лесниченко Е.И., Матвеев А.В., 1999. Бронзовые китайские зеркала из собрания ОГИК Музея // Известия Омского государственного историко-краеведческого музея. № 7. Омск. С. 47-55.

6. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., 2007. Использование зеркал в убранстве скифских коней // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля. Т. 7. С. 280-289.

7. Вайнштейн С.И., 1964. Тувинское шаманство. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, авг. 1964 г. Москва: Наука. 12 с.

8. Варенов А.В., 1985. Древнейшие зеркала Китая, отражающие этнокультурные контакты // Проблемы древних культур Сибири. Новосибирск: Наука. С. 163–172.

9. Глебов В.П., 2019. Зеркала раннесарматской культуры Нижнего Подонья // Нижневолжский археологический вестник. Т. 18. № 2. С. 86-104.

10. Гольцова А.Д., 2018. Семиотика зеркала в китайской и славянской культуре // Китай: история и современность: материалы XI международной научно-практической конференции Екатеринбург, 18–20 октября 2017 г. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. С. 56-62.

11. Грач А.Д., 1960. Археологические раскопки в Монгун-Тайге и рекогносцировочные исследования в Центральной Туве (полевой сезон 1957 г.) // Материалы по археологии и этнографии западной Тувы. Труды Тувинской комплексной археолого-этнографической экспедиции (ТКАЭЭ). Т. I. Москва, Ленинград: Наука. С. 7-72.

12. Диосэги В., 1950-1951. Тунгусо-маньчжурское зеркало шамана (материалы к представлениям о душе тунгусо-маньчжурских народностей) // Acta orientalia hungarica. Budapest: Magyar Tudományok Akadémia. Т. I. С. 359-383.

13. Дьяконова В.П., 1975. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Ленинград: Наука. 164 с.

14. Иванов М.С., 1961. Племена Фарса: кашкайские, хамсе, кухгилуйе, мамасани // Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. LXIII. Москва: АН СССР. 172 с.

15. Кенин-Лопсан М.Б., 1987. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Новосибирск: Наука. 168 с.

16. Кенин-Лопсан М.Б., 1993. Магия тувинских шаманов. Кызыл: МП «Новости Тувы». 159 с.

17. Кенин-Лопсан М.Б., 2007. Алгыши тувинских шаманов. Якутск: Бичик. 206 с.

18. Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., 2004. Скифская эпоха Горного Алтая. Ч. 3. Погребальные комплексы скифского времени Средней Катуни. Барнаул: АлтГУ. 292 с.

19. Королькова Е.Ф., 1997. Об одном типе бронзовых зеркал скифской эпохи // Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып. LVII. С. 32-35.

20. Кубарев В.Д., 1987. Курганы Уландрыка. Новосибирск: Наука. 304 с.

21. Кубарев В.Д., 1991. Курганы Юстыда. Новосибирск: Наука. 194 с.

22. Кубарев В.Д., 1992. Курганы Сайлюгема. Новосибирск: Наука. 224 с.

23. Кубарев В.Д., 2002. Древние зеркала Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. № 3 (11). С. 63-76.

24. Кузнецова Т.М., 1988. Зеркала в погребальном обряде сарматов // Советская археология. № 4. С. 52-61.

25. Кузнецова Т.М., 2002. Зеркала Скифии VI–III вв. до н.э. Том 1. Москва: Индрик. 352 с.

26. Кузнецова Т.М., 2018. О времени и условиях появления бронзовых зеркал в Северопонтийском регионе // Археология, этнография и антропология Евразии. Т. 46. № 4. С. 59-66.
27. Кузнецова Т.М., 2020. К вопросу о так называемом савроматском зеркале из кургана «Огуз» // Нижневолжский археологический вестник. Т. 19, № 1. С. 46-63.
28. Кузнецова Т.М., 2022. Предметы с неопределенной функцией и магия зеркал // Stratum Plus. № 3. С. 171-188.
29. Кузьмина Е.Е., 1966. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. САИ. В4-9. Москва: Наука. 150 с.
30. Курочкин Г.Н., 1992. Скифо-сибирский шаманизм (к реконструкции религиозной системы ранних кочевников Саяно-Алтая) // Вторые исторические чтения памяти М.П. Грязнова. Ч. 2. Омск: ОИИФФ СО РАН. С. 39-41.
31. Кусаева З.К., 2016. Семиотика зеркала в фольклорно-этнографической традиции осетин // Oriental Studies (Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН). № 3. С. 63-73.
32. Левашова В.П., 1948. Ремесло в древнехакасском государстве // Записки Хак НИИЯ-ЛИ. Вып. 1. История, этнография, археология. Абакан: ХАКОБЛНАЦИЗДАТ С. 43-50.
33. Литвинский Б.А., 1964. Зеркало в верованиях древних ферганцев // Советская этнография. № 3. С. 97-104.
34. Литвинский Б.А., 1978. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. (Археологические и этнографические материалы по истории культуры и религии Средней Азии). Могильники западной Ферганы. IV. Москва: Наука. 216 с.
35. Лобачева Н.П., 1960. Свадебный обряд хорезмских узбеков // Краткие сообщения Института этнографии. Т. 34. С. 39-49.
36. Лопатин А., 1922. Гольды Амурские, Уссурийские и Сунгарийские: Опыт этнографического исследования. Записки Общества изучения Амурского края. Т. XVII. Владивосток. 370 с.
37. Лубо-Лесниченко Е.И., 1975. Привозные зеркала Минусинской котловины. К вопросу о внешних связях древнего населения Южной Сибири. Москва: Наука. 167 с.
38. Лубо-Лесниченко Е.И., 1987. Пазырык и Западный Меридиональный путь // Страны и народы Востока. Вып. XXV. Москва: Наука. С. 233-248.
39. Манжигеев И.А., 1971. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. Москва: Наука. 128 с.
40. Маракуев А.В., 1947. Китайские бронзы из Басандайки // Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области. Труды ТГУ им. В.В. Куйбышева. Том 98. Томск: ТГПИ. С. 167-174.
41. Маслов В.Е., Гей А.Н., Андреева М.В., 2020. Курган раннескифского времени в Адыгее (могильник Дыш IV) // Stratum Plus. № 3. С. 293-330.
42. Оборин Ю.В., 2020. Древние бронзовые зеркала. Корпус случайных находок. Красноярск: Самиздат. 113 с.
43. Полин С.В., Дараган М.Н., 2019. Зеркала в погребениях геродотовых скифов Северного Причерноморья второй половины V-IV вв. до н.э // Античный мир и археология. Вып. 19. Саратов: «Техно-Декор». С. 202-241.
44. Пушкин А.С., 1960. Поэмы. Сказки. Том 3. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 543 с.
45. Рон М., 2001a. Мифология зеркала. Интеллект, воображение, интуиция: размышления

о горизонтах сознания (мифологический и художественный опыт) // Международные чтения по теории, истории и философии культуры. Вып. 11. СПб.: ФКИЦ «Эйдос». С. 72–85.

46. Рон М.В., 2001б. Роль зеркала в ритуале // Ритуальное пространство культуры. Материалы международного форума (26 февраля - 7 марта 2001 г.). СПб.: Издательство Санкт-Петербургского философского общества. С. 132-134.

47. Сарангэрэл (Джулия Энн Стюарт), 2003. Зов шамана. Древние традиции и духовные практики. Москва: Гранд, Фаир-Пресс. 345 с.

48. Серегин Н.Н., Константинов Н.А., 2021. Металлические зеркала из собрания Музея археологии и этнографии Горно-Алтайского Государственного Университета // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. 27. Барнаул: Алтайский государственный университет. С. 406-412.

49. Синика В.С., Лысенко С.Д., Разумов С.Н., Тельнов Н.П., 2020. Скифская гробница с мечом типа Солоха на Нижнем Днестре // Revista de Arheologie. Antropologie și Studii Interdisciplinare. № 2. С. 165–202.

50. Скрипкин А.С., 1990. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. Саратов: Издательство Саратовского университета. 300 с.

51. Смирнов К.Ф., 1964. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. Москва: Наука. 380 с.

52. Смоляк А.В., 1991. Шаман: личность, функции, мировоззрение: (Народы Нижнего Амура). Москва: Наука. 280 с.

53. Спицын А.А., 1899. Шаманизм в отношении к русской археологии // Записки Императорского Русского археологического общества. Новая серия. Т. XI. Вып. 1 и 2. Кн. 4. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. С. 167-176.

54. Столович Л.Н., 1988. Зеркало как семиотическая, гносеологическая и аксиологическая модель // Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам. Т. XXII. Тарту: Тартуский государственный университет. С. 45-51.

55. Стратанович Г.Г., 1961. Китайские бронзовые зеркала: их типы, орнаментация и использование // Восточно-азиатский сборник. Москва: АН СССР. С. 47-78.

56. Тайлор Э.Б., 1989. Первобытная культура. Москва: Политиздат. 572 с.

57. Тишкин А.А., Серегин Н.Н., 2011. Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета). Барнаул: Азбука. 144 с.

58. Токарев С.А., 1959. Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды института Этнографии. Т. 51. Москва: АН СССР. С. 7–75.

59. Токарев С.А., 1964. Ранние формы религии и их развитие. Москва: Наука. 400 с.

60. Толстая С.М., 1994. Зеркало в традиционных славянских верованиях и обрядах // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. Москва: Наука. С. 111-129.

61. Толстая С.М., 1999. Зеркало // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Москва: Международные отношения. Т. 2. С. 321-324.

62. Фасмер М., 1986. Этимологический словарь русского языка. Т. II. Москва: Прогресс. 673 с.

63. Фиалко Е.Е., 2009. Бронзовые зеркала в ритуальной практике скифов // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ: Музей історичних коштовностей України. С. 92-101.

64. Фиалко Е.Е., 2011. Зеркала в обрядах скифов // Боспорские исследования. Вып. XXV.

Симферополь, Керчь. С. 79-94.

65. Фрезер Д.Д., 1980. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Москва: Политиздат. 831 с.

66. Фризен О.И., 2014. Раннесарматские зеркала в системе хронологии наборов вооружения // *Stratum plus*. № 3. С. 113-127.

67. Хазанов А.М., 1964. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов // *Советская этнография*. № 3. С. 89-96.

68. Хедаят Садек, 1958. Нейрангистан // *Переднеазиатский этнографический сборник*. I. Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Том XXXIX. Москва: Наука. С. 259-336.

69. Членова Н.Л., 1967. Происхождение и ранняя история племен Тагарской культуры. Москва: Наука. 300 с.

70. Шимкевич П., 1896. Материалы для изучения шаманства у гольдов. Записки Приамурского отдела Императорского Русского географического общества. Т. I. Вып. 2. Хабаровск: Типография канцелярии Приамурского Генерал-губернатора. 133 с.

71. Шульга П.И., 1999. Жреческие парные захоронения с зеркалами - погребушками (к постановке проблемы) // *Древности Алтая: Известия лаборатории археологии*. № 4. Горно-Алтайск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Горно-Алтайский государственный университет». С. 82-91.

72. Элиаде М., 2000. Шаманизм: архаические техники экстаза. Киев: «София». 472 с.

73. Albenda P., 1985. Mirrors in the Ancient Near East // *Source: Notes in the History of Art*. Vol. 4. Nos. 2/3. Pp. 2-9.

74. Breeze Wood N., 2005a. Antique and Ancient bronze Mirrors at 3Worlds // *Sacred Hoop. Ritual shamanic objects gallery*; URL: [http:// view-source:http://www.3worlds.co.uk/Pages/Podcast.html](http://view-source:http://www.3worlds.co.uk/Pages/Podcast.html) (дата обращения: 21.12.2016).

75. Breeze Wood N., 2005b. Mirrors of the Soul. Explore the use of Ancient bronze mirrors in the shamanic traditions of Mongolia, Tibet and Siberia // *Sacred Hoop*. Iss. 48. Pp. 34-35.

76. Brunton G., 1927. Qau and Badari I. London: British School of Archaeology in Egypt, Bernard Quaritch. 147 p.

77. Coleman J.E., 1985. «Frying Pans» of the Early Bronze Age Aegean // *American Journal of Archaeology*. Vol. 89. No. 2. Pp. 191-219.

78. Complete collection of China's bronzes, 1998. Vol. 16. Bronze mirrors [Zhongguo qingtong quanji bianji weiyuanhui 中国青铜器 全集编辑委员会. Zhongguo qingtongqi quanji 16 tongjing 中国青铜器全集16铜镜]. Beijing: Wenwu Chubanshe. 34 + 5 + 216 + 76 p.

79. Crooke W., 1896. The popular religion and folk-lore of Northern India. Vol. I. Westminster: Archibald Constable & CO. 2, Whitehall Gardens, S.W. 35 p.

80. Czaplicka M., 2010. Coat of power. Siberian shamans' sacred coats // *Sacred Hoop*. Iss. 68. Pp. 34-35.

81. Czaplicka M., 2017. Coat of power. Siberian shamans' sacred coats // *Sacred Hoop*. Celebrate the circle of life. Special guide to shamanism. Iss. Special. Pp. 38-42.

82. Goldberg B., 1985. The Mirror and Man. Charlottesville: University Press of Virginia. 260 p.

83. Hayes W.C., 1990a. The Scepter of Egypt: a background for the study of the Egyptian antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Part 1. From the earliest times to the end of the Middle Kingdom. New York: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams. 399 p.

84. Hayes W.C., 1990b. The Scepter of Egypt: a background for the study of the Egyptian antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Part 2. The Hyksos Period and the New Kingdom

(1675-1080 B.C.). New York: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams. 512 p.

85. Keene Congdon L.O., 1981. Caryatid Mirrors of Ancient Greece: Technical, Stylistic and Historical Considerations of an Archaic and Early Classical Bronze Series. Mainz: Philipp von Zabern. 288 p.

86. Keene Congdon L.O., 1985. Greek Mirrors // Source: Notes in the History of Art. Vol. 4. No. 2/3. Pp. 19–25.

87. Mellaart J., 1962. Excavations at Çatal Hüyük 1961: first preliminary report // Anatolian Studies. Vol. 12. Pp. 41–65.

88. Mellink M.M., 1956. The Royal Tombs at Alacahöyük and the Aegean World // The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth birthday. Philadelphia: University Museum University of Pennsylvania Press. Pp. 39-58.

89. O'Sullivan R., Shao H., 2023. Exploring Complexity in Bronze Age Exchange Networks by Revisiting the Bronze Mirrors of Central Asia and China // Cambridge Archaeological Journal. Cambridge University Press on behalf of the McDonald Institute for Archaeological Research. Pp. 1-18.

90. Papathanassoglou D.A., Georgouli Ch.A., 2009. The 'frying pans' of the Early Bronze Age Aegean: an experimental approach to their possible use as liquid mirrors // Archaeometry. Vol. 51. Iss. 4. Pp. 658–671.

91. Pendergrast M., 2003. Mirror Mirror. A History of the Human Love Affair with Reflection. New York: Published by Basic Books, A Member of the Perseus Books Group. 448 p.

92. Yakar J., 2011. Presumed Social Identity of the Occupants of Late Third Millennium BC Alacahöyük and Horoztepe «Royal Tombs» // Journal of Archaeomythology. Vol. 7. Iss. special. Pp. 1-8.

References

1. Amirov E.Sh., 2015. Zerkalo sredneaziatskogo oblika iz mogilnika Karatuma (k postanovke problem vydeleniya zhrecheskix pogrebenij sakov Semirechya) [The mirror of the Central-Asian style on the basis of Karatuma burial ground (challenge problem of the identification of Saka hieratical burials of the Semirechie)] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. №1 (76) [KazNU Bulletin. History series]. Almaty: «Qazaq universiteti». Pp. 235-239. [in Russian].

2. Basilov V.N., 1984. Izbranniki duhov [Chosen Spirits]. Moscow: Politizdat. 208 p. [in Russian].

3. Berdibay A., Babizhan B., Abugazi M. 2020. Pesni svadebnogo obryada kazahov yugozapada Zhetysu [Songs of the wedding ceremony of the kazakhs of the south-west of Zhetysu] Centralnoaziatskij zhurnal iskusstvovedeniya [Central Asian Journal of Art Studies]. Vol. 5. Iss. 4. Pp. 56-71. [in Russian].

4. Bilimovich Z.A., 1976. Grecheskie bronzovye zerkala ermitazhnogo sobraniya [Greek bronze mirrors of the Hermitage collection] // Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha [Proceedings of the State Hermitage Museum]. Vol. XVII. Pp. 32–66. [in Russian].

5. Bokovenko N.A., Danchenko E.M., Lubo-Lesnichenko E.I., Matveev A.V., 1999. Bronzovye kitajskie zerkala iz sobraniya OGIK muzeya [Bronze Chinese mirrors from the collection of the OGIK Museum] // Izvestiya Omskogo gosudarstvennogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya [News of the Omsk State Museum of Local Lore]. No. 7. Omsk. Pp. 47-55. [in Russian].

6. Boltrik Yu.V., Fialko E.E., 2007. Ispolzovanie zerkal v ubranstve skifskix konej [The use of mirrors in the decoration of Scythian horses] // Materiali ta doslidzhennya z arheologii Shidnoi Ukraïni. Vid neolitu do kimmerijcziv [Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine.

From the Neolithic to the Cimmerians]. Lugansk: Vid-vo SNU im. V. Dalya. Vol. 7. Pp. 280-289. [in Russian].

7. Vajnshtejn S.I., 1964. Tuvinskoe shamanstvo. VII Mezhdunarodnyj kongress antropologicheskij i etnograficheskij nauk. Moskva, avg. 1964 g. [Tuvan shamanism. VII International Congress of Anthropological and Ethnographic Sciences. Moscow, August 1964] Moscow: Nauka publ. 12 p. [in Russian].

8. Varenov A.V., 1985. Drevnejshie zerkala Kitaya, otrazhayushhie etnokulturnye kontakty [Ancient mirrors of China reflecting ethno-cultural contacts] // Problemy drevnih kultur Sibiri [Problems of ancient cultures of Siberia]. Novosibirsk. Pp. 163–172. [in Russian].

9. Glebov V.P., 2019. Zerkala rannesarmatskoj kultury Nizhnego Podonya [Mirrors of the Early Sarmatian Culture of the Lower Don Region] // Nizhnevolzhskij arheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archeological Bulletin]. Vol. 18. No 2. Pp. 86-104. [in Russian].

10. Golczova A.D., 2018. Semiotika zerkala v kitajskoj i slavyanskoj kulture [Semiotics of mirror in Chinese and Slavic cultures] // Kitaj: istoriya i sovremennost: materialy XI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii Ekaterinburg, 18–20 oktyabrya 2017 g. [China: history and contemporary: Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference Ekaterinburg, 18-20 October 2017]. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta. Pp. 56-62. [in Russian].

11. Grach A.D., 1960. Arheologicheskie raskopki v Mongun-Tajge i rekognoscirovochnye issledovaniya v Centralnoj Tuve (polevoj sezon 1957 g.) [Archaeological excavations in Mongun-Taiga and reconnaissance research in Central Tuva (1957 field season)] // Materialy po arheologii i etnografii zapadnoj Tuvy [Proceedings of the Tuva Complex Archaeological and Ethnographical Expedition]. Trudy Tuvinskoj kompleksnoj arheologo-etnograficheskoy ekspedicii (TKAEE). Moscow; Leningrad. Vol. I. Pp. 7-72. [in Russian].

12. Diosegi V., 1950-1951. Tunguso-manchzhurskoe zerkalo shamana (materialy k predstavleniyam o dushe tunguso-manchzhurskih narodnostej) [Tunguso-Manchurian mirror of a shaman (materials to the representations of the soul of Tunguso-Manchurian peoples)] // Acta orientalia hungarica. Budapest: Magyar Tudományok Akadémia. Vol. I. Pp. 359-383. [in Russian].

13. Dyakonova V.P., 1975. Pogrebalnyj obryad tuvincev kak istoriko-etnograficheskij istochnik. [Funerary Rite of Tuvans as Historical and Ethnographical Source] Leningrad. 164 p. [in Russian].

14. Ivanov M.S., 1961. Plemena Farsa: kashkajskie, hamse, kuhgiluje, mamasani [Tribes of the Fars Province: Qashqai, Khamseh, Kohkiluyeh, Mamasani] // Trudy Instituta etnografii im. N.N. Mikluho-Maklaya. Novaya seriya [Proceedings of the N. N. Miklouho-Maclay Institute for Ethnography. Novaia seriia]. Vol. LXIII. Moscow: AN SSSR. 172 p. [in Russian].

15. Kenin-Lopsan M.B., 1987. Obryadovaya praktika i folklor tuvinskogo shamanstva. [Ritual Practice and Folklore of Tuvan Shamanism] Novosibirsk. 168 p. [in Russian].

16. Kenin-Lopsan M.B., 1993. Magiya tuvinskih shamanov [Magik of Shamans]. Kyzyl: MP «Novosti Tuvy». 159 p. [in Russian].

17. Kenin-Lopsan M.B., 2007. Algyshi tuvinskih shamanov [Algyshi Tuvan shamans]. Yakutsk: Bichik. 206 p. [in Russian].

18. Kiryushin Yu.F., Stepanova N.F., 2004. Skifskaya epoha Gornogo Altaya. Ch. 3. Pogrebalnye komplekсы skifskogo vremeni Srednej Katuni [Scythian Epoch of the Gorny Altai. Part 3. Scythian Funerary Complexes from Middle Katun Region] Barnaul: AltGU. 292 p. [in Russian].

19. Korolkova E.F., 1997. Ob odnom tipe bronzovyh zerkal skifskoj epohi [About one type of bronze mirrors of the Scythian epoch] // Soobshheniya Gosudarstvennogo Ermitazha [Reports of the State Hermitage Museum]. Iss. LVII. Pp. 32-35. [in Russian].

20. Kubarev V.D., 1987. Kurgany Ulandryka [Ulandryk Barrows]. Novosibirsk. 304 p.

[in Russian].

21. Kubarev V.D., 1991. Kurgany Yustyda [Yustyd Barrows]. Novosibirsk. 194 p. [in Russian].

22. Kubarev V.D., 1992. Kurgany Sajlyugema [Saylyugem Barrows]. Novosibirsk. 224 p. [in Russian].

23. Kubarev V.D., 2002. Drevnie zerkala Altaya [Altaian Mirrors] // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii [Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia]. No. 3 (11). Pp. 63-76. [in Russian].

24. Kuznetsova T.M., 1988. Zerkala v pogrebalnom obryade sarmatov [Mirrors in the Sarmatian Burial Rite] // Sovetskaya arheologiya [Soviet Archaeology]. No. 4. Pp. 52-61. [in Russian].

25. Kuznetsova T.M., 2002. Zerkala Skifii VI–III vv. do n.e. [Mirrors of Scythia, the 6th-3rd Centuries B. C.] Vol. 1. Moscow: Indrik. 352 p. [in Russian].

26. Kuznetsova T.M., 2018. O vremeni i usloviyah poyavleniya bronzovykh zerkal v Severopontijskom regione [On the Time and Context of the Earliest Bronze Mirrors in the Northern Pontic Region] // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii [Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia]. Vol. 46. No. 4. Pp. 59-66. [in Russian].

27. Kuznetsova T.M., 2020. K voprosu o tak nazyvaemom savromatskom zerkale iz kurgana «Oguz» [To the Question of the So Called Sauromatic Mirror from the Oguz Kurgan] // Nizhnevolzhskij arheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Vol. 19. No. 1. Pp. 46-63. [in Russian].

28. Kuznetsova T.M., 2022. Predmety s neopredelennoj funkciej i magiya zerkal [Items with an Undefined Function and Magic of Mirrors] // Stratum Plus. No. 3. Pp. 171–188. [in Russian].

29. Kuzmina E.E., 1966. Metallicheskie izdeliya eneolita i bronzovogo veka v Srednej Azii. SAI. V4-9 [Metal Objects from Eneolithic and Bronze Age in Central Asia. SAI. V4-9]. Moscow. 150 p. [in Russian].

30. Kurochkin G.N., 1992. Skifo-sibirskij shamanizm (k rekonstrukcii religioznoj sistemy rannih kochevnikov Sayano-Altaya) Scytho-Siberian shamanism (to the reconstruction of the religious system of the early nomads of Sayano-Altai) // Vtorye istoricheskie chteniya pamyati M.P. Gryaznova [Second Historical Readings in Memory of M. P. Gryaznov]. Omsk: OIIF SO RAN. Part 2. Pp. 39-41 [in Russian].

31. Kusaeva Z.K., 2016. Semiotika zerkala v folklorno-etnograficheskoj tradicii osetin [Semiotics of Mirror in Folklore and Ethnographic Traditions of Ossetians] // Oriental Studies (Vestnik Kalmyczkogo instituta gumanitarnyh issledovanij RAN) [Oriental Studies. Bulletin of Kalmyk Institute for Humanities, Russian Academy of Sciences]. No. 3. Pp. 63-73 [in Russian].

32. Levashova V.P., 1948. Remeslo v drevnehakasskom gosudarstve [Handicraft in the ancient Khakass state] // Zapiski Xak NIIYaLI. Vy`p. 1. Istoriya, etnografiya, arheologiya [Bulletin of the Khakass Research Institute of Language, Literature and History]. Abakan: KhAKOBLNATsIZ-DAT. Iss. 1. Pp. 43-50 [in Russian].

33. Litvinskij B.A., 1964. Zerkalo v verovaniyah drevnih fergancev [Mirror in the beliefs of ancient Fergana people] // Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. No. 3. Pp. 97-104 [in Russian].

34. Litvinskij B.A., 1978. Orudiya truda i utvar iz mogilnikov Zapadnoj Fergany. (Arheologicheskie i etnograficheskie materialy po istorii kultury i religii Srednej Azii). Mogilniki zapadnoj Fergany [Tools and Ware from Burial Grounds of Western Fergana]. IV. Moscow. 216 p. [in Russian].

35. Lobacheva N.P., 1960. Svadebnij obryad horezmskih uzbekov [Wedding rites of Khorezm Uzbeks] // Kratkie soobshheniya Instituta etnografii [Concise Bulletins of the Institute for Ethnography]. Vol. 34. Pp. 39-49 [in Russian].

36. Lopatin A., 1922. Goldy Amurskie, Ussurijskie i Sungarijskie: Opyt etnograficheskogo

issledovaniya. Zapiski Obshhestva izucheniya Amurskogo kraja [Golds of Amur, Ussuri and Sungari: Experience of ethnographic research. Notes of the Society for the Study of the Amur Region]. Vol. XVII. Vladivostok. 370 p. [in Russian].

37. Lubo-Lesnichenko E.I., 1975. Privoznye zerkala Minusinskoj kotloviny. K voprosu o vnesnih svyazyah drevnego naseleniya Yuzhnoj Sibiri [Imported Mirrors in the Minusinsk Depression: on the Problem of External Relations of Ancient Residents of Southern Siberia]. Moscow. 167 p. [in Russian].

38. Lubo-Lesnichenko E.I., 1987. Pazyryk i Zapadnyj Meridionalnyj put [Pazyryk and the Western Meridional Way] // Strany i narody Vostoka. Iss. XXV [Countries and Peoples of the East]. Moscow. Pp. 233-248 [in Russian].

39. Manzhigeev I.A., 1971. Buryatskie shamanisticheskie i doshamanisticheskie terminy [Buryat shamanistic and pre-shamanistic terms]. Moscow. 128 p. [in Russian].

40. Marakuev A.V., 1947. Kitajskie bronzy iz Basandajki [Chinese bronzes from Basandaika] // Basandajka. Sbornik materialov i issledovanij po arheologii Tomskoj oblasti. Trudy TGU im. V.V. Kujbysheva [Basandaika: Collected Materials and Studies on the Archaeology of Tomsk Oblast]. Vol. 98. Tomsk: TGPI. Pp. 167-174. [in Russian].

41. Maslov V.E., Gej A.N., Andreeva M.V., 2020. Kurgan ranneskifskogo vremeni v Adygee (mogilnik Dysh IV) [Early Scythian Mound in Adygea (Dysh IV burial ground)] // Stratum Plus. No. 3. Pp. 293–330. [in Russian].

42. Oborin Yu.V., 2020. Drevnie bronzovye zerkala. Korpus sluchajnyh nahodok [Ancient bronze mirrors. A case of accidental finds]. Krasnoyarsk: Samizdat. 113 p. [in Russian].

43. Polin S.V., Daragan M.N., 2019. Zerkala v pogrebeniyah gerodotovyyh skifov Severnogo Prichernomor'ya vtoroj poloviny V–IV vv. do n.e [Mirrors in the Burials of the Scythians of Herodotus of the Northern Black Sea Coast of the Second Half of the 5th–4th Centuries BC.]. // Antichnyj mir i arheologiya [Ancient World and Archaeology]. Iss.19. Saratov: «Tehno-Dekor». Pp. 202– 241. [in Russian].

44. Pushkin A.S., 1960. Poemy. Skazki [Poems; Fairy Tales]. Vol. 3. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury. 543 p. [in Russian].

45. Ron M., 2001a. Mifologiya zerkala. Intellekt, voobrazhenie, intuiciya: razmyshleniya o gorizontah soznaniya (mifologicheskij i khudozhestvennyj opyt) [The Mythology of a Mirror]. // Mezhdunarodnye chteniya po teorii, istorii i filosofii kultury [Intellect, Imagination, Intuition: Reflections on the Horizons of Consciousness: Mythological and Artistic Experience]. Iss. 11. Saint Petersburg: FKIt's «Eidos». Pp. 72–85 [in Russian].

46. Ron M.V., 2001b. Rol zerkala v rituale [The role of the mirror in ritual]. // Ritualnoe prostranstvo kultury. Materialy mezhdunarodnogo foruma (26 fevralya - 7 marta 2001 g.) [Ritual Space of Culture]. Saint Petersburg: St. Petersburg Philosophical Society Publ. Pp. 132-134 [in Russian].

47. Sarangerel (Dzhuliya Enn Styuart), 2003. Zov shamana. Drevnie tradicii i duhovnye praktiki [The Call of the Shaman: Ancient Traditions and Spiritual Practices]. Moscow: Fair-Press. 345 p. [in Russian].

48. Seregin N.N., Konstantinov N.A., 2021. Metallicheskie zerkala iz sobraniya Muzeya arheologii i etnografii Gorno-Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta [Metal Mirrors from the collection of the Museum of Archaeology and Ethnography of Gorno-Altai State University]. // Sohranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altajskogo kraja [Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory]. No. 27. Barnaul: Altai State University Publ. Pp. 406-412 [in Russian].

49. Sinika V.S., Lysenko S.D., Razumov S.N., Tel'nov N.P., 2020. Skifskaya grobnitsa s mechom tipa Soloxa na Nizhnem Dnestre [Scythian tomb with the sword of the Solokha type in the Lower

Dniester region]. // Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare. No. 2. Pp. 165–202 [in Russian].

50. Skripkin A.S., 1990. Aziatskaya Sarmatiya. Problemy hronologii i ee istoricheskij aspekt [Asian Sarmatia. Problems of Chronology and Its Historical Aspect]. Saratov: Saratov University Press 300 p. [in Russian].

51. Smirnov K.F., 1964. Savromaty. Rannyya istoriya i kultura savromatov [Sauromatians. Early History and Culture of Sarmatians]. Moscow. 380 p. [in Russian].

52. Smolyak A.V., 1991. Shaman: lichnost, funkci, mirovozzrenie: (Narody Nizhnego Amura) [Shaman: personality, functions, worldview: (Peoples of the Lower Amur)]. Moscow. 280 p. [in Russian].

53. Spicyn A.A., 1899. Shamanizm v otnoshenii k russkoj arheologii [Shamanism in relation to Russian archaeology]. // Zapiski Imperatorskogo Russkogo arheologicheskogo obshhestva. Novaya seriya [Notes of the Imperial Russian Archaeological Society. Novaia seriia]. Vol. XI. Iss. 1, 2. Book 4. Saint Petersburg: Tipografiia I.N. Skorokhodova. Pp. 167-176 [in Russian].

54. Stolovich L.N., 1988. Zerkalo kak semioticheskaya, gnoseologicheskaya i aksiologicheskaya model [Mirror as a semiotic, epistemological and axiological model]. // Zerkalo. Semiotika zerkalnosti. Trudy po znakovym sistemam [Mirror. Semiotics of mirroring. Works on sign systems]. Vol. XXII. Tartu: Tartu State University. Pp. 45-51 [in Russian].

55. Stratanovich G.G., 1961. Kitajskie bronzovye zerkala: ih tipy, ornamentaciya i ispolzovanie [Chinese bronze mirrors: their types, ornamentation and use]. // Vostochno-aziatskij sbornik [East Asian Collected Papers]. Moscow: AN SSSR. Pp. 47-78 [in Russian].

56. Tailor E.B., 1989. Pervobytnaya kultura [Primitive Culture]. Moscow: Politizdat. 572 p. [in Russian].

57. Tishkin A.A., Seregin N.N., 2011. Metallicheskie zerkala kak istochnik po drevnej i srednevekovoj istorii Altaya (po materialam Muzeya arheologii i etnografii Altaya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta) [Metal mirrors as a source on early and medieval history of Altai (based on materials of the Altai Archaeology and Ethnography Museum at Altai State University)]. Barnaul: Azbuka. 144 p. [in Russian].

58. Tokarev S.A., 1959. Sushhnost i proishozhdenie magii [The essence and origin of magic]. // Issledovaniya i materialy po voprosam pervobytnyh religioznyh verovanij. Trudy Instituta Etnografii [Studies and Materials on Primitive Religious Beliefs. Proceedings of the Institute of Ethnography]. Vol. 51. Moscow: AN SSSR, 1959. Pp. 7–75 [in Russian].

59. Tokarev S.A., 1964. Rannie formy religii i ih razvitie [Early forms of religion and their development]. Moscow. 400 p. [in Russian].

60. Tolstaya S.M., 1994. Zerkalo v tradicionnyh slavyanskikh verovaniyah i obryadah [Mirror in traditional Slavic beliefs and rituals]. // Slavyanskij i balkanskij folklor. Verovaniya. Tekst. Ritual [Slavic and Balkan folklore. Beliefs. Text. Ritual]. Moscow. Pp. 111-129. [in Russian].

61. Tolstaya S.M., 1999. Zerkalo [Mirror]. // Slavyanskije drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar [Slavonic Antiquities. Ethnolinguistic dictionary]. Moscow: International relations. Vol. 2. Pp. 321-324. [in Russian].

62. Fasmer M., 1986. Etimologicheskij slovar russkogo yazyka [Russian Etymological Dictionary]. Moscow: Progress. 673 p. [in Russian].

63. Fialko E.E., 2009. Bronzovye zerkala v ritualnoj praktike skifov [Bronze mirrors in Scythian ritual practice] // Muzejni chitannya. Materiali naukoivoj konferenczii «Yuvelirne mistecztvo — poglyad kriz` viki» [Museum readings. Materials of the scientific conference «Jewelry art — a look through the ages»]. Kiiv: Museum of historical jewels of Ukraine. Pp. 92-101 [in Russian].

64. Fialko E.E., 2011. Zerkala v obryadah skifov [Mirrors in the Rites of the Scythians]. // Bosporskije issledovaniya [Bosporos Studies]. Iss. XXV. Simferopol, Kerch. Pp. 79-94 [in Russian].
65. Frezer D.D., 1980. Zolotaya vetv. Issledovanie magii i religii [The Golden Bough. A Study in Magic and Religion]. Moscow: Politizdat. 831 p. [in Russian].
66. Frizen O.I., 2014. Rannesarmatskie zerkala v sisteme hronologii naborov vooruzheniya [Early Sarmatian Mirrors and Chronological Sequence of Weapon Sets]. // Stratum plus. No. 3. Pp. 113-127. [in Russian].
67. Hazanov A.M., 1964. Religiozno-magicheskoe ponimanie zerkal u sarmatov [Religious-Magical Understanding of Mirrors in the Sarmatians]. // Sovetskaya etnografiya [Soviet ethnography]. No. 3. Pp. 89-96 [in Russian].
68. Hedayat Sadek, 1958. Nejrangistan [Neyrangistan]. // Peredneaziatskij etnograficheskij sbornik. I. Trudy Instituta etnografii im. N.N. Mikluxe-Maklaya. Novaya seriya [East Asian Ethnographic Collection. I. Proceedings of N.N. Miklouho-Maclay Institute of Ethnography. New Series]. Vol. XXXIX. Moscow. Pp. 259-336 [in Russian].
69. Chlenova N.L., 1967. Proishozhdenie i rannyya istoriya plemen Tagarskoj kultury [Origins and early history of Tagar culture tribes]. Moscow. 300 p. [in Russian].
70. Shimkevich P., 1896. Materialy dlya izucheniya shamanstva u goldov. Zapiski Priamurskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshhestva [Materials for the study of shamanism among the Golds. Notes of the Priamursky Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Vol. I. Iss. 2. Khabarovsk: Tipografiya kantseliarii Priamurskogo General-gubernatora. 133 p. [in Russian].
71. Shulga P.I., 1999. Zhrechieskie parnye zahoroneniya s zerkalami - pogremushkami (k postanovke problemy) [Priestly Paired Burials with Rattles Mirrors (o the statement of the problem)]. // Drevnosti Altaya: Izvestiya laboratorii arxeologii [Antiquities of Altai. Izvestia laboratory of archeology]. No. 4. Gorno-Altaysk: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Professional Education «Gorno-Altaysk State University». Pp. 82-91 [in Russian].
72. Eliade M., 2000. Shamanizm: arhaicheskie tehniki ekstaza [Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy]. Kiev: «Sofiya». 472 p. [in Russian].
73. Albenda P., 1985. Mirrors in the Ancient Near East // Source: Notes in the History of Art. Vol. 4. Nos. 2/3. Pp. 2-9.
74. Breeze Wood N., 2005a. Antique and Ancient bronze Mirrors at 3Worlds // Sacred Hoop. Ritual shamanic objects gallery. [E-source] URL: [http:// view-source:http://www.3worlds.co.uk/Pages/Podcast.html](http://view-source:http://www.3worlds.co.uk/Pages/Podcast.html) (Accessed: 21.12.2016).
75. Breeze Wood N., 2005b. Mirrors of the Soul. Explore the use of Ancient bronze mirrors in the shamanic traditions of Mongolia, Tibet and Siberia // Sacred Hoop. Iss. 48. Pp. 34-35.
76. Brunton G., 1927. Qau and Badari I. London: British School of Archaeology in Egypt, Bernard Quaritch. 147 p.
77. Coleman J.E., 1985. «Frying Pans» of the Early Bronze Age Aegean // American Journal of Archaeology. Vol. 89. No. 2. Pp. 191-219.
78. Complete collection of China's bronzes, 1998. Vol. 16. Bronze mirrors [Zhongguo qingtong quanji bianji weiyuanhui 中国青铜器 全集编辑委员会. Zhongguo qingtongqi quanji 16 tongjing 中国青铜器全集16铜镜]. Beijing: Wenwu Chubanshe. 34 + 5 + 216 + 76 p. [in Chinese].
79. Crooke W., 1896. The popular religion and folk-lore of Northern India. Vol. I. Westminster: Archibald Constable & CO. 2, Whitehall Gardens, S.W. 35 p.
80. Czaplicka M., 2010. Coat of power. Siberian shamans' sacred coats // Sacred Hoop. Iss. 68. Pp. 34-35.

81. Czaplicka M., 2017. Coat of power. Siberian shamans' sacred coats // Sacred Hoop. Celebrate the circle of life. Special guide to shamanism. Iss. Special. Pp. 38-42.
82. Goldberg B., 1985. The Mirror and Man. Charlottesville: University Press of Virginia. 260 p.
83. Hayes W.C., 1990a. The Scepter of Egypt: a background for the study of the Egyptian antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Part 1. From the earliest times to the end of the Middle Kingdom. New York: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams. 399 p.
84. Hayes W.C., 1990b. The Scepter of Egypt: a background for the study of the Egyptian antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Part 2. The Hyksos Period and the New Kingdom (1675-1080 B.C.). New York: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams. 512 p.
85. Keene Congdon L.O., 1981. Caryatid Mirrors of Ancient Greece: Technical, Stylistic and Historical Considerations of an Archaic and Early Classical Bronze Series. Mainz: Philipp von Zabern. 288 p.
86. Keene Congdon L.O., 1985. Greek Mirrors // Source: Notes in the History of Art. Vol. 4. No. 2/3. Pp. 19-25.
87. Mellaart J., 1962. Excavations at Çatal Hüyük 1961: first preliminary report // Anatolian Studies. Vol. 12. Pp. 41-65.
88. Mellink M.M., 1956. The Royal Tombs at Alacahöyük and the Aegean World // The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth birthday. Philadelphia: University Museum University of Pennsylvania Press. Pp. 39-58.
89. O'Sullivan R., Shao H., 2023. Exploring Complexity in Bronze Age Exchange Networks by Revisiting the Bronze Mirrors of Central Asia and China // Cambridge Archaeological Journal. Cambridge University Press on behalf of the McDonald Institute for Archaeological Research. Pp. 1-18.
90. Papathanassoglou D.A., Georgouli Ch.A., 2009. The 'frying pans' of the Early Bronze Age Aegean: an experimental approach to their possible use as liquid mirrors // Archaeometry. Vol. 51. Iss. 4. Pp. 658- 671.
91. Pendergrast M., 2003. Mirror Mirror. A History of the Human Love Affair with Reflection. New York: Published by Basic Books, A Member of the Perseus Books Group. 448 p.
92. Yakar J., 2011. Presumed Social Identity of the Occupants of Late Third Millennium BC Alacahöyük and Horoztepe «Royal Tombs» // Journal of Archaeomythology. Vol. 7. Iss. special. Pp. 1-8.

Кузнецова Т.М.

Археология институты

Ресей Ғылым академиясы

Мәскеу, Ресей

e-mail: mamulya-kuznecova@yandex.ru

СКИФ-САРМАТ ДӘУІРІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ РӘСІМІНДЕГІ АЙНАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – скиф-сармат дәуіріндегі жерлеу рәсімдерінде айна рөлінің мәнін зерттеу болып табылады. Зерттеудің негізін этнографиялық және археологиялық дереккөздер құрайды.

Көптеген ежелгі халықтардың жерлеу рәсімдерінде айналарға ерекше мән берілген. Айна скиф-сармат дәуіріндегі жерлеу тәжірибесінде айрықша маңызға ие. Қола айналар скиф, савромат, сармат, пазырық және басқа да археологиялық мәдениеттерге тән жерлеу кешендерінде жиі кездеседі. Айналар түрлі гендерлік топтарға жататын адамдардың қабірлерінен табылып отыр. Ежелгі адамдар айнаның бетіндегі бейнені оның иесінің жанының көрінісі ретінде қабылдаған деген болжам бар. Азия халықтарының көпшілігінде айнаның шамандардың культтік бұйымдарының бірі ретінде маңызды рөл атқарғанын ескере отырып, табылған айналар жерлеу рәсіміне арналған магиялық сипаттағы заттар қатарына жатқызылады.

Айналар скиф-сармат дәуірінде адамның тірі кезінде де магиялық әрекеттер үшін қолданылған болуы мүмкін, өйткені сиқыр (магия) деген ұғым – материалдық затқа немесе құбылысқа тылсым әсер етуге бағытталған адамның әрекеті ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері айнаның скиф-сармат дәуіріндегі жерлеу рәсіміндегі магиялық рөлін түсіндіру тұжырымдарының нақты дәлелмен расталмайтынын көрсетеді. Жиналған материалдар ежелгі халықтардың жерлеу рәсімінде айналардың магиялық рөлін түсіндіру үшін этнографиялық деректерді пайдаланудың мұқият, әрі уақыт контекстін ескерумен жүргізілуі тиіс екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: айна, сиқыр, рәсім, жерлеу, скиф-сармат дәуірі.

Дәйексөз үшін: Кузнецова Т. Скиф-сармат дәуіріндегі жерлеу рәсіміндегі айнаның рөлі // Мәдени мұра. 2025. № 2 (109). 37-67 бб. (орыс.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.03>

Kuznetsova T. M.

Institute of Archaeology
Russian Academy of Sciences
Moscow, Russia

e-mail: mamulya-kuznecova@yandex.ru

ON THE ROLE OF MIRRORS IN THE FUNERAL RITES OF THE SCYTHIAN-SARMATIAN ERA

Abstract. The aim is to study problems of the role of mirrors in funeral rites. The basis are ethnographic and archaeological sources. Among many ancient peoples mirrors played a special role in these rituals. The importance of mirrors in funeral practice is particularly evident in the archaeology of the Scythian-Sarmatian period. Bronze mirrors are found as the accompanying inventory of the Scythian, Sauromatian, Sarmatian, Pazyryk, and other burials. Mirrors are found in the graves of representatives of various gender groups. In ancient times, people considered the image in the mirror as a reflection of the owner's soul. Mirrors were important cult utensil of shamans, and magical items

for performing funeral rites.

Mirrors could have been used in magical practices during the Scythian-Sarmatian era, but still during human life since the concept of magic involves actions aimed at supernaturally influencing a particular material object or phenomenon.

The interpretation of the magical role of mirrors in the funeral rites of Eurasian populations during the Scythian-Sarmatian period lacks confirmation. It is necessary to use ethnographic data with caution when interpreting the magical role of mirrors in the funeral rites of ancient peoples, taking into account their dating.

Keywords: mirror, magic, rite, burial, scythian-sarmatian time.

For citation: Kuznetsova T. On the role of mirrors in the funeral rites of the Scythian-Sarmatian era // Madeni mura. 2025. № 2 (109). Pp. 37-67 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.03>

Сведения об авторе:

Татьяна Михайловна Кузнецова, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии Российской Академии наук, Москва, Россия.

ORCID: 0000-0001-7926-2721

Автор туралы мәлімет:

Татьяна Михайловна Кузнецова, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей Ғылым академиясының Археология институтының аға ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей.

ORCID: 0000-0001-7926-2721

Information about author:

Tatiana Kuznetsova, PhD (History), Senior Researcher, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.

ORCID: 0000-0001-7926-2721

FTAMP 03.61.91

***Абилева Н.М., Аққошқарова Ж.Т.**

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Алматы, Қазақстан

* e-mail: nmalibayeva@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚЫШ ӨНДІРІСІНІҢ ЭТНОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия елдерінің қыш өндірісіне қатысты ғылыми еңбектер талданған. Зерттеудің мақсаты: Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан территорияларындағы қыш өндірісінің тарихнамасын зерттеу. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелілік және пәнаралық әдістер қолданылды. Аталған жұмыста әскери топографтардың, Бас штаб офицерлерінің жол жазбалары және В.В. Екимова, К.И. Антипина, Ө. Жәнібеков және т.б. этнографтардың ғылыми еңбектері дереккөз қоры ретінде ұсынылған.

В. Розвадовский жеті елді-мекеннің (Бұқара, Қаршы, Самарқанд, Ходжент, Ұра-Төбе, Риштан, Ташкент) қыш өндірісін зерттеген. Орта Азия халықтарының, соның ішінде өзбек халқының мәдениеті бойынша маман, этнограф В.В. Екимованың жұмыстарын ерекше атап өткен жөн, ғалымның зерттеу жолы мен экспедициялық қызметі өзбек халқының материалдық мәдениетін зерттеуге бағытталған. Хорезм экспедициясының құрамында өзбектердің қыш өндірісі бойынша мәліметтер жинақтап, үлкен ыдыстарды жасаудың техникасын сипаттап, «рисоля» бойынша қысқаша ақпарат берген.

Қырғыз халқының құрылыс саласында сазды қолдануы жайында К.И. Антипина іргелі жұмыстар жүргізіп, қырғыз мәдениетін жан-жақты зерттеген, қырғыздардың кілем жасау, өрнек тоқу және т.б. көптеген сәндік-қолданбалы өнер түрлерінің тарихы мен дәстүрлері туралы ғылыми еңбектер қалдырған. Тарихшы, этнограф Ө. Жәнібеков еңбегінде де қазақ халқының құрылыста сазды пайдалану жайында қысқаша мәлімет берілген. Әдебиеттерді талдау нәтижесінде Орталық Азиядағы қыш өндірісін зерттеу жұмыстары XIX ғасырда басталғаны, ал кейін бұл бағыттағы ізденістер жүйелі түрде этнографиялық және археологиялық зерттеулермен жалғасын тапқаны ғылыми тұрғыда дәлелденді.

Кілт сөздер: саз-балшық, қыш ісі, Орталық Азия, тарих, этнография, материалдық мәдениет.

Дәйексөз үшін: Абилева Н.М., Аққошқарова Ж.Т. Орталық Азия елдеріндегі қыш өндірісінің этнографиясы // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). 68-83 бб. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.04>

Кіріспе

Қыш өндірісі – Орталық Азия халықтарының мәдени-экономикалық өмірінде көптеген ғасырлар бойы маңызды рөл атқарған ең ежелгі кәсіптердің бірі. Сазды тұрмыста қолдану кең таралып, мәдени, салттық және экономикалық мәндермен байланысты болды. Бұл дәстүрлі тұрмыс салтын, қоғамның құндылықтар жүйесін және жергілікті тұрғындардың эстетикалық ерекшеліктерін сипаттайды. Қыш өндірісі Орталық Азияда күнделікті өмірде ғана маңызды рөл атқарып қоймай, сонымен қатар мәдени және шығармашылық дәстүрдің маңызды құрамы болып табылады.

Қыштан жасалған бұйымдар дәстүр сақтаушысы, этностың және аймақтың маркері ретінде әлеуметтік-мәдени мағынаға ие болды. Олардың тарихи дереккөз ретінде маңызы зор, себебі қазба барысынан табылған қыш бұйымдар негізінде мәдени қабаттарды, ескерткіштерді мерзімдеуге болады. Сонымен қатар Орталық Азия қыш өндірісінде архаикалық элементтер сақталып, ұрпақтан ұрпаққа мирас ретінде беріліп отыр. Бүгінгі таңда ұсталар қыш өндірісінде жергілікті халықтың материалдық емес мәдени мұрасын сақтай отыра, ұрпақтар сабақтастығын жалғастырып, сәндік-қолданбалы өнерді дәріптеп, насихаттауды бір жүйеге келтірген. Деректерге сүйене отырып қыш өндірісінде шәкірт тәрбиелеу жүйесін зерттеу арқылы осы өндірісті ұйымдастыру жолдарын, ұсталардың қоғамда алатын орынын сараптауға мүмкіндік береді.

Орталық Азияда қыш ыдыстарын салттық, әдет-ғұрыптық рәсімдерде қолданды. Аймақтың бірқатар дәстүрлі мәдениеттерінде рамазан айында

тек қыш ыдысын пайдалану дәстүрі сақталған (Пещерева, 1959: 6). 2024 жылы Жамбыл облысында (Қостаған ауылы) жүргізілген этнографиялық экспедиция барысында жергілікті тұрғын Гүлбас Мұсаевна Құлманбетованың берген ақпаратына сай, саздан жасалған тандыр пештері киелі болып саналған, ескірген жағдайда, оны бұзбаған. Негізінен, шеберлер сазбен жұмысты бастамас бұрын, жуынып, жаратушыға сыйынып, ниет қойып, жұмысқа кіріскен. Орта Азиялықтар үшін саз киелі, таза субстанция болып саналған.

Осы орайда, Орталық Азия қыш өндірісінің тарихнамасын зерттеу мәселесі бүгінгі күнге дейін зерттелген материалдар негізінде қазіргі дәстүрлермен салыстыру мақсатында егжей-тегжей зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі. Орталық Азия қыш өндірісінің этнографиясын зерттеу мәселесі кешенді зерттеуді қажет ететіні сөзсіз, себебі аталған сұрақты зерттеу барысында бірнеше пәндер тоғысып, аймақтың мәдени-экономикалық жағдайын сипаттауға көмектеседі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдістемелік негізі мәселелік-хронологиялық тәсіл болып табылады, себебі зерттеліп жатқан тақырып бірнеше бағыт бойынша қарастырылды. Әр мәселе халықтар бойынша хронологиялық тәртіпте ұсынылған. Бұл әдіс ғылыми әдебиетті мерзімдерге бөлуге септігін тигізгендігін айта кеткен жөн. Мәселелік-хронологиялық тәсілді қолдану тарихи-жүйелік тәсілмен өзара арақатынаста қатар жүрді. Осыған байланысты қыш өндірісі кәсібінің саудамен өзара арақатынасы, қоғамға әлеуметтік-экономикалық ықпалы, ұсталардың қоғамдағы рөлі зерттелді.

Пәнаралық тәсілдің негізінде бір саланың білімі мен дағдылары басқа саламен байланысқа түсіп, тереңірек зерттеуге, кешенді пайымадаулар жасауға мүмкіндік берді. Қыш өндірісін зерттеуде әртүрлі аспектілердің өзара қарым-қатынасы әртүрлі пәндердің білімдері мен дағдыларын қолдана отырып, кешенді және жүйелі жұмыс атқарылды. Эмпирикалық материал ретінде саяхатшылардың, Бас штаб офицерлерінің, әскери топографтардың, этнографтардың жол жазбалары мен еңбектері қолданылды. Соның ішінде В.В. Екимова, К.И. Антипина, Ө. Жәнібеков және т.б. этнографтардың еңбектерін ерекше атап өту қажет. Аталған еңбектер Орталық Азияның материалдық мәдениетін зерттеуде баға жетпес, іргелі ғылыми жұмыстар болып табылады.

Талдау

Орта Азияның қыш өндірісін зерттеу жұмыстары ХІХ ғасырдың басынан басталып, кезең-кезеңімен – бірінші этнографиялық сипаттамалар, кейін археологиялық зерттеулер және одан кейін өнертану және мәдениеттанулық бағыттар аясында дамыды. Алғашқы ақпаратты әскери топографтар, Бас штаб офицерлері жинап, жергілікті тұрғындардың дәстүрлі тұрмыс салты бойынша мәліметтер қордаланған. Бұл ақпараттар жалпылама сипатында болды, себебі олар қыш өндірісіне арнайы тоқталған жоқ, дегенмен де тұрғындардың тұрмысын сипаттау барысында бұл кәсіптің бар болғандығын тіркеп, олардың түрлерін, техникасы мен технологиясын, ою-өрнектерін сипаттады. Орыс шығыстанушы-ғалым, саяхатшы, дипломат, этнограф П.И. Пашино өзінің жол жазбаларында «бұл елде өзінің не фарфор, не фаянс,

не шыны ыдысы жоқ, болса да алыс елдерден әкелінеді, тасымалдау барысында сынғандықтан бағасы қатты көтеріледі, ағаш ыдыс жасау үшін орман болмағандықтан және ағаш жону шеберлігін білмегендіктен үй тірлігінде әр жерде қыш ыдыстармен ұшырасуға тура келді» деп жазады (Пашино, 1868:148). Белгілі ботаник және этнограф В.А. Липский өзінің экспедициялық жазбаларында Орта Азия қыш өндірісінде әйелдердің үлесін атап өтеді. Оның пайымдауы бойынша шалғайдағы ауылдардың әйелдері қыш ыдыстарын, атап айтқанда көзе, табақ, пісіруге арналған қалыптарды қолдан жасаған. Бұл бұйымдар ашық отта немесе қарапайым пештерде күйдіріліп, тұрмыста және береке-молшылық пен үй ошағымен байланысты әдет-ғұрыптарда қолданылды. В.А. Липский бұндай әдет-ғұрыптардың көнелігін, архаикалық сипатын атап көрсетеді (Липский, 1902).

ХХ ғасырдың басында этнография мен ұлттардың бірегейлігіне қызығушылық артуына байланысты халықтың қолданбалы өнерін, соның ішінде қыш өндірісін мақсатты және жүйелі зерттеу жұмыстары басталды.

Суретші В. Розвадовский өзінің саяхаты барысында Бұхара, Қаршы, Самарқанд, Ходжент, Ұра-Төбе, Риштан және Ташкент сияқты жеті елді-мекенде қыш өндірісін зерттеген. Қыш бұйымдары үшін жергілікті сары саз-топырақ қолданылды, ол күйдерген кезде ақшылттау түске ие болады, кейбір материалдарды Қаршы бектігі – Карнабтан алады (Розвадовский, 1915: 28).

Автордың мәліметі бойынша «Бұхара қаласында тек Рахмат-Улла ақсақал дайындағаныдысты бояулармен бояйды және өте қарапайым

суреттермен өрнектейді. Бояу үшін ол күрең қызыл саз, глазурьмен (ол үшін сілтімен араластырылған қалайы тотығы және жабысқақтығы үшін ұн қосады) қосқан кезде өзінің күрең қызыл түсін сақтайды, сары түс үшін темір кенін (чуянбук) кварц құмымен және жасыл түс (кукмис) үшін мыстың күкірт қышқылды түзуі, құм мен қорғасын тотығы (гиль) қолданылады. Қоңыр бояу үшін ол «маг» тасын қолданады, ол үшін тасты үгітіп қол диірменмен Карнабтан (Каршин бектігі) әкелінген қызыл сазбен бірге езеді» (Розвадовский, 1915:31-32). Бұхарадағы саздан жасалған пештерге (тандыр) қатысты Розвадовский келесідей ақпарат береді: «сумен араластырылған сазға кез-келген жүн қосылады: 30 пұт сазға 1 пұт жүн. Сазды жүнмен араластырып қолмен кесілген конус тәрізді пішінге келтіре отырып жабыстырып, пешті «хум» сияқты жасайды (биіктігі 12-14 вершок, табаны 11-13 вершок және үстіндегі ауызы 6 вершок). Пештің қабырғасының көтерілуімен көзеші ішінен қабырғаны «гундакпен» ұстап тұрып сыртынан «тавончамен» (ағашатан жасалған тісті тоқпақ) қабырғаның қалыңдығы 1 верш. болғанша дейін соғады. Кейін пешті кептіру үшін ашық ауада қалдырады. Орташа пішіндегі пешті жұмысшы күніне 4-5 дана жасай алады. Пеш өндірісі жаз бойы жүргізіледі бір жұмысшының көмегімен көзеші әртүрлі пішіндегі пештердің 250-300 данасын дайындайды. Қыста көзешілер оларды сатады» (Розвадовский, 1915:32).

Ташкентте пештерді жасау үшін шамамен 20-30 пұт сазды сумен араластырып, оған 1 пұт жүн қосады. Бір жұмысшы жарты күн сазды аяғымен басады, кейін қалыңдығы 11/2 аршынға дейін жететін жалпақ таспалар жасап, пештің қабырғасын тұрғызады. Бірінші

қатарды қойғаннан кейін (үлкен пеш үшін диаметрі шамамен екі аршын) келесі қабаты тарылтады, үшіншісі одан да кішірек, соңғы қатары арқаға ұқсас келеді (үлкен пештер үшін ауызы бір аршынға дейін). Жоғарғы жағындағы ауызының шеттері сәл сыртқа шығарылып бүріледі және жал тәрізді болады. Саз таспалар өзара мықтап бекітіп біртұтас массаға келтіру үшін ұста сыртынан «тавончамен» (ағашатан жасалған тісті тоқпақ) ұрып, ішінен соққы орнын саздан жасалып күйдірілген «гундакпен» ұстап тұрады. Тегіс беті бар пішіні саңырауқұлаққа ұқсас «гундакпен» пештің ішкі қабырғасы тегістеледі. Пешті жасап болғасын оны ашық ауада кептіру үшін қалдырады (Розвадовский, 1915: 52).

Розвадовскийдің мәліметтері бойынша, ыдысты дайындау үшін Ташкенттік көзешілер саздың бірнеше түрін қолданады. Саздың бір түрі қалада Салара өзені бойындағы Генерал-Губернатор саяжайының маңынан алынады, ол «кулял-турпак» (өзбекше: кулол-тупроқ) деп аталады. Басқа түрі – жасылдау, күйдірген кезде ақшыл болып шығатын «ок турпак» (оқ тупроқ) Каракамыш (Қорақамиш) аймағындағы Кукча (Күкча) жағынан алынады. Ыдысқа сазды дайындау үшін оны сумен араластырып, аяқпен басады және қамыс үлпегін «лұх» қосады, оны ыдыс кептірілу барысында сызат түспесін деп арнайы қосады. Кептірілгеннен кейін сырмен көмкерілетін ыдыс сырға малынып басқа ыдыстармен бірге 160-200 дана шамасында пешке күйдіру үшін қойылады. Күйдіру үшін Ташкенттік көзешілер қамыс, шыбық, бір пұды 30 тиыннан қымбат болмаса мақта тұқымын қолданады (Розвадовский, 1915:55).

Розвадовскийдің деректері бойын-

ша Қаршыда ыдысты қамыспен және жантақпен (далалық аймақта өсетін құрай) күйдіреді. Қаршыда саздың жақсы түрлері бар, алайда, жергілікті бектер ұсақ майдагерлікті қолдамайды, сондықтан да мұнда жақсы ұсталар жоқ.

Самарқандта көзешілер «гиль-мая» деп аталатын жергілікті сазды пайдаланады, оны Байкабак қақпасының артындағы жаңа жылқы базарының қасында және Чопан-Атадан (Чўпонота) (Самарқандтан 4-5 шақырым (верст) қашықта) қазып алады. Бұйымдарға арналған сазға қоға үлпегін қосады (Розвадовский, 35).

Этнограф В.В. Екимова 1930 ж. Хорезм облысына жасақталған кешенді экспедицияның этнографиялық бағыты құрамында болып, көзешілік кәсібі бойынша этнографиялық мәліметтер жинады. Вера Васильеваның жазбасы жазуы бойынша, Хорезм көзешілері 1930 ж. ыдыстың екі түрін – Өзбекстанның басқа да аймақтарында кездесетін сырлы және сырсыз қыш ыдыстарды жасады. Сырлы (глазурь) поташтан (ишкор) жасады. Бояу мен өрнектеу техникасы өте қарапайым деңгейде.

Хорезм аймағына шығыр көзелерін жасау тән. Жергілікті тұрғындар суаруды су көтеретін дөңгелек – шығырлар арқылы жүзеге асырды. Аймақта шығырлы суару басым болып, 1930 ж. Хорезмде 27 020 шығыр болды. Бұл көзелерге сұраныс туғызды, себебі әр шығыр дөңгелегінде 15-35 көзе-ожаулары болды.

Сонымен қатар В. Екимова нан пісіруге арналған саздан жасалған пештерді жасау техникасын зерттеген. «...Шелпекке арналған пештің (тандыр) жасалуын біз Хива қ., Жаңа Үргенч қ. және Хивадан Жаңа Үргенчке баратын жолда соңғысына таман орналасқан Аяк-Гайбу қышлағында көрдік. Олар

шеңбер бойынша таспалап жабыстыру техникасында жасалды. Осындай техниканы қолдана отырып, суға арналған 4-5 шелек және одан да көп сиятын үлкен ыдыстар (хум) жасалады. Тандыр үш таспадан жасалды, ал хум – 3-4 таспадан және аяқпен айналдырылатын көзеші шарығында жасалған түптен тұрады. Ыдыс жасайтын көзешілер өздерінің тұрғын үйелерінен тыс арнайы шеберханаларда жұмыс істеді, ал тандыр жасайтын көзешілер, әдетте, өз үйінің ауласында шатыр астында жұмыс істеді, ол жерде сазды илеп, басып, олардан таспа жасап пеш жасады. Аулада күйдіруді қажет етпейтін бұйымдар кептірілді» - деп көрсетеді (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959: 347).

Зарафшан аңғарынан солтүстікке қарай Ферғана аңғарында йер-учак (жер-ошақ) қолданылды. Оның құрылысы оңтүстіктік, кулябтық, каратагтыққа тән. Ошақ шұңқырына тандыр – шелпек пісіруге арналған пеш қойылған, оларды арнайы көзеші мамандар түбі жоқ құмыра түрінде жасайды. Йер-тандыр деп аталатын бұндай ошақта нан пісіруге болады. Түтін бөлменің кіре берістен әрі қарай орналасқан «жоғарғы» бөлігіндегі еденнің сәл көтеріңкі жағында астынан өткізілген мұржа арқылы, кейін бір қабырға арқылы шығарылған. Осылайша, бөлменің еденінің белгілі бір бөлігі жылытылып, нәтижесінде жылу сақталған бөлігі отбасылық демалу орны ретінде пайдаланылған. Ферғаналық ұсталардың сөзі бойынша, «йер-учак» және «йер-тандыр» Ферғанада кең таралған жоқ. Бұл ошақтар, көп жағдайда, Қашғардан қоныс аударған ұйғырлар тұратын аңғардың шығыс бөлігінде (Жалалабат, Ош) таралды. Ферғана аңғарының батыс

бөлігінде XX ғасырдың 40-шы жылдары ол аз қолданылды. 30-шы жылдары Ташкентте жер-ошақ кездескен жоқ» (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982: 80).

XX ғ. басында өзбектердің тұрғын үйлерінде жаңашылық ретінде тандырлар (шелпек пісіруге арналған пеш) үшін арнайы бөлме, үй-жай пайда болады. Тұрғын-жайлардың дамуымен ошақтардың қолдана бөлінуге алып келеді: бірінде ас дайындаса, екіншісімен үй жылытты, үшіншісінде нан пісірді. Нан пісіретін тандырлар «көтерме-тандыр», яғни жоғары көтеріліп жасалған. Оларды тұғырдың үстіне бүйірімен орналастырып, сыртынан кірпішпен сәл бекітіп, сұйық балшықпен сылады. Ондай тандырлар аулада немесе арнайы жайда тұрғызылды. Тандырларды, ақпарат берушілердің дерегі бойынша, тек әйел адамдар жасады. Ол үшін аулада тереңдігі 1 м болатын шұңқыр қазылды. Кейін сазды сумен және жүнмен жақсылап араластырып, шұңқыр пішіні бойынша тандырды соғып, қабырғасын жақсылап тегістеді. Бірнеше күннен кейін, тандыр кепкесін, оны мұқият шұңқырдан алып шығып, күннің көзінде кептірді. Кейін бөлмеде немесе аулада бүйірімен тұғырдың үстіне орналастырды. Тандыр қолданыс барысында күйдіріледі. Жаңа тандырда пісірілген бірінші 3-4 шелпек кедейлерге немесе мешітке берілді (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982:152).

В.В. Екимованың мәліметтері бойынша, ірі қыш ыдысының жасалуын Хиуа ауданындағы Каттабог қышлағынан шыққан бір көзеші – Майшариб Джума Нияздан көрсеткен. «..Негізгі шикізат – саз бен құмды көзеші тегін алды. Сазды өздерінің аулаларынан алып, құмды Қара-Құмнан әкелді,

құм сатып алу сирек кездеседі, құмды әкелу үшін, әдетте, көршілерден атты жалға алатын. Революцияға дейін пешті орнату арзан болды, ал пештің өзі ондаған жылдар қызмет атқарды және мұрагерлікке өтетін, тек жөндеп, түзетіп отырған» (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959: 348).

Сазды дайындау барысында оған құмнан («дашқум») басқа бірігу үшін «тозуак» қосады, бұл батпақты өсімдік тұқымының ұлпілдегі. Қышлақтың барлық көзешілері қарашада «тозуак» жинауға шығады, оны бір жылға жететіндей етіп жинайды. Ташкент ауданының Ниязбек болысында бұл өсімдікті «лұх» деп атайды.

Негізінен, сазды ұста таңдайды, ал көмекшісі, шәкірті қазып алып келеді. Джума Нияз ұста шұңқырға келіп күрекпен суын сарқып алып сазды тексереді, егер ол жарамаса, қажетті сападағы саз табылғанша дейін келесі шұңқырларды тексереді. Жақсы саз шашылмау керек, оның құрамында құм мен әк болмау керек. Қазылған сазды шәкірт арбаға артады. Әкелінген шикі сазды ол бірден шеберханаға түсіріп, үстіне бір шелек су құйып, басады.

Ірі ыдысты жасау үшін Джума Ниязға, оның сөзі бойынша, екі арба саз, екі шелек су, екі үлкен тостаған («тағара») құм және екі шығыр құмырасы тозуак қажет болды. Құмды Қара-Құмнан әкелді, тозуакты да өзі жинады. Сазды көмекшісі дайындады. Сазды өңдер алдында екінші шелек су құйылады. Шеберхананың еденіне құм себіледі. Шәкірт бұрышта жатқан саздың бір бөлігін бөліп алып, құм себілген таза жерге лақтырады. Кейін аяқ киімін шешіп, аяғын жуып, баса бастайды. Біраз уақыттан кейін ол саздың ортасында шұңқыр жасап бір

уыс тозуак пен құм салып қайтадан басып, араластырады. Саз жайылып жалпақ болған соң ол үстінен жаңа саз қосып, оны құм және тозуакпен сеуіп, әрі қарай басып, араластырады. Осылайша, барлық сазды бұрыштан екінші орынға көшіргенге дейін осылай істейді. Содан кейін ол жаңа жерге құм сеуіп бірнеше күректен ақырындап, әрдайым араластырып, тозуак пен құм сеуіп, сазды алдыңғы орнынан жаңа орынға көшіреді. Сазды бір жерден екінші жерге әрдайым тозуак пен құм қоса отырып төрт рет ауыстырады. Сол аяғына тіреніп оң аяғымен басады. Үшінші үйіндіні баса бастағанда ол аяғын ауыстырып қатты ырғақпен, күш салып оң қолымен тізесіне тіреніп және оны қатты иіп араластыра бастайды. Жалпы алғанда, шәкірт сазды шамамен 1 сағат 25 минут басып араластырады (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959:355).

Экспедиция барысында В.В. Екимова үй керек-жарақтарын дайындау кезінде саздың қолданылу аясын зерттеп, мұраның материалдық емес аспектісіне баса назар аударған. Автор май шайқауға арналған ыдыс гупи дайындауды сипаттайды. «Ұста шәкірт алып берген дайын саздан бір бөлігін алып, көзеші шарығында айналдыра отырып мойнының астыңғы жағын жасайды – 20-25 см, диаметрі 13 см болатын сақина; оны шарықтан кесіп алып бөлек қояды; содан кейін тағы саз алып көзеші шарығында мойынның жоғарғы бөлігін – жоғары жағында кеңейтілген ернеуін жасайды (биіктігі 11 см, астыңғы диаметрі 13 см, үстіңгі диаметрі 21 см), көзеші шарығынан кесіп алып бөлек қояды. Соңында қалған саздан көзеші шарығында құмыраның денесін жасайды. Шебер тұрып жұмыс жасайды. Сол қолы әрдайым ыдыстың

ішінде, ал оң қолы сыртында. Басында ол тек саусақтарымен пішінге келтіреді, кейін сол қолына қыш сынығын алып ыдыстың қабырғасын ішкі жағынан түзетеді, түзету барысында оң қолымен ыдысты әрдайым сүйемелдеп тұрады. Ыдыстың денесі дайын болғанда ұста мойынның астыңғы бөлігін ыдыс денесіне қойып екі қолымен қосылған жерін бекітеді. Кейін оң қолын сулап ыдыстың сыртын тегістейді. Осындай тәсілмен ол мойынның жоғарғы бөлігін қосады.

Ыдыстың бөліктері біріктірілгесін ұста мойынның жоғарғы жағын таспамен (луир) түзетеді, ал ыдыс дайын болды дегенде, тарақ сынығын алып (ұзындығы 8 см және ендігі 1,25 см), оны ыдыстың иығына, ортаңғы және жоғарғы бөліктерінің біріктірілген жеріне қойып көзеші шарығын айналдырады. Ыдыстың бетінде бірнеше жолақтан тұратын параллельді сызықтар жасалады. Осылайша, жолақтарды кезектестіріп тегіс төрт жолақ және тісті төрт жолақ жасайды; жолақтар арасындағы қашықтық 2 см қалдырылады. Гупидің иығы, ортаңғы бөлігі ыдыстың денесімен және ернеуімен біріктірілген жерлері өрнектеледі. Кейде гупи мен кузаның өрнектелуі ыдысты айналдыра салынған алты ирек жолақтан тұратын параллельді басылған сызықтардан немесе басылған бір ирек сызықтан тұрады. Соңғы жағдайда өрнек жай таяқшамен немесе саусақпен салынады» (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959:356).

Сонымен қатар аталған этнографиялық экспедиция барысында В. Екимова «рисоля» - ортағасырлық қолөнерінің цех жарлығы туралы қысқаша ақпарат келтіреді, жарғылардың толық көшірмесін

жасау мүмкіндігі болмаған: «...Мири-Кулол хумбузчилардың (хумдончи) жебеушісі болды, ал оның жебеушісі Джелаладдин болды, Джелаладдиннің жебеушісі Анахазірет болды, оның қолдаушысы құдай болды. Құдай Жебірейіл періштеге таудан саз алып кел деп бұйырады. Жебірейіл періште оны Әмударияға қайықшылардың пірі Нұхқа алып келіп, амандасып, алып келген саздан қыш ыдыс жасайды және Нұхқа қыш ыдыс жасауды үйретеді. Нұх Анахазіретті шақырып, оған үйретеді. Анахазірет Джелаладдинге үйретеді. Джелаладдин Мири-Кулолға үйретеді. Мири-Кулол Бахуддинге үйретеді, яғни өзінің шәкіртіне» (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959:375). Яғни, жарғы бойынша ұста өз шәкіртің үйретуі қажет.

В. Екимова қыш өндірісіндегі шәкірт институты жайлы ақпарат беріп, ұстадан шәкіртке білім беру процессі діни тұрғыдан көрсетіліп, дәріптеледі. Кәсіптің ескі дәстүрлері шәкірт институтымен, феодалдық сарқыншақпен тығыз байланысты. Ұрпақтан ұрпаққа көптеген ғасырлар бойы білім ауызша берілді. Нәтижесінде, осы күнге дейін майдагерлік кәсіпшіліктің барлық дайындау әдісі «құпияға» толы болды. Сондай-ақ, әйелдердің қыш өндірісіндегі шәкірт институт туралы Е.М. Пещерова жазады. Ол әйел ұсталардың шәкірт тәрбиелеу жүйесін, өндірісте үлкен ұста әйелдің рөлін сипаттайды. Үлкен ұста әйел шәкірт қатарына кімді алатынын өзі шешкен. Сонымен бірге, Пещерова Тәжікстандағы әйел қыш өндірісінің наным-сенімдерін сипаттайды (Пещерова, 1959).

Саздан ыдыс жасау өндірісі наным-сенімдерге толы болды. «...Біз қыш

өндірісіне қатысты ежелгі рәсімдердің кейбір сарқыншақтарын байқадық, атап өтсек – нанға тұмар ретінде қарау. Көзешінің көзе шарығында жұмысын бастамас бұрын, әдетте, оның қасына шелпекпен дастархан қойылады бұны біз үш рет Каттабог қышлағында көрдік. Ортазиялық әдебиетте нанның тұмар ретінде айтылуы жайлы кездестірмедік. Дегенмен де, шелпекпен бидай масағының Хорезмде тұмар ретінде әртүрлі кәсіптерде, бірқатар өндірістік күрделі істерде қолданылуын көрдік» (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1959: 375-376).

Түркістан өлкесінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан өзіндік техникасы мен технологиясын қолданған әртүрлі мектептер/цехтар дамыды. В.В. Бартольдтың, Ш.Уәлихановтың еңбектерінде саздың архитектурадағы орны аталып өтеді. В.В. Бартольд ортағасырлық архитектурасын келесідей баяндайды «...шахристанның қабырғасы исламға дейінгі уақытта салынған болуы керек, оны тұрғызу үшін көп саз қажет болған, нәтижесінде үлкен ор қалыптасқан» (Бартольд, 1963). Қазақ халқының белгілі ғалымы Ш. Уәлиханов қазақтардың этнографиялық мұрасын зерттеу мәселелерін кеңейте отырып саздан соғылған құрылыстар жайлы нақты мәліметтер келтіреді (Этнографическое наследие казахов, 2007).

Қырғыздардың қыш өндірісінің этнографиясын белгілі этнограф К.И. Антипина зерттеді. Антипина саздың құрылыстағы мүмкіндіктерін зерделеген болатын. «Негізгі құрылыс материалы, барлық Орта Азияға тән, сары топырақ (лёсс) болып табылады. Көптеген таумаңында құрамында табиғи түрде кездесетін ұсақ тастармен бірге

қолданылады. Кейде олар көп болады, мысалы, Фрунзе ауданының батыс бөліктерінде көп кездеседі. Қабырғаны тұрғызған кезде үш тәсіл қолданылады: оларды соғылған саздан (пахса), немесе саз кесектерінен (гуваляк), немесе кірпіштен (қыш) жасайды. Бұрынғы кезде кесек деп атайтын (бұзылған саздан соғылған қабырғаның пішінсіз сынықтары) құрылыс материалын қолданған.

Саздан соғылған қабырғалар (пахса) аймақта өте кең таралған. Олар тұрғын үйдің қабырғасы ретінде, аула құрылысында қолданылады, оларды үй-жай территориясын, бау-бақшаларды қоршау үшін тұрғызды. Саздан соғылған қабырғалардың басымдылығы – оларды тұрғызу үшін құрылыс материалдарын алдын ала дайындаудың қажеті жоқ. Құрылыс материалын дайындау үшін сары топырақты (лесс) сумен қою массаға дейін араластырады. Қоспаны аз мөлшерде жасайды, себебі араластырылған саз бірден қолданылуы қажет, әйтпесе ол қатып қалады. Массаны әдетте аяқпен араластырады. Араластыру үшін ұзын сапқа қондырылған арнайы үшбұрыш пішінді темір күректі де қолданады. Сол күрекпен қабырғаны қалыптаушы ұстаға саз-балшық массасын алып береді. Егер күрек болмаса, сазды қолмен әпереді.

Саздан соғылған қабырғаларды қабаттап тұрғызады. Келесі қабат алдыңғы қабат кепкеннен кейін ғана салынады. Бір қабаттың орташа биіктігі шамамен 50 см. Тұрғын үйдің қабырғасын салғанда астыңғы қабаттарының ені 65-75 см-ге жетеді, үстіне қарай 40-45 см дейін тарылады. Бірақ үйдің ішіндегі қабырғаны түзу қылып жасайды.

«Гуваляк» – дөңгелек немесе сәл

созыңқы пішінді саз кесектері. Оны қолмен жабыстырады (әдетте, сабансыз), кейін жақсылап кептіреді. Қабырғаны тұрғызған кезде гувалякты жалпақ жағымен немесе қырынан қиғаштатып салуға болады. Біріктіру үшін қарапайым саз ертінідісі – «лой» (лай) қолданылады. «Гуваляк» тұрғын үй, аула құрылыстарының қабырғаларын тұрғызу үшін пайдаланылады, қоршау үшін сирек тұрғызылады. «Гувалякты» облыстың батысында жиі қолданады» (Антипина, 1962:181-182).

О.Э. Капалбаев қырғыздардың керамикасын зерттей отырып «Қырғызстанның оңтүстік аудандарында қымызды сақтау үшін «мештан» басқа, кейде өзбектер жасаған үлкен қыш құмыраларды (хум) пайдаланған» деп жазады. Автордың айтуынша «керамикалық (фаянс) ыдыс пиалалармен (чыны, чон чыны), шәйнектермен (чайнек), арнайы құмыралармен – «кашкар чайнек» немесе «чайдоспен» көрсетілген» (Капалбаев, 2016: 620). Зерттеушінің пікірінше барлық бұл үй ыдысы сырттан әкелінген және Ферғана мен Қашғардың отырықшы-жер шаруашылығы бар аудандарының тұрғындарында (өзбек, тәжік, ұйғыр) дәстүрлі болып табылады. Керамикалық (фаянс) ыдыс бәріне бірдей қол жетімді болмады. Шашта аталмыш ыдыстар бай ауқатты адамдарда ғана болған.

Орта Азияның Хорезм, Соғды, Ферғана және Шаш сияқты керамикалық орталықтармен салыстырғанда қазақтардың қыш өндірісі әлі күнге дейін аз зерттелген тақырыптың бірі болып табылады. Дегенмен, археологиялық жұмыстар негізінде ежелгі Қазақстан территориясында қыш өндірісінің жақсы дамығандығы анықталды. Мысалы, К.М. Байпаков

пен Л.Б. Ерзакович еңбегінде: «Орта Азиялық көркемдік қыш өндірісінің бірнеше орталықтары, мектептері Мервте, Самарқандта, Кувада, Шашта, Таразда қалыптасқан. Осы уақытта Отырар мектебі туралы да айтуға негіз бар. Ол ерте орта ғасырларда қалыптасқан» (Байпаков, Ерзакович, 1990: 21). Авторлардың айтуы бойынша «Отырарда археологиялық зерттеу кезінде көзешілер қоныстанған үлкен рабад ауданы анықталды. Мың шаршы метр ауданда бір уақытта жұмыс істеген он сегіз қыш күйдіру пештері бар он екі шеберхана ашылған. Шеберханаларда көзешілердің құралдары, жанында ақау бұйымдар тасталатын шұңқырлар табылған. Күйдіруге дайындап қойған жартылай дайын бұйымдар да бар. Шеберханаларда әртүрлі өнімдер сырлы және сырсыз, ірі пішінді және ұсақ асханалық ыдыстар дайындалған» (Байпаков, Ерзакович, 1990: 24).

Сайрам өзінің базарларымен, әсіресе жаздық және күздік жәрмеңкелерімен әйгілі болды, оған көрші және шалғай қышлақтар мен қалалардан өзбек халықтары келетін, ал қазақтар сатуға мал және теріден, киізден, жүннен жасалған бұйымдар әкелетін. Елді-мекен тұрғындарының өмірінде қолөнер үлкен орын алды – қыш өндірісі, киім тігу, аяқ киім жасау, ағаш ою, үйге әртүрлі ағаш бөліктерін дайындау және т.б. (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982: 143).

Қазақ халқының құрылыста сазды қолдануы туралы белгілі қазақ этнографы Ө. Жәнібеков өзінің «Жолайрықта» еңбегінде маңызды деректер келтірген. Этнограф қазақ халқының саз қолданып тұрғызған дәстүрлі тұрғын үйлер мен құрылыстардың даму эволюциясын егжей-тегжейлі суреттейді. «..Жертөлені

қазақ шымнан да, қам кесектен де, тақтатастан да соққан. Ал қақыраны төрт қабырғалы етіп кіре берісімен қоса тайланған шөптен, қамыстан, шабақтан, балшықтан тұрғызған. Ішкі-сырты, төбесі сылақ арқылы тәртіпке келтірілетін және оттық арқылы жылытылғандықтан баспананың бұл түрі кепе мен жертөлеге қарағанда едәуір алға кеткен болатын» - деп баяндайды (Жәнібеков, 1995: 22).

В.Л. Воронинаның айтуы бойынша «Орта Азия жазығындағы сары топырақ (лесс) шөгінділерінің қалың қабаты құрылысшыларды қарапайым және өте икемді материалмен қамтамасыз етті». Шикі лессстан туындаған – қам кірпіштен, пахсадан (қабатталып соғылған саз) және ағаш қаңқасы бар саз кесектері гувалядан жасалған қабырғалар, шыммен төселген бөренелі төбе өте жақсы жылу ұстайды. Өздерінің ерекшеліктері бойынша олар «ауыр» құрылымдарға жатады. Бұл жағдайда құрылымдардың сипаты жекелеген аудандардың климаттық ерекшеліктеріне икемді (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 1982: 48).

Ө. Жәнібековтың мәліметінше Қазан төңкерсінен кейінгі кезеңде ұлттық түрдегі тұрғын-жайлар сақталмады. Бірінші бесжылдық жылдары кең таралған саздан соғылған төбесі қамыспен жабылған құрылыстар кейін сырттан келген қатардағы тұрғын құрылыспен алмастырылған. «...Осыған байланысты бүгінгі күнге дейін сақталған кейбір құрылыстар қызығушылық тудырады, мысалы, Шымкент облысының Созақ ауылындағы қам кірпіштен қаланған тұрғын үйлер» - деп баяндайды (Жәнібеков, 1982: 22).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан өзбектерінің дәстүрлі тұрғын үйін неғұрлым толық сипаттау үшін үй

құрылысында қолданылған құрылыс материалдарына қысқаша тоқталу қажет. Олардың негізгілері қам кірпіш (кесек) және соғылған саз (пахса) болды. Ең көп тарағаны - жақтарының өлшемдері 30x30x10 және 20x20x5 см болатын үлкен шаршы кірпіш (чизма). Оны жасау өте жеңіл болды: жер жиегімен қоршалып, тегістелген жерге су құйылды, содан кейін 10-15 см тереңдікке қазылды, араластырылды және бір күнге қалдырылды; содан кейін қатайған массаны орақпен қажетті өлшемдегі шаршы блоктарға кеседі. Ірі кірпіш үй-жайлардың айналасында қоршауларды салуға жұмсалды, әртүрлі шаруашылық құрылыстарын салу үшін қолданылды. Бұл аудандардың дәстүрлі тұрғын үйіне тән болған қаңқалық құрылымды толтыру үшін ұсақ пішінді қам кірпіш қолданылды.

Соғылған саз (пахса) XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басында үй құрылысында сирек қолданылды. Ол қоршау және шаруашылық құрылыстар тұрғызуға пайдаланылған. Зерттелген мекендерде пахсаны дайындау және қолдану Орта Азияның басқа аудандарына да тән (Жилище народов Средней Азии и Казахстана, 157).

Нәтижелер

Ортаазиялық қыш өндірісіне қатысты ғылыми еңбектерді талдау барысында келесідей нәтижеге қол жеткізілді: XIX ғасырдан бастап Орта Азияны зерттеу барысында саяхатшылар мен әскерилер жіберіліп, олардың жазбалары негізінде жергілікті халықтың тұрмысы мен аймақ туралы түсінік қалыптасты. Басында, бұл саяхатшылардың, әскери топографтардың, Бас штаб офицерлерінің қысқаша хабарлары болды. Атлаған хабарламалар сипаттама

түрінде беріліп, қыш өндірісі қосалқы сипатта атап өтіледі. Бұны Пашино, Липскийдың Түркістан өлкесі бойынша жол жазбаларынан көруге болады. Бұл жұмыстар Орталық Азияда әкімшілік қызметтерді жүргізген патшалық Ресейдің Әскери ведомствосы мен Сыртқы істер министрлігінің тапсырысы негізінде жүргізілгендіктен, құжаттарда әлеуметтік тапсырыс сипаты бар екендігі байқалады және тарихи дереккөз түрінде қызығушылық тудырады.

XX ғасырда этнография мен ұлттық бірегейлікке деген қызығушылықтың артуына байланысты Орта Азияның материалды мәдениеті туралы ақпарат жинау бойынша этнографиялық экспедициялар басталады, жергілікті қолөнерлер зерттеледі. Осыған байланысты В. Розвадовский сазды тауып алу, қоймалжың массаны дайындау, қалыптау және кептіру, сонымен бірге өндірістің әлеуметтік ұйымдастырылуын, өнімді өткізудің экономикалық сипатын және нарықтық шарттардың кәсіптің дамуына әсерін толыққанды сипаттайды. Оның еңбегі XX ғасыр басындағы Орта Азияның қыш өндірісі ісінің жағдайын сипаттайтын құнды ақпарат көзі, сондай-ақ қазіргі заманғы іс-тәжірибесімен салыстырып зерттеу үшін негіз болып табылады.

Кеңестік кезеңде Орта Азияны жүйелі және дәйекті зерттеу мақсатында бірнеше кешенді этнографиялық экспедициялар бағытталады, соның негізінде В.В. Екимованың, Е.М. Пещерованың, К.И. Антипинаның және тағы басқа авторлардың монографиялары мен ғылыми жұмыстары жарияланған. Жиырмасыншы ғасырдың ортасында қыш өндірісі дәстүрлі халық мәдениетінің сарқыншағы ретінде

белсенді түрде зерттелді.

Осылайша, В. Екимова сазды күнделікті өмірде қолдану, оның Орта Азиялық адамның дәстүрлі өмір салтындағы рөлі мен маңызы туралы ақпарат келтіреді. Шәкірттер институты Орта Азиядағы қыш өндірісінде жақсы дамыған, барлық жасалу техникасының қыр-сырлары, білім мен дағдылары ұстадан шәкіртке ауызша жеткізілген. Әдетте, ұста-шәкірт ретінде өз балаларын тәрбиелеген, себебі қыш өндірісі мираскерлік қолөнер болып саналды. Сырттан шәкірт алған жағдайда, оны өздерінің ұл-қыздарына үйлендірген. В.В. Екимованың «рисоля», яғни ортағасырлық цех жарғылары бойынша, шәкірт тәрбиелеу ұстаның ең маңызды міндеттерінің бірі екендігін хабарлайды. Бұл туралы Е.М. Пещерова да өзінің «Гончарное производство Средней Азии» монографиясында атап өтеді. Әйел қыш өндірісін зерттеген Пещерова таулы аймақтардың қыш өндірісі ісінде өзінің технологиясы, пішіні және т.б. бойынша ерекшеленетін алты ауданды бөліп шығарады. Әйел қыш өндірісі еркек қыш өндірісіне қарағанда «сакралды» сипатқа ие. Негізінен, әйелдер сазбен жұмыс жасауды өмірдің пайда болу процесімен байланыстыруы мүмкін, себебі саз балшықпен жұмыс жасаудың әрбір кезеңіне «тылсым, киелі» мағына берген. Жалпы, әйелдер тек үй шаруасына қажетті ыдыстарды жасаса, ер адамдар сатылымға, тапсырысқа жұмыс жасаған.

Ғылыми зерттеулерге сәйкес, жабыстырмалы керамика өндірісінде саз балшықтың құрамына қоғаның үлпілдегі, жүн немесе малдың қиы тәрізді органикалық қоспалар қосылған. Мұндай қоспалар, әдетте, қолданылған саздың табиғи құрамына және оның қасиеттерін жақсарту қажеттілігіне

байланысты таңдалған.

Зерттелген әдебиеттер негізгі құрылыс материалдарының бірі саз болғандығын растайды. К.И. Антипина мен Ө. Жәнібеков сазды құрылыстарды тұрғызу техникасын егжей-тегжейлі сипаттап, зерттеген. Олардың жұмысында Орта Азиядағы дәстүрлі құрылыс туралы, атап айтқанда сазды пайдалану тұрғысынан құнды мәліметтер ұсынылған. Сазды кеңінен қолдану оның қолжетімділігі мен икемділігіне байланысты. Саздан соғылған тұрғын-жайлар климаттық жағдайларға бейімделудің дәлелі болып табылады, себебі олар жазда салқын, ал қыста жылы болған.

Қорытынды

Зерттелген ғылыми еңбектер негізінде Орталық Азиядағы қыш өндірісін этнографиялық тұрғыдан зерттеу мәселесі саяхатшылар мен офицерлердің қарапайым бақылауларынан іргелі пәнаралық зерттеулерге дейін эволюциялық тұрғыда дамыды деп қорытынды жасауға болады. Нәтижесінде, отырықшы халықтар арасында (тәжік, өзбек), және ішінара қазақтарда кәсіпшілік дәстүрлерінің, білім мен дағдалырдың әр алуандығы анықталды.

Аймақтың қыш өндірісін этнографиялық тұрғыдан зерттеу мақсатында тарихи дереккөздердің алатын орны ерекше. Іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жарияланған ғылыми еңбектер негізінде қыш өндірісінде ыдыстарды, тандырларды және т.б. жасау техникасы, ою-өрнек пен оны интерпретациялау, өндірісті ұйымдастыру және т.б. реконструкциясын жасауға болады.

Сонымен қатар қазақ пен қырғыз халықтары көршілеріне қарағанда сазды

құрылыс саласында кеңінен қолданса, өзбек пен тәжік халықтары ыдыс-аяқ жасауда, құрылыс саласында қолданған. Өзбек халқы қыш бұйымдарын экспортқа шығаруына байланысты ою-өрнек салуға баса назар аударып, геометриялық және өсімдік типтес өрнектерімен безендіріп, терең мағына берген.

Орта Азиялық қыш өндірісі тек қана отбасылық кәсіп болып саналған, сол себепті кәсіптің «қыр-сыры» сыртқа шығарылмаған. Орталық Азия

елдеріндегі кәсіптерді зерттеу негізінде «ұстаз-шәкірт» ұстанымы қатаң сақталғанын көруге болады. Демек, Орталық Азия елдерінің қыш өндірісіне қатысты ғылыми әдебиеттерді зерттеу нәтижесінде отандық және шетелдік тарихнамада іргелі еңбектер легі қалыптасқандығы белгілі болып, бұндай дереккөздер Орталық Азия қыш өндірісінің тұтастай бейнесін жаңғыртуға мүмкіндік тудырады, халықтың әлеуметтік-экономикалық қатынастарын зерттеуге көмектеседі.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қолдауымен АР19678131 «Оңтүстік Қазақстан және іргелес аймақтардың (Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан) қыш өндірісін зерттеу: дәстүр және қазіргі заман» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер

1. Антипина К.И., 1962. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе: Издательство Академии наук Киргизской ССР. 288 с.
2. Бартольд В.В., 1963. Сочинения. Том 1. Москва: Издательство восточной литературы. 138 с.
3. Жәнібеков Ө., 1995. Жолайрықта. Алматы: Рауан. 110 с.
4. Жанибеков У., 1982. Культура казахского ремесла. Алма-Ата: Өнер. 144 с.
5. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. 1982. Москва: Наука. 240 с.
6. Капалбаев О.Э., 2016. Традиционная посуда и домашняя утварь кыргызского народа // «Молодой учёный». № 12 (116). С.617-620.
7. Липский В.И., 1902. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию. Санкт-Петербург. 735 с.
8. Ортағасырдағы Отырар керамикасы. 1990. Алматы: Өнер. 212 б.
9. Пашино П.И., 1868. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. Санкт-Петербург. 179 с.
10. Розвадовский В., 1915. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. Ташкент: Типография при Канц.Турк. Ген.-Губ. 58 с.
11. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. IV. 1959. Москва: Издательство Академии наук СССР. С. 343-378.
12. Этнографическое наследие казахов. 2007. Астана: Алтын-кітап. Т.1. 291 с.

References

1. Antipina K.I., 1962. Osobennosti materialnoj kultury i prikladnogo iskusstva yuzhnyh kirgizov [Peculiarities of material culture and applied art of the southern Kyrgyz people]. Frunze: Izdatelstvo Akademii nauk Kirgizskoj SSR. 288 p. [in Russian].
2. Bartold V.V., 1963. Sochineniya [Essays]. Vol. 1. Moskva: Izdatelstvo vostochnoj literatury.

138 p. [in Russian].

3. Zhanibekov O., 1995. Zholajryqta [Crossroads]. Almaty: «Rauan». 110 p. [in Kazakh].

4. Zhanibekov U., 1982. Kultura kazahskogo remesla [Kazakh handicraft culture]. Alma-Ata: «Oner». 144 p. [in Russian].

5. Zhilishhe narodov Srednej Azii i Kazakhstana [Dwellings of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. 1982. Moskva: Nauka. 240 p. [in Russian].

6. Kapalbaev O.E., 2016. Tradicionnaya posuda i domashnyaya utvar kyrgyzskogo naroda [Traditional dishes and household utensils of the Kyrgyz people] // «Molodoj uchenyj». № 12 (116). Pp.617-620. [in Russian].

7. Lipskij V.I., 1902. Rezultaty trehletnih puteshestvij v Srednyuyu Aziyu [Results of three years of travel to Central Asia]. Sankt-Peterburg. 735 p. [in Russian].

8. Ortagasyrdagy Otyrar keramikasy [Medieval ceramics of Otrar]. 1990. Almaty: Oner. 212 p. [in Kazakh].

9. Pashino P.I., 1868. Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevye zametki [Turkestan region in 1866. Travel notes]. Sankt-Peterburg. 179 p. [in Russian].

10. Rozvadovskij V., 1915. Kustarnye promysli v Turkestanskom krae [Handicrafts in Turkestan Krai]. Tashkent: Tipografiya pri Kancelyarii Turkestanskogo General-Gubernatorstva. 58 p. [in Russian].

11. Trudy Khorezmskoj arheologo-etnograficheskoj ekspedicii [Proceedings of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition] IV. 1959. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. Pp. 343-378. [in Russian].

12. Etnograficheskoe nasledie kazahov [Ethnographic heritage of Kazakhs]. 2007. Astana: Altyn-kitap. Vol.1. 291 p. [in Russian].

***Абилева Н.М., Аққошқарова Ж.Т.**

Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Алматы, Казахстан

*e-mail: nmalibayeva@gmail.com

ЭТНОГРАФИЯ ГОНЧАРСТВА СТРАН СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация. В статье проанализированы исследования, посвящённые гончарному производству в странах Центральной Азии. Цель – изучение историографии гончарного производства на территории Южного Казахстана, Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана. В ходе научно-исследовательской работы использовались проблемно-хронологический, историко-системный и междисциплинарный методы. В качестве источниковой базы рассматриваются дорожные записи военных топографов и офицеров Генерального штаба, научные труды этнографов В.В. Екимовой, К.И. Антипиной, У. Жанибекова и др.

В. Розвадовский исследовал гончарное производство в семи населённых пунктах: Бухара, Карши, Самарканд, Худжанд, Ура-Тюбе, Риштан, Ташкент. Следует отметить работы этнографа В.В. Екимовой — специалиста по культуре народов Средней Азии. Её исследовательская деятельность и участие в экспедициях были направлены на изучение

материальной культуры узбеков. В составе Хорезмской экспедиции она собрала данные о гончарном производстве, описала технологию изготовления крупных сосудов и представила краткую информацию по «рисоля».

К.И. Антипина провела исследования по использованию глины в строительстве у кыргызов, а также всесторонне изучила кыргызскую культуру. Её научные труды охватывают историю и традиции многих видов декоративно-прикладного искусства, таких как ковроткачество, ткачество орнаментов и другие. В труде У. Жанибекова содержится краткая информация об использовании глины в строительстве у казахского народа.

Анализ литературы позволил доказать, что исследования гончарного производства в Центральной Азии начались в XIX веке и впоследствии продолжились систематическими этнографическими и археологическими изысканиями.

Ключевые слова: глина, гончарное ремесло, Средняя Азия, история, этнография, материальная культура.

Для цитирования: Абилева Н.М., Аккошкарлова Ж.Т. Этнография гончарства стран Средней Азии // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). С. 68-83 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.04>

***Abileva N.M., Akkoshkarova Zh.T.**

Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan

Almaty, Kazakhstan

* e-mail: nmalibayeva@gmail.com

ETHNOGRAPHY OF POTTERY OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Absrtact. The article analyzes works on pottery production in the countries of Central Asia. Its aim is to study the historiography of pottery production in Southern Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan. The problem-chronological, historical-systemic, and interdisciplinary methods were used. As sources, travel notes of military topographers and General Staff officers, scientific works of ethnographers V.V. Yekimova, K.I. Antipina, U. Zhanibekov, were employed.

V. Rozvadovsky conducted research on pottery production in seven settlements: Bukhara, Karshi, Samarkand, Khujand, Ura-Tyube, Rishtan, and Tashkent. Ethnographer V.V. Yekimova, specialist in the culture of the Central Asian peoples, focused on studying the material culture of the Uzbeks. During the Khorezm expedition, she collected data on Uzbek pottery production, described techniques for making large ceramic vessels, and provided information about the risola.

K.I. Antipina studied using of clay in Kyrgyz construction practices

and conducted research on Kyrgyz culture. She explored the history and traditions of decorative and applied arts, including carpet weaving and ornamental textile production. The work of U. Zhanibekov contains concise information on the use of clay in Kazakh architecture.

The analysis shows that the study of pottery production in Central Asia began in the 19th century and later developed into systematic ethnographic and archaeological research.

Keywords: clay, pottery, Central Asia, history, ethnography, material culture.

For citation: Abileva N.M., Akkoshkarova Zh.T. Ethnography of pottery of Central Asian countries // Madeni mura. 2025. №2. С. 68-83 (in Kaz)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.04>

Авторлар туралы мәлімет:

1. Абилева Назым Мусаипқызы, аймақтану магистры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0009-0002-2536-9675

2. Аққошқарова Жанна Төлепбергенқызы, гуманитарлық ғылымдар магистры, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

Сведения об авторах:

1. Абилева Назым Мусаиповна, магистр регионоведения, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, старший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Марғұлана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0009-0002-2536-9675

2. Аккошкарлова Жанна Төлепбергеновна, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Марғұлана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

Information about the authors:

1. Abileva Nazym Musaipovna, Master of area studies, Doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National university, Senior Researcher of Margulan Institute of Archeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-2536-9675

2. Akkoshkarova Zhanna Tolepbergenovna, Master of Arts in the Humanities, Researcher of Margulan Institute of Archeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

Мұстажап А.Ш.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

Атырау, Қазақстан

e-mail: aiko_mustazhap@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚТЫҢ ҚЫШ ӨНДІРІСІ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орда дәуіріндегі қыш өндірісінің дамуын, оның технологиялық және көркемдік ерекшеліктері сараланған. Археологиялық қазбалар барысында табылған қыш бұйымдар арқылы Сарайшық қаласының ортағасырлық қолөнер мен сауда орталығы болғаны дәлелденеді. Зерттеудің мақсаты – Сарайшық қалашығы орнындағы археологиялық материалдар негізінде Алтын Орда дәуіріндегі полихромды жылтырлы керамиканың технологиялық, көркемдік және мәдени ерекшеліктерін анықтау. Зерттеуде археологиялық, салыстырмалы-тарихи және сипаттамалық әдістер кешенді түрде қолданылды.

Қыш бұйымдардың материалдық құрамы, глазурьлеу және сырлау әдістері, полихромды керамика үлгілері қарастырылады. Әртүрлі өңдеу тәсілдері мен бояулардың қолданылуы олардың эстетикалық мәнін арттырып, мәдени ықпалдастықты көрсетеді. Қытай, Иран, Орталық Азия және Еуропа мәдениеттерінің ықпалы Алтын Ордадағы керамика өнерінде айқын байқалады. Бұйымдарда өсімдік, зооморфты, геометриялық өрнектермен қатар, ислам мәдениетіне тән жұмақ бағы бейнесінің символдық нышандары кездеседі. Автор Алтын Ордалық керамиканың өзге өркениеттермен байланысын көрсете отырып, жергілікті ерекшеліктермен ұштастырып жасалған қыш бұйымдардың көркемдік және тарихи құндылығын ашады. Мақалада ерекше зерттеу нысаны болған – алтын фольгамен әрленіп, қызыл таушымылдық гүлдері бейнеленген сәнді полихромды керамика бөлшегі болып табылады. Аталмыш бұйым ислам мәдениетіне тән жұмақ бағы бейнесінің көркемдік нышаны ретінде қарастырылады. Зерттеуде Алтын Ордалық керамиканың мәдени синтезін сипаттап, оның тарихи және эстетикалық құндылығын аша отырып, әртүрлі өркениеттермен байланысын нақты мысалдар арқылы ұсынылған.

Кілт сөздер: Сарайшық, Алтын Орда, керамика, сырлы қыш бұйымдар, қазба жұмыстары, полихромды керамика.

Дәйексөз үшін: Мұстажап А.Ш. Ортағасырлық Сарайшықтың қыш өндірісі: археологиялық және мәдениеттанулық талдау // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). 84-96 бб. (қазақ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.05>

Кіріспе

Мыңжылдық тарихы бар қыш бұйымдарының әртүрлілігі – әр ел мен дәуірге тән керамика жасау технологияларының ерекшелігін ғана емес, сонымен қатар елдер арасындағы мәдени және өркениетті қықпалдастықты да көрсетеді. Қыш өндірісі – технологиялық тәсілдердің, көркемдік стильдер мен наным-сенімдердің тоғысқан аймағы. Осы тұрғыдан алғанда, Алтын Орда дәуіріндегі керамика өндірісі Шығыс пен Батыс өркениеттері арасындағы мәдени алмасудың жарқын көрінісі болып табылады. Алтын Орда – XIII-XV ғасырлар аралығында Еуразия кеңістігінде өмір сүрген ірі мемлекет. Бұл кезеңдегі материалдық мәдениет үлгілері, соның ішінде қыш бұйымдар, қоғамның шаруашылық деңгейін, күнделікті өмірін, сондай-ақ рухани-эстетикалық құндылықтарын зерттеуде ерекше маңызға ие. Алтын Орда дәуірінде қолөнершілік қарқынды дамып, Сарайшық сынды ірі қалалар керамика өндірісінің маңызды орталықтарына айналды. Бұл мақалада Алтын Ордадағы керамика бұйымдарының материалдық құрамы, өндіріс тәсілдері, сырлау және безендіру ерекшеліктері, сондай-ақ олардың басқа өркениеттермен өзара ықпалдастығы қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты – Сарайшық қалашығы орнындағы археологиялық материалдар негізінде Алтын Орда дәуіріндегі полихромды жылтырлы керамиканың технологиялық, көркемдік және мәдени ерекшеліктерін анықтау.

Қаланың археологиялық қабаттарынан табылған материалдық мәдениет ескерткіштері, әсіресе қыш бұйымдар, ортағасырлық қолөнердің даму деңгейін, тұрмыс-салт пен мәдени ықпалдастықтың ауқымын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады.

Соңғы жылдары жүргізілген кешенді археологиялық зерттеулер барысында Сарайшықтан табылған сырлы және полихромды керамика үлгілері Алтын Орда кезеңіндегі қыш өндірісінің технологиялық және көркемдік жетістіктерін дәлелдей түседі. Бұл бұйымдарда шетелдік (Қытай, Иран, Орта Азия) мәдениеттердің ықпалы мен жергілікті дәстүрдің синтезі негізінде көрініс тапқан. Қыш ыдыстардың пішіні, өрнек үлгілері, бояу және глазурьлеу техникасы ортағасырлық қала тұрғындарының эстетикалық талғамы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайынан сыр шертеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде ортағасырлық Сарайшық қалашығында жүргізілген археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған полихромды сырлы керамика үлгілері алынды. Зерттеу барысында археологиялық қазбалардан табылған қыш бұйымдар үлгілері, олардың құрылымы мен безендірілу тәсілдері сарапталды. Қазба материалдарының стратиграфиялық жағдайы, сырлау әдістері, глазурь құрамындағы пигменттер мен минералдар сипатталып, салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде басқа елдердің керамикалық дәстүрлерімен салыстырылды. Негізгі әдістерге макро және микроскопиялық талдау, морфологиялық классификация, петрографиялық зерттеу және салыстырмалы-мәдени талдау жатады. Қыш бұйымдарының сапасы мен типологиясын анықтауда олардың күйдіру тәсілдері, қолданылған шикізаттың құрамы, пішіні мен сыртқы безендірілуі негізгі критерийлер ретінде қарастырылады.

Сарайшықтың сырлы қыш

бұйымдары мен оның ерекше кескіндемелері ғылыми тұрғыда әлі толық зерттеліп біткен деуге келмейді, алайда соңғы жылдары бұл бағытта айтарлықтай ілгерілеуде. Негізгі мәліметтер болғанымен, олар жүйеленбеген, технологиялық, өнертанушылық, семиотикалық тұрғыда терең сараптау жетіспейді. Сонымен қатар, заманауи ғылыми әдістер (рентген-флуоресценттік анализ, спектроскопия, 3D-модельдеу) арқылы материал құрамын, бояу мен глазурь ерекшеліктерін талдауға қажеттілік бар. Тақырыптың нақты зерттелу деңгейі – археологиялық зерттеулер, өнертанушылық және технологиялық зерттеу, салыстырмалы мәдениеттанулық зерттеулер деңгейі секілді негізгі бағыттарда көрініс табады. Сарайшық қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары (әсіресе XX ғасырдың екінші жартысынан бастап) кезінде көптеген қыш бұйымдар мен олардың фрагменттері табылды. Бұл артефактілер Сарайшықтың тек сауда емес, өндіріс пен мәдениет орталығы болғанын дәлелдейді. Г.А. Федоров-Давыдов, Н.К. Арзютов, М.Г. Крамаровский секілді ғалымдардың еңбектері Алтын Орда керамикасының аймақтық ерекшеліктеріне назар аударғанымен, Сарайшықтың өзіне арнайы терең талдау сирек кездеседі. Алтын Орда керамикасының құрамын, глазурь, сырлау, күйдіру техникасын сипаттаған еңбектер де бар, бірақ олардың көпшілігі жалпы Алтын Орда немесе Орталық Азия аясында шоғырланған. Сарайшықтан табылған полихромды бұйымдар (мысалы, алтын сабақты таушымылдық) – ерекше, сирек кездесетін үлгілер, бірақ олар әлі тереңірек технологиялық сараптаудан толық өтпеген. Мақалада

көрсетілгендей, қыш бұйымдарда кездесетін мотивтер мен түстердің Қытай, Иран, Византия, Еуропа мәдениетімен байланысы қазіргі таңда салыстырмалы түрде жақсы зерттеліп келеді. Дегенмен, осы ықпалдардың нақты Сарайшық шеберханаларына қаншалықты әсер еткені туралы арнайы кешенді зерттеулер әлі де қажет.

Талдау

Сарайшық қалашығында табылған полихромды глазурьленген ыдыстардың басым көпшілігі ашық түсті саздан жасалған, ангобпен қапталып, мөлдір және мөлдір емес глазурьмен қапталған. Түрлі-түсті глазурь (көк, жасыл, сары, қоңыр) қолдану арқылы күрделі композициялар жасалған. Орнаменттік шешімдерде геометриялық, өсімдік тектес және эпиграфиялық элементтер жиі кездеседі. Керамикалық бояулар мен глазурь қабаттарының құрамына жүргізілген петрографиялық және химиялық талдаулар олардың құрамында қорғасын мен қалайы бар компоненттерді анықтады. Бұл технологиялық тәсілдер Иран мен Мысыр, сонымен қатар Хулагуид және Мәмлүктер мемлекеттеріндегі фаянс өндірісімен ұқсастықтарға ие.

Негізінен, алтынордалық сырлы қыш бұйымдарының қалыптасуына XIII-XIV ғасырларда Орта Азия, Иран, Күнгей Кавказ және ішінара Қытай мен Византия елдері мәдениеті ықпалын тигізген. Сол кезеңге тиесілі жиі дайындалған сырлы қыш бұйымдар қатарына ыдыс-аяқтар, архитектуралық декорлар мен тұрмыстық заттарды жатқызуға болады. Оларды жасауда көбінесе қызыл немесе сұр саз, сондай-ақ кашин (кремний диоксиді мен желім қоспасы) қолданылған. Сондықтан да болар, саздан жасалған

қыш бұйымдарының негізі қытай фарфорына қарағанда қалыңырақ болған (Арзютов, 1930: 10). Сырлы бұйымды дайындауда Ирандық және Орта Азиялық күйдіру және жылтырату әдістері, сырлауда жасыл, көк, сары, қоңыр секілді ашық түстер, безендіруде өсімдік, геометриялық және зооморфты күрделі өрнектеулер, штамптау мен қалыптау элементтері жиі қолданылған. Сарайшық керамикасының көркемдік сипаттамалары XIV ғасырдың бірінші жартысында Иран, Хорасан және Мавераннахр шеберханаларында қалыптасқан стилдік үрдістермен сабақтасып жатыр. Әсіресе Тимуридтерге дейінгі кезеңдегі Самарқанд, Нишапур және Рей орталықтарының ықпалы байқалады. Сонымен қатар, кейбір үлгілерде Қытайдың Юань дәуіріндегі көгілдір-ақ фарфорына тән әсерлер көрінеді, бұл Шығыс пен Батыс арасындағы Жібек жолы арқылы мәдени байланыстардың көрінісі деуге болады.

Қытайдың қыш бұйымдары ежелгі дәуірде Тан әулеті кезеңінде дами бастағанымен, X–XVII ғасырларда Сун, Юань, Мин әулеттері кезінде гүлдену сәтіне жеткен. Қытай елінің әсері тек Алтын Ордаға ғана емес, Еуропа мен Жапонияға, тіпті бүкіл әлемге ықпалын тигізген. Қытайлықтар қыш бұйымдардың негізін даярлауда көбіне каолин фарфоры қолданып, оларды үш түсті глазурьлеу (жасыл, сары, қоңыр) және ақ, көгілдір кобальт бояу әдісімен танымал. Мөлдір глазурь асты өрнектеу де жиі қолданылып, гүл, айдаһар немес бұлт секілді табиғат мотивтерімен әшекейленген. Бұйымдарды өндіруде стандартты, экспорттауға бағытталып, оларды жоғары температурада күйдіру (1300°C дейін), күрделі глазурьлеу технологияларын қолданған (Булатов, 1974: 135-141).

Алтын Ордаға әсерін тигізген елердің қатарында Еуропаның елдері де басым. Еуропалық керамика ежелгі дәуірде дами бастап, орта ғасырлар мен қазіргі заманда гүлдене түседі. Оның қалыптасуына Византия, кейінірек Қытай қатты әсер етті. Бұйымды дайындауда көбінесе фаянс, фарфор (XVIII ғасырдан бастап), ал одан ерте кезеңдерде саз қолданылған. Қытай фарфорын дайындау құпиясы ашылғаннан кейін, Еуропада да фарфор ыдыстарын өндіру қолға алынды, бірақ ол қытайлық фарфорға қарағанда жұмсағырақ болды. Жоғары 1000-1100°C температурада күйдіру технологиясы қолданылып, әртүрлі өмірден алынған сюжеттік линиялармен, геральдикамен әрленген. Орта ғасырлардағы қолдан жасалған бұйымдар қазіргі уақытта жаппай өндіріске жол берді (Сайко, 1982: 165-169). Осылайша, Алтын Орда қыш ыдыстары синкретизмімен және әртүрлілігімен, қытайлық бұйымдар әсемдігімен және техникалық жетілуімен, ал еуропалық бұйымдар шығыс мәдениетін жергілікті талғамға бейімдеуімен ерекшеленеді.

Алтын Ордада қыш бұйымдардың өндіріс орталықтары жібек жолының сауда жолдарының арқасында қолөнер тораптарына айналған Сарай, Болгар, Маджар, т.б. үлкен қалаларында орналасты. Оның қыш бұйымдары, атап айтқанда сырлы қыш ыдыстары, жаулап алу нәтижесінде өз территориясына кірген аймақтардың мәдениеті мен жергілікті ерекшеліктерінің ұштасу синтезі болып табылады. Оның Орталық Азия бұйымдарымен байланысы мен айырмашылықтарын қарастырсақ, XIII–XIV ғасырларда Шағатай ұлысының қол астындағы Хорезм, Мавераннахр секілді қалалары моңғол әлемінің бөлігі болғанымен, Хорасан мен Согдианадан

қалған бай керамикалық мәдениетті сақтап қалды (Тапшходжаев, 1967: 152-154). Алтын Орда да олардың технологиясы мен ерекшеліктерін белсенді түрде қолдана бастады. Мысалға, Орталық Азияда қолданылған мыс (жасыл), кобальт (көк) және марганец (қоңыр) оксидтері қосылған глазурь кейінірек алтынордалық керамикаларға да көшсе, кезінде Хорезмде танымал болған ақ негізге арналған кремний диоксиді мен желім қоспасы қазірге таңда Алтын Ордаға тән саналады. Ал безендірудегі лотос, жүзім секілді өсімдік мотивтері, геометриялық өрнектер мен құс, айдаһар бейнеленген зооморфты кескіндер, глазурьдің жасыл, көк, сары сынды бірнеше түстерін қолдану екі елмен де үндесетін ортақ белгі болып табылады. Дегенмен, керамикалық мәдениеттің қатты ықпалына қарамастан, Алтын Орда Орталық Азия дәстүрлерін жергілікті жағдайлар мен талғамға бейімдеді. Алтын Ордада Орталық Азияға қарағанда қалыңырақ және аз тазартылған жергілікті қызыл немесе сұр саз жиі қолданылды, ал Орталық Азияда ақ саз және каолин сапасы жоғарырақ болды, әсіресе XIV–XV ғасырларда Тимуридтер кезеңінде. Сонымен қатар, алтынордалық керамиканы көшпелі өмір мен қалалық қажеттілікке бейімдей отырып өндірісе, Орталық Азияда керамиканы экспорттауға көбірек мән берді (Вактурская, 1959: 261-266). Алтын Орда кезеңіндегі полихромды керамика, әсіресе Сарайшықтағы үлгілер, тек жергілікті өндірістің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар халықаралық мәдени алмасудың нәтижесі екенін көрсетеді. Керамикалық технологияларда Шығыс пен Батыстың озық жетістіктері үйлестірілген. Сарайшықтағы жаппай өндіріс пен көркемдік стильдер осы кезеңде қала қолөнерінің жоғары

деңгейге жеткенін білдіреді.

Қыш бұйымдарды бірнеше түсті глазурьмен сырлау арқылы оған түрлі-түсті декорлық сән беру секілді Орталық Азиядан иеленген әдістің нәтижесінде Алтын Ордада полихромды керамиканы жасау қолға алынды. Полихромды керамиканы дайындаудың бірнеше әдісі бар. Олардың қатарына бір қабатты немесе бірнеше қабатты техниканы қолдану, глазурь асты немесе үстіндегі кескіндемені жатқызуға болады. Бір қабатты техникада бірнеше түсті глазурь негізге бір-біріне жақын немесе қабаттаса жағылады. Күйдіру барысында глазурь бір-бірімен араласып, тегіс біркелкі қабатқа айналады. Мысал ретінде қытайлық санцай керамикасын алуға болады. Ал, бірнеше немесе көп қабатты техникада негізге алғашқы қабат ретінде мөлдір немесе бір түсті глазурьді, кейін оның үстіне келесі қабат етіп басқа түсті глазурьді жаққан. Бұл техниканы көбіне нақты сюжеттерде қолданады, мысалы – еуропалық майолика. Глазурь асты кескіндемеде, атауы айтып тұғандай, шикі, күйдірілген негіздердің үстіне түрлі-түспен кескіндемелер салынады, кейін оны мөлдір глазурьмен жабады. Ал глазурь үсті кескіндемеде керсінше глазурь күйдірілгеннен кейін түрлі эмальдар жағылып, оны төменірек температурада күйдіріп, бекітеді. Полихромды керамиканың күрделілігі – оны күйдіру тәсілдерінде, глазурьлердің үйлесімділігінде, тіпті түстердің бір-бірімен араласу жолдарында жатыр. Мысалы, күйдіру барысында түстер күтпеген жерден бір-бірімен араласып кетпеуі үшін, оны ұдайы бақылауда ұстауды, көп тәжірибені, кейде бояуды ұстап тұратын қосымша рельефтер мен балауыздан жасалған сызықтарды талап еткен. Глазурьде қажетсіз жырықтың пайда болуының бетін алу үшін ішіне

қосылған қосындылардың өзгеру жолдары, балку температурасы ұқсас болуы керек. Сонымен қатар, глазурь күйдірілгеннен кейін құрамындағы оксидтер пештегі оттегімен немесе тотықсыздану ортасымен әрекеттескенде ғана түстері пайда болады. Мысалы, күйдірілгеннен кейін глазурьдегі мыстан тотығу реакциясын қалыптастыру үшін оттегімен әрекеттестіріп, жасыл реңк алады, ал металл реңкін шығару үшін оны тотықсыздану ортасына қойып оттегісіздену тәсілдерін қолдану арқылы мысқа қызыл реңк береді. Күйдірудің тотығу және тотықсыздану тәрізді екі түрлі режимі бұйымның түсі мен беріктігіне әсер еткен. Құрамындағы қоспалар (құм, ұсақ тас, органикалық қалдықтар) қыш массасының құрылымын анықтаған. Мысалы, Сарайшық қалашығынан табылған кейбір ыдыстардың қабырғалары қалың, массасы аздап ірі, нашар иленген, көпіршікті құрылымды болып келеді. Бұл олардың шапшаң жасалып, жаппай тұрмыстық мақсатта өндірілгенін көрсетеді.

Полихромды керамика – тек тұрмыстық емес, сонымен қатар беделді, мәртебелі бұйымдар қатарына жатады. Бұл Сарайшықтағы элиталық тұтынушы топтың болғанын және қала ішкі-өңірлік саудада маңызды рөл атқарғанын білдіреді. Сарайшық қалашығы орнынан табылған полихромды керамикалардың ерекше бір түрі – ол алтын сабақты таушымылдық бейнеленген керамиканың бір бөлшегі (1-сурет). Бұл керамика өзінің жарқын және сән беретін түрлі-түсті глазурымен көзге түседі. Өкінішке орай, әсем бейнелі керамикалық ыдыстың қалған бөліктері табылмады, бірақ табылған бөлшек ертеде керамиканың төсегі мөлдір емес, ақ түсті болғанын, оның

қызыл, жасыл, қара және қою көк (кобальт) төрт түсті кескіндемемен безендірілген, ал жекелеген жерлеріне қаптама алтын жағылғанын көрсетеді. Жіңішке жапырақшалары бар ұзын ирелендеген сабақтарда алты жапырақты қызыл таушымылдық бейнеленген (сабақтар қызыл эмальмен бастырылып, олардың арасында алтын фольга төселген, таушымылдыңтың өткір тісті жапырақтары қара түске бастырылып, жасыл эмальмен боялған). XII–XIV ғасырлардағы керамиканың бұл түріне бірқатар ұқсастықтарды Бату-Сарайы, Берке-Сарайы, сондай-ақ көптеген ортағасырлық Алтын Орда қалаларында кедестіруге болады (2-сурет) (Крамаровский, 2005: 229-241). Сарайшықта полихромды ыдыстардың біршама ірі фрагменттері табылды. Олардың ішінде аласа сақиналы түбі бар, ішкі бетінде тоған, таушымылдықтар және жоғарғы жиегінде куфескпен (жалған арабша жазулар) безендірілген тостағанды атап көрсетеміз. Бату Сарайынан және Берке Сарайынан табылған полихромды кескіндеме фрагменттері көп болғанымен, қайта қалпына келтірілмейтіндей өте ұсақталып қалған болатын. Белгілі болғандай, осы уақытқа дейін табылған алтынордалық полихромды мөлдір емес, ақ түске глазурь үсті сурет салынған керамика жартылай фаянсқа (кашин) жатады. Г.А. Федоров-Давыдов атап өткендей, кашин сынығындағы алтын фольганы пайдаланып көк, ашық жасыл және қызыл түстен тұратын көп түсті кескіндеменің бұл түрі сәулеттік декорға пайдаланыла бастады. Шамасы, Сарай астанасында жасалған бұл қыш ыдыстар елдің шығысы мен батысындағы ірі сауда қалаларына жеткізіліп отырған.

Тек Алтын Орда керамикасында ғана емес, басқа елдің де керамикасында

Сур.1. Сарайшық қалашығы орнынан табылған алтын сабақты таушымылдық бейнеленген керамиканың фрагменті.

Fig. 1. A fragment of ceramics depicting a peony with a golden stem, found at the site of the medieval Saraishyq.

Сур.2. Сарайшық қалашығы орнынан табылған таушымылдық бейнеленген полихромды керамика.

Fig. 2. A polychrome ceramic with the image of a peony, found at the site of the medieval Saraishyq.

бейне тапқан Эдемнің (жұмақ бағының) бейнесі жұмақтың библиялық немесе мифологиялық идеясымен байланысты символизмді қолдануды білдіреді. Көбіне құнарлы бақтар, ағаштар (әсіресе өмір ағашы), өзендер, жануарлар, кейде Адам мен Хауана да бейнеленген. Оны полихромды глазурьге күйдірмес бұрын керамикалық негізге бірнеше түсті композицияларды (мыс, кобальт, темір, марганец сияқты металл оксидтері) жағу арқылы қол жеткізеді. Түстер араласу немесе бөліну арқылы күрделі өрнектер жасайды. Бірақ Эдем бейнеленген керамика – бұл глазурьдің астында (негіз мөлдір глазурьмен жабылғанға дейін кескінделуі) немесе глазурьдің үстінде (алғашқы күйдіруден кейінгі кескінделу) жасалған сюжеттік бейнелері бар сәндік керамика қатарына жатады. Осындай Эдем бейнелі полихромды керамикалар алғаш библиялық немесе жұмақ мотивтері маңызға ие мәдениеттерде пайда болса керек. Мысалы, Византия елінде діни және сәндік мақсатта сырлы керамикалар жиі қолданылды. Бірақта Эдемнің ыдыс-аяқтарда тікелей бейнеленуі аз болғанымен, жүзім, жапырақтар немесе гүлдер сынды өсімдік мотивтері арқылы жұмақты бейнелеген. Полихромияда көбіне жасыл, сары және қоңыр түстері қолданылды. Ал IX-XV ғасырларда Персия мен Орта Азияда жұмақ (Жаннат) ағаштармен, өзендермен және құстармен гүлденген бақ ретінде бейнеленген. Полихромды глазурь (көк кобальт, жасыл мыс, сары антимоний) құмыралар, тостағандар және архитектуралық плиткалар үшін қолданылды. XV-XVII ғасырларда қайта өрлеу дәуіріндегі еуропалық керамикаға тоқталсақ, Италияндық майоликада Библиялық көріністерді, соның ішінде Эдемді жиі бейнелейтін, тіпті Адам мен Хауана немесе жұмақ бағы бар

сюжеттер ыдыс-аяқ пен вазаларда да кездесетін. Полихромды бояуда көк, жасыл, сары және қызғылт сары түстер жиі қолданылды. Бұл қарапайым «пейзаждың» мазмұны оның түстік шешімін түсінуге көмектеседі. Сурет палитрасындағы жасыл бақ пен лағыл тәрізді таушымылдықтар ислам дәстүріне тән. Суреттің дәлдігімен және тостағанның үйлесімді пропорцияларымен бірге негізгі түрлі-түстілік – жұмақ бағын бейнелейтін сұлулықтың белгісі, о дүниедегі жұмақ бақтарындағы болашақ өркендеудің метафорасы. Алтын Орданың суфизмге толы қалалық ортасында алтынордалық бес түсті керамиканың барлық тобының түстік гаммасы, соның ішінде салтанатты ыдыс-аяқтар мен архитектуралық тақтайшаға дейін бір тақырыпқа – Ислам эсхатологиясының негізі – жұмақ рахатына бағынады.

Алтын Ордада ислам кеңінен таралғанымен, оның қыш ыдыстарында әртүрлі мәдениеттердің элементтері бейнеленді. Өсімдіктер мен жануарлар мотивтері бар полихромды бұйымдар (жасыл, көк, сары) жұмақтың бейнелеріне символдық түрде сілтеме жасайды, бірақ Эдемнің тікелей суреттері жазылмаған. Эдем бейнесінің ерекшелік беретін оның жасыл (шөп, жапырақтар), көк (су, аспан), сары және қызғылт сары (жемістер, күн), қызыл (гүлдер) түсті палитрасы. Қарастырылып отырған алтынордалық полихромды керамика тобының шығу тарихы туралы сұраққа жауаптың екі нұсқасы бар. Біріншісі, ашық қызыл гүлдермен (таушымылдық пен лотос) эскиздік түрде бейнеленген төсегі ақ немесе күлгін түсті ыдысты жасыл жапырақтармен бедерлеу – бұл қытайлық цычжоу керамика тобына тән белгі. Кеш Тан әулеті мен ерте Мин әулеті арасындағы қытай керамикасының

кең көлемді тобы осылай аталған. Ыдыс-аяқтың бұл түрі қазір негізгі өндіріс орталықтарының бірі Хэбэй провинциясының оңтүстігіндегі Цы округі (Қытай) деп аталатын Цычжоу префектурасының құрметіне аталған. Сарай шеберлерінің екінші шабыт көзі ирандық ладжвардина болды. Бұл әдіс Иранда XIII ғасырдың соңғы онжылдықтарының бірінде пайда болды. Оған алдын ала қара көк немесе перуза түсті глазурьмен боялған керамикалық ыдыстың глазурь бетін алтынмен, қызыл, қара немесе ақ эмальмен безендіру тән.

Нәтижелер

Алтын Ордадағы керамика өндірісінің ерекшеліктері. Алтын Орда кезеңіндегі қыш бұйымдар негізінен саз-балшық, фаянс, фарфор, кашин және басқа да минералды материалдардан жасалған. Қолданылған саздың түріне байланысты бұйымдар қалыңдығы, түсі және тығыздығы жағынан әртүрлі болған. Жергілікті саздан (қызыл, сары, сұр) жасалған бұйымдар ақ саздан жасалған бұйымдарға қарағанда қалыңырақ әрі өңдеуге көнбейтін болып келген. Фаянс құрамында әк болса, фарфорда каолин мен кварцтың үлесі басым болған, бұл оларды жоғары температурада күйдіру арқылы берік, ақ және мөлдір етеді. Кашин негізіндегі бұйымдар – диоксид кремний мен органикалық желім қосындысынан дайындалған – ерекше бір топты құрайды. Олар жоғары сәндік қасиетке ие және түрлі-түсті глазурь қолдануға қолайлы болған.

Сырлы және полихромды керамика. Сырлы керамика – Алтын Орда кезеңінің басты көркемдік жетістіктерінің бірі. Мұндай бұйымдар саздан жасалып, глазурь қабаты арқылы әрленген. Глазурь бұйымның эстетикалық тартымдылығынан бөлек,

оның беріктігін арттырып, ылғалдан қорғайтын қорғаныс қызметін де атқарған. Полихромды керамикада бірнеше түсті глазурьлер қолданылады. Бұл техникада глазурь асты және үсті кескіндеме, бір немесе көп қабатты сырлау әдістері қолданылады. Глазурь құрамына кіретін металл оксидтері – мыс (жасыл/қызыл), кобальт (көк), темір (қоңыр) – күйдіру температурасы мен пеш ортасына байланысты түрлі түсті реңктер береді. Бұл технологиялық үдеріс жоғары шеберлікті және арнайы тәжірибені талап етеді.

Сарайшық қалашығынан табылған керамика үлгілері. Сарайшықтан табылған сырлы және полихромды бұйымдар – Алтын Орда керамикасының жарқын үлгілері. Атап айтқанда, алтын фольгамен көмкерілген таушымылдық бейнеленген фрагмент ерекше назар аударады. Бұл үлгіде мөлдір емес ақ негіз, көк, жасыл, қызыл және қара эмальдармен үйлесім тапқан. Тағы бір маңызды үлгі – ішкі бетінде таушымылдық бейнеленген, жиегі куфескпен безендірілген тостаған. Мұндай бұйымдар Сарай, Бату-Сарай және Берке-Сарай сияқты қалаларда өндірілген болуы мүмкін.

Мәдени байланыстар және ықпалдар. Алтын Орда керамикасы көрші аймақтардың – Иран, Орта Азия, Қытай және Еуропаның – ықпалында дамыды. Орта Азиядағы Хорезм мен Мавераннахр қалаларының бай керамикалық дәстүрлері Алтын Ордада да жалғасын тапты. Бұл байланыс глазурь түстерінен (мысалы, мыс пен кобальт оксидтері), өсімдік және зооморфты мотивтерден көрініс тапты. Қытайлық әсер – әсіресе Сун, Юань, Мин кезеңдерінің фарфорларында – глазурь астындағы кобальтпен салынған ою-өрнектер арқылы байқалды. Еуропалық әсер де

(майолика, геральдикалық мотивтер) көркемдік тұрғыда ықпал етті.

Эдем бейнесі және символизм. Алтын Орда керамикасындағы Эдем (жұмақ бағы) бейнесі – күрделі мифологиялық және діни символизмді білдіретін тақырып. Бұл бейне гүлденген бақтар, өсімдіктер, жануарлар және кейде адам фигуралары арқылы беріледі. Мұндай бейнелер көбіне глазурь астына немесе үстіне түрлі-түсті металл оксидтерімен салынған. Олардың формасы мен мазмұны Византия, Иран және Орта Азиядағы көркем дәстүрлермен тығыз байланысты.

Қорытынды

Алтын Орда дәуіріндегі материалдық мәдениеттің маңызды бір саласы - керамика өндірісі. Бұл дәуірдегі қыш бұйымдар тек шаруашылық-тұрмыстық қажеттіліктерді өтеумен шектелмей, сонымен қатар сол кезеңнің технологиялық деңгейін, көркемдік танымын және мәдени байланыстарын айқын көрсететін маңызды археологиялық дереккөзі болып табылады. Әсіресе, полихромды (көптүсті) жылтырлы керамика Алтын Орда қалаларындағы, соның ішінде Сарайшықтағы, жоғары технологиялық деңгей мен көркемдік жетістіктерді сипаттайтын ерекше топқа жатады. Алтын Орда дәуіріндегі қыш бұйымдары

– бұл тек археологиялық олжа ғана емес, сонымен қатар өркениеттік өзара ықпалдастықтың заттай дәлелі. Олардың құрылымы, көркемдік шешімдері мен таралу ауқымы – сол кезеңдегі мәдени, экономикалық және рухани үдерістердің көрінісі болып табылады. Сарайшық қалашығындағы полихромды жылтырлы керамика бұйымдары Алтын Орда дәуіріндегі қыш өндірісінің дамығандығын, халықаралық мәдени байланыстар мен көркемдік ықпалдастықты көрсететін маңызды археологиялық және өнертанушылық дерек болып табылады. Бұйымдардағы технологиялық және көркемдік ерекшеліктерді талдау арқылы Алтын Орда мәдени кеңістігінің көпқырлылығын және оның Жібек жолы бойындағы мәдени процестерге белсенді қатысқанын көруге болады. Алтын Орда дәуіріндегі қыш бұйымдарының өндіріс технологиясы жоғары деңгейде дамығанын көруге болады. Бұл бұйымдар өндірісінің әр кезеңі - шикізат дайындау, қалыптау, күйдіру және сәндеу - арнайы дағдылар мен технологиялық тәжірибені талап еткен. Қыш бұйымдары арқылы біз сол дәуірдегі қоғамның мәдени және экономикалық бейнесін жан-жақты тани аламыз. Болашақта археологиялық зерттеулер негізінде бұл салада тың жаңалықтар ашылуы мүмкін.

Әдебиет

1. Арзютов Н.К., 1930. Золотая Орда // Саратов: Сардомзака. 10 с.
2. Булатов Н.М., 1974. Кобальт в керамике Золотой Орды // Сов. Археология. №4. С. 135–141.
3. Вактурская Н.Н., 1959. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVII вв.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV. С. 261-266.
4. Крамаровский М.Г., 2005. Алые пионы Эдема. О полихромии в керамике Золотой Орды XII-XIV вв. // Античная древность и средние века. Екатеринбург: материалы XII Международных

научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10 сентября 2004 г.). С. 229-241.

5. Сайко Э.В., 1982. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии // Москва: Наука. С.165-169.

6. Ташходжаев Ш.С., 1967. Художественная поливная керамика Самарканда IV начало XIII вв. // М-во культуры УзССР, Ин-т искусствознания им. Хамзы. Ташкент: Фан. С. 152-154.

References

1. Arzyutov N.K., 1930. Zolotaya Orda [The Golden Horde] // Saratov: Sardomzaka. 10 p. [in Russian]

2. Bulatov N.M., 1974. Kobalt v keramike Zolotoj Ordy [Cobalt in the Ceramics of the Golden Horde] // Sov. Arheologiya. №4. Pp. 135–141. [in Russian]

3. Vakturskaya N.N., 1959. Hronologicheskaya klassifikatsiya srednevekovoj keramiki Khorezma (IX—XVII vv.) [Chronological Classification of Medieval Ceramics of Khorezm (9th–17th centuries)] // Trudy Khorezmskoj arheologo-etnograficheskoy ekspedicii. Vol. IV. Pp. 261–266. [in Russian]

4. Kramarovskij M.G., 2005. Alye piony Edema. O polikhromii v keramike Zolotoj Ordy XII–XIV vv. [Scarlet Peonies of Eden: On Polychromy in the Ceramics of the Golden Horde (12th–14th centuries)] // Antichnaya drevnost i srednie veka. Ekaterinburg: Materials of the 12th International Scholarly Syuzumov Readings (Sevastopol, 6–10 September 2004). Pp. 229–241. [in Russian]

5. Sajko E.V., 1982. Tekhnika i tekhnologiya keramicheskogo proizvodstva Srednej Azii v istoricheskom razvitii [Technique and Technology of Ceramic Production in Central Asia in Historical Development] // Moskva: Nauka. Pp. 165–169. [in Russian]

6. Tashkhodzhaev Sh.S., 1967. Khudozhestvennaya polivnaya keramika Samarkanda IV – nachalo XIII vv. [Glazed Artistic Ceramics of Samarkand from the 4th to Early 13th Century] // Ministry of Culture of the Uzbek SSR, Institute of Art Studies named after Hamza. Tashkent: Fan. Pp. 152–154. [in Russian]

Мустажап А.Ш.

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»

Атырау, Казахстан

e-mail: aiko_mustazhap@mail.ru

ГОНЧАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙШЫКА: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье рассматривается развитие гончарного производства в эпоху Золотой Орды, а также его технологические и художественные особенности. На основании керамических изделий, обнаруженных в ходе археологических раскопок, доказывается, что город Сарайшык был ремесленным и торговым центром в средневековье. Цель исследования – выявить технологические, художественные и культурные особенности полихромной глазурованной керамики Золотой Орды на основе археологических материалов, найденных на территории городища Сарайшык. В работе использован комплекс археологических,

сравнительно-исторических и описательных методов.

Рассматриваются материальный состав керамических изделий, методы глазурования и росписи, образцы полихромной керамики. Применение различных техник обработки и красителей усиливает эстетическое значение изделий и отражает культурное взаимодействие. Влияние китайской, иранской, центральноазиатской и европейской культур ярко проявляется в керамическом искусстве Золотой Орды. На изделиях встречаются растительные, зооморфные, геометрические орнаменты, а также символические образы райского сада, характерные для исламской культуры. Раскрывается художественная и историческая ценность керамических изделий, сочетающих внешние влияния и местные особенности. Особый объект исследования – фрагмент изысканной полихромной керамики, украшенный золотой фольгой и изображением красных пионов. Этот предмет интерпретируется как художественный символ райского сада, типичного для исламской культуры. Исследование описывает культурный синтез в керамике Золотой Орды, раскрывая её историческую и эстетическую значимость через конкретные примеры межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: Сарайшык, Золотая Орда, керамика, поливная керамика, археологические раскопки, полихромная керамика.

Для цитирования: Мұстажап А.Ш. Гончарное производство средневекового Сарайшыка: археологический и культурологический анализ // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). С. 84-96 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.05>

Mustazhap A.Sh.

State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyq»

Atyrau, Kazakhstan

e-mail: aiko_mustazhap@mail.ru

POTTERY PRODUCTION IN MEDIEVAL SARAISHYK: AN ARCHAEOLOGICAL AND CULTURAL ANALYSIS

Abstract. The article examines the development of ceramic production during the Golden Horde period, focusing on technological and artistic characteristics. Ceramic artifacts from Saraishyq provide evidence, that it was center of trade and craftsmanship. The aim is identifying the technological, artistic, and cultural features of polychrome glazed ceramics from the Golden Horde era based on archaeological materials from Saraishyq. The research employs archaeological, comparative-historical, and descriptive methods.

The study explores the material composition of ceramic items, glazing and painting techniques, and samples of polychrome ceramics. The use of various processing methods and pigments enhances the aesthetic value of the items and

reflects cultural interaction. Influences from Chinese, Iranian, Central Asian, and European cultures are clearly visible in the ceramic art. The artifacts feature vegetal, zoomorphic, and geometric motifs, as well as symbolic representations of paradise gardens typical of Islamic culture. The author reveals the artistic and historical value of ceramic products that merge external influences with local features. A special object is polychrome ceramic fragment with gold foil and red peony motifs. This artifact is a symbolic representation of the paradise garden. The study characterizes the cultural synthesis embodied in Golden Horde ceramics, emphasizing significance through concrete examples of intercultural interaction.

Keywords: Saraishyq, Golden Horde, ceramics, glazed ceramics, archaeological excavations, polychrome ceramics.

For citation: Mustazhap A.Sh. Pottery Production in Medieval Saraishyk: an archaeological and cultural analysis // Madeni mura. 2025. №2 (109). 84-96 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.05>

Автор туралы мәлімет:

Мұстажап Айкөркем Шалхарқызы, Тарихи-мәдени мұраны қорғау бөлімінің ғылыми қызметкері, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-9327-3839

Сведения об авторе:

Мұстажап Айкөркем Шалхарқызы, научный сотрудник отдела Охраны историко-культурного наследия, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык», Атырау, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-9327-3839

Information about the author:

Mustazhap Aikorkem Shalkharkyzy, Researcher at the Department of Historical and Cultural Heritage Protection, State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq", Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-9327-3839

Каримова К.Г.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы

Атырау, Қазақстан

e-mail: s.k.g.777@mail.ru

3. САМАШЕВТІҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ (САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада XIII-XVI ғасырлар аралығында өркендеген Қазақстан аумағындағы маңызды ортағасырлық қалалардың бірі болған Сарайшық қаласының тарихи-мәдени маңызы, қаланың қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ стратегиялық рөлі жан-жақты талданған. Зерттеудің негізгі мақсаты – ортағасырлық Сарайшық қаласының тарихи және мәдени мұрасын ғылыми тұрғыда зерделей отырып, оны сақтау, қорғау және насихаттау жолдарын анықтау. Сондай-ақ, ғалым - археолог Зейнолла Самашевтің аталмыш қаладағы кешенді археологиялық жұмыстарының маңызын ашып көрсету. Зерттеу барысында тарихи-археологиялық деректер негізінде талдау жасалып, салыстырмалы сипаттама беру, құжаттық материалдар мен археологиялық қазба жұмыстары нәтижелерін талдауда жүйелеу әдістері қолданылды. 3. Самашев жүргізген далалық зерттеу материалдары мен ғылыми еңбектері негізге алынып, қала дамуының кезеңдік ерекшеліктері мен мәдени-тарихи контексті кешенді түрде қарастырылды. Сарайшықтың дамуы мен сәулеттік құрылымы, тұрғындардың өмір салты, қолөнер мен сауда жүйесі археологиялық деректер негізінде сипатталған. Зерттеуде 3. Самашевтің Сарайшықты зерттеудегі сіңірген еңбегін, қазба жұмыстарының нәтижесін және Сарайшық қаласының қалыптасуы мен өркендеуінің төрт кезеңі талданып, оның көшпелі өркениет пен отырықшы мәдениеттің тоғысқан орталығы ретінде маңыздылығы айқындалған. Сонымен қатар, қалашықты сақтап қалуға байланысты өзекті мәселелер мен атқарылған жұмыстар туралы деректер ұсынылған. Қаланың Ұлы Жібек жолының бойында орналасып Алтын Орда, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы кезеңіндегі сауда, мәдениет және әкімшілік орталық ретіндегі маңыздылығы және табиғи факторлар әсерінен қаланың жойылу қаупі және оны сақтау жолдары да қарастырылған.

Кілт сөздер: Сарайшық, Зейнолла Самашев, Алтын Орда, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы, археология.

Дәйексөз үшін: Каримова К.Г. 3. Самашевтің ортағасырлық қала мәдениетіне қатысты зерттеулері (Сарайшық қаласы негізінде) // Мәдени мұра. 2025. No2 (109). 97- 108 бб.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.06>

Кіріспе

Қазақстан тарихына үңілсек, ортағасырлық қалалардың орны мен маңызы ерекше көзге түседі. Солардың ішіндегі ең көне, тарихы тереңнен бастау алатын қаланың бірі - Сарайшық қаласы. Бұл көне шаһардың тарихы, мәдениеті, құрылымы мен қалалық өмірі, сондай-ақ оның стратегиялық орнымен өркениеттік маңызы қазіргі зерттеулер мен археологиялық қазбалар арқылы жан-жақты ашып зерттелуде. Сарайшықтың гүлдену кезеңдері Алтын Ордамен Қазақ хандығы дәуіріндегі рөлі, қаланың құрылысы, сауда мен қолөнердің дамуы, монша кешендері, мешіттері мен шеберханалары, сондай-ақ Зейнолла Самашев сынды белгілі археологтардың жүргізген кешенді зерттеулері – бұл қала тарихын бүгінгі ұрпаққа жаңаша қырынан танытып отыр. Зерттеуде Сарайшық қаласының ежелгі дәуірлерден бастап ХХІ ғасырға дейінгі даму жолы мен тарихи-мәдени маңыздылығы жан-жақты қарастырылады.

Сарайшық қаласы ХІІІ – ХVІ ғасырларда Алтын Орда, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы дәуірлерінде маңызды сауда, мәдени және саяси орталық болғаны көпшілікке белгілі. Қаланың дамуы әлемдік өркениет тарихында ерекше маңызы бар Ұлы Жібек жолымен тығыз байланысты. Сарайшықтың тарихи маңыздылығы оның Шығыс пен Батыс өркениеттерін байланыстырған стратегиялық рөлінде және Қазақ хандарының алғашқы пантеоны ретінде қызмет атқаруында жатыр. Сарайшық өзге қалалармен қатар, Ертістен Дунайға дейінгі ұлан-байтақ өлкені билеген, кейінірек Алтын Орда аталған империя – Жошы Ұлысының алғаш құрылған

бірінші онжылдығында салынған. Бұл қалалардың құрылыстары алғашында нөкер, ноян және басқа да ел басқарушы шонжарлар үшін Сарай және әкімшілік ғимараттар ретінде бой көтерген.

Ондағы орталық ғимараттың төңірегінен кейінірек біртіндеп қолөнершілер, еркін тұрғындар, көпестер және т.б. әр түрлі адамдарға арналған үйжайлар салынған. Сарайшық сондай қалалардың бірі еді. Оның стратегиялық жағынан Еуропа мен Азияның түйісер тұсынан ұтымды орнығуы, Еуропа елдері мен Еділдің бойындағы Алтын Орда астаналарынан (Сарай-Бату және Сарай-Берке) Хорезм шаһарына, Иран, Үндістанға және Қытайға баратын құрлықаралық керуен жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етті (Тасмағамбетов, Самашев, 2001: 12)

Материалдар мен зерттеу әдістер

Бұл зерттеуде негізгі материал ретінде Сарайшық қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері, нумизматикалық деректер (монеталар), археологиялық жәдігерлер (қыш ыдыстар, құрылыс қалдықтары, монша кешендері), жазбаша дереккөздер (ортағасырлық авторлар: Өтеміс-хажы, Әбілғазы Баһадүр хан, С. Герберштейн), сондай-ақ, отандық зерттеушілердің еңбектері қолданылды. «Сарайшық» музей қорындағы археолог Зейнолла Самашевтің жеке қоры пайдаланылды. Зерттеу барысында әртүрлі ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Ең алдымен, археологиялық әдіс арқылы жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған мәдени қабаттар мен жәдігерлер талданды. Бұл деректер құрылыс-археологиялық әдіспен толықтырылып, қала құрылысы мен

сәулет ерекшеліктері, қабырғалар мен тұрғын үйлердің құрылымы жан-жақты зерттелді. Нумизматикалық әдіс саясында табылған дирхемдер мен өзге де тиындар сараланып, олардың көмегімен қаланың тарихи хронологиясы нақтыланды. Сонымен қатар, жазба деректерді талдау әдісі арқылы ортағасырлық шежірелер мен еуропалық саяхатшылардың жазбалары салыстырылып, тарихи оқиғалар мен қаланың саяси маңызы анықталды. Қаланың орналасуы мен қорғаныс жүйелерін анықтауда картографиялық және географиялық тәсілдер қолданылып, өзен арналары мен табиғи бедерлермен байланысы зерттелді. Нәтижесінде, салыстырмалы талдау әдісі негізінде Сарайшықтың архитектуралық және мәдени ерекшеліктері басқа ортағасырлық қалалармен — Сарай-Бату, Хорезм, Сырдария бойындағы қалалармен салыстырылып, оның тарихи контекстегі орны мен ерекшелігі айқындалды.

Сарайшық қаласының тарихы мен мәдени мұрасы отандық және шетелдік ғалымдардың назарын бұрыннан аударып келеді. Алғашқы деректер XIV–XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер мен саяхатшылардың еңбектерінен бастау алады. Алайда, жүйелі археологиялық зерттеу жұмыстары XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқын алды. Атап айтқанда, белгілі археолог Зейнолла Самашевтің жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде қалашықтың құрылымы, мәдени қабаттары мен сәулет ерекшеліктері жайлы тың деректер алынды. Ортағасырлық қаланың пайда болуы мен дамуында, тарихи құндылығын жоймай, өткен ғасырды

бүгінгі күнге жалғаған тұлғаларымыз жетерлік. Қазіргі Сарайшық қалашығының маңыздылығын көтеріп, сақталуына зор үлес қосқан және қаланың іргесі «VIII ғасыр, тіпті одан да әрірек болуы мүмкін» деп болжам жасаған белгілі археолог Зейнолла Самашев болатын (Муфтах, 1998: 12). Сонымен қатар, қалашық аумағында жүргізілген нумизматикалық, құрылыс-археологиялық және салыстырмалы тарихи зерттеулер оның Алтын Орда мен Ноғай Ордасы кезеңіндегі дамуын нақтылауға мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта Сарайшықтың археологиялық маңыздылығын айқындайтын жаңа материалдар ғылыми айналымға енгізіліп, оның тарихы жан-жақты зерделеніп келеді.

Археолог Самашев Зейнолла Самашұлының Қазақстандағы тарихи-мәдени мұраларды сақтап қорғауға, оларды зерттеп насихаттауға мол үлес қосқаны белгілі. Ғалымның Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық археологиясы, тарихы, мәдениеті мен өнері саласында 200-ден астам ғылыми еңбектері әлемнің кітапханаларына таратылған.

3. Самашевтің Берел қорымын, ерте темір дәуіріндегі Шығыс Қазақстанды мекендеген тайпалардың мәдениетін зерттеп ашқан ғылыми жаңалықтары XX–XXI ғасырлардағы археология ғылымындағы басты жетістіктердің қатарында. Оның 1989 жылдан бастап Атырау облысындағы Аралтөбедегі, ортағасырлық Сарайшықтағы зерттеулері Атырау өлкесінің бай тарихи-мәдени мұраларын әлемге паш етті. Ғалымның Атыраудың көне шаһары болған ортағасырлық Сарайшық қаласына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қаланың тарихы мен мәдениетіне қатысты

маңызды мәліметтер анықталды.

Талдау

Археолог Сарайшықта қазба жұмыстарын 1989 жылдары жүргізе бастады. Қазақстанның солтүстік – шығыс Каспий өңіріне және онымен іргелес территориялар (Үстірт, Маңғыстау, Жем өзенінің төменгі ағысы, Сағыз, Жайық өзенінің далалық аймағы) аумағын зерттеу мақсатында ҚазКСР ҒА Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылды. Экспедиция жетекшілігіне З. Самашев тағайындалды. Сарайшыққа қадам баса отырып, ғалым өзіне дейінгі Сарайшықта еңбек еткен зерттеушілердің еңбектерімен мұқият танысады (Мұқтар, 2024: 189)

Ғалым қазба және жазбаша деректеріне сүйене отырып, қаланың өмір сүру процесін төрт кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезең XIII ғасырдың ортасында Өзбек хан билігінің басталуына дейінгі, яғни 1312 жылға дейін қала құрылысының басталуына келеді. Елбарыс ханның хатшысы Өтеміс-хажы «Шыңғыс наме» шығармасында Берке хан (1257-1266 жж.) Иранның елханына қарсы жорығы туралы «Олар Сарайдан өткенше бес жүз әскер болса, Еділ өзенінің жағасына жеткенше, мың бес жүз әскер жиналды». Сол кездегі қаланың бар екендігі туралы Хиуа билеушісі және XVII ғасырдағы тарихшы Әбілғазы Баһадүр хан (1644-1664): «...Бір кездері Берке хан өзінің үлкен ағасы құрған Сарайшық қаласына барды. Мұнда ол Бұхарадан келген үлкен керуенді көрді...» (Абулғазы, 1966: 99); Әзірге қалашықтың төменгі қабаттарынан табылған ең көне тиын-дирхем Еділдің Укекқаласында соғылған, ол Меңгу Темір ханға (1266-1282жж.) тиесілі болды. XIII ғасырдың аяғында Тоқтаханның

(1291 - 1313 жж.) дирхемдері соғыла бастады. Қаланың құрылысы көшпелі қалаларды салу дәстүрлерін ескере отырып, бірыңғай тәртіппен жүзеге асырылған. Ғимараттың сәулетінде, олардың ішкі әрлеу сәулеттерінде Төменгі Еділ, Хорезм және Сырдария қалаларының дәстүрлері тоғысқан. Үйлер негізінен кірпіштен жасалған, әрқайсысы 2-4 бөлмеден тұрған, көлемі 4 x 5 метр болатын.

Тұрғын жайларда бөлмелерде көлденең мұржалар орналасқан және арналармен жылытылатын суфалар да болды. Қабырғалар сазбен сыланған және ағартылған. Үйлерде қойма бөлмелері болды. Үй-жайларда ыдыс-аяқ табылды: әр түрлі пішінді саз құмыралар, тағаралар, құмғандар және жергілікті қолөнершілер жасаған қыш қазандықтарда көптеп кездеседі. Оларды жергілікті жерде кашиннен жасалған және жылтыр көгілдір пируза түстес бояулармен әрленген құмыралар толықтырды. Аңыз бойынша қытай ақсүйектері қолданған «у» ға өз әсерін беретін, қымбат жасыл қытайлық фарфордан жасалған селадон кесесі де табылған. Қала маңындағы көшелерде, өзен арналарының жанында егіндер мен бақтар болды. Бұл жерлерде қызыл саз құмыралардың қалдықтары және шығыр қондырғыларына арналған тұтқалары жоқ құмыра тәрізді ыдыстардың көптеген сынықтары кездеседі (Самашев и др, 2006: 82);

Қала өмірінің екінші хронологиялық кезеңі XIV ғасырдың екінші ширегінен басталады. Алтын Орда да Өзбек ханның билік құрған дәуірімен сәйкесіп (1312-1342жж), Өз-Жәнібек (1342-1357жж) кезеңімен аяқталады. Қала Өз-Жәнібек тұсында мемлекет ең үлкен тұрақтылығы мен гүлдену кезеңінде болып, нығайды. Көптеген қалалар

көтеріліп, Сарайда даму үрдісі жүрді. Мемлекет нарығында көп мөлшерде күміс және мыс тиындардың саудасы жүрді. Олардың едәуір бөлігі қалашықтан да табылды. Хронологиялық кестеге сай олардың табылған жерлері Жайық өзенінің көп тасыған кезеңіне сәйкес келеді. Қаланың шеттерін су басып, қала Жайық өзенінен оңтүстікке қарай ағып жатқан Сарайшық өзеніне қарама-қарсы биіктікке шоғырланды. Бұрынғы ғимараттар бұзылып, қала тұрғындары олардың орнына бұрынғы жобамен жаңадан ғимараттар тұрғызды. Осы кезде белгілі бір қала бөліктеріне жақсы ойластырылған қалалық жобаға сәйкес кең, шамамен 5 метрлік көшелер мен алаңдар тұрғызылды. Жаңа ғимараттар кейде бұрынғыдан өзгеше болды. Қонақ бөлмелердің едәуір бөлігін суфалар алып жатты. Бөлмелерді бөлетін ішкі қабырғалар көбінесе жақтаумен жасалды. Қабырғалар мен суфалар сыланып, ақталып, кілемдер мен киіздер төселді. Қалашықтың жарлауыт жерінен моншалардың қалдықтары табылды. Едендер күйдірілген кірпіштен жасалған және төменгі жағында арнайы жылыту орындары болды. Моншалардың бірінде ыстық суға арналған үлкен хұм мен пайдаланылған суды сырттағы шұңқырға құятын арық табылды. Суды үлкен шойын және қола қазандарда қайнатқан. Моншалардың бірі кішкентай, ұзындығы шамамен 10 метр, бір әулетке ғана арналған, ал кейбіреулерінің ұзындығы 15 метрден асады. Олар Алтын Ордада қоғамдық моншалардан басқа, кішігірім адамдар тобына арналған әулеттік немесе сарай моншалары да кең таралғанын көрсетеді (Қожа, 2006: 168).

Қаланың оңтүстік-батыс бөлігінде, қаланың шетіне жақын жерде,

1998 жылы әр түрлі формадағы күйдірілмеген ыдыстардан көптеген сынықтары табылды. Бұл жақын маңда қыш ыдыстарды өндіретін арнайы шеберханалар болғандығының дәлелі. Сарайшықта қыш ыдыстар негізінен үш түрге бөлінді. Бірінші типке қызыл саздан жасалған бұйымдар кіреді. Олар пішіндері әртүрлі және ең көп тараған топ болды. Бұлар: құмыралар, тағаралар, тостағандар, шамдар, хұмдар және т.б. Өнімдердің бір бөлігі жылтыр, түрлі түсті боялған, әр түрлі ою-өрнектермен безендірілген. Екінші түрі көркем түрде кашиннен жасалған тостағандар, құмыралар мен вазалардан тұрады. Олардың арасында өсімдік және зооморфты ою-өрнектермен безендірілген қыш бұйымдарының озық түрлерін кездестіруге болады. Бұл түрдегі өрнектердің арасында ең танымалы Сарайшықтағы бай өмірдің сұлулығына тән құстар мен балықтардың бейнелері болды. Үшінші типке күйдірілгеннен кейін сұр түске айналатын арнайы құрамды саздан жасалынған штампталған құмыралар мен сұйықтар құятын ыдыстар жатады. Құмыраның сыртқы беті құстардың, өсімдіктердің, балықтардың бейнелерімен, символдық өрнектермен және философиялық мазмұндағы мәтіндермен штампталған бедерлі ою-өрнектермен әсемделді.

1360-1370 жылдар аралығында, қала өмірінің үшінші хронологиялық кезеңінде Алтын Ордада ақсүйектер арасында тақ үшін қақтығыс басталды. Ақсүйектер экономикалық күшке ие бола отырып, өз бетімен билеуге ұмтылды. Табылған монеталардан 1370 жылдары Сарайшықта үлкен сарай ғимараттары тұрғызылғанын анықтауға болады. Олардың бірі 1997-2000 жылдары аралығында зерттелген

«Хана» үлгісіндегі қонақүйлер. Мұндай кешендер қаланың құрметті қонақтары: көпестер, қажылар және саяхатшылар үшін салынды. Табылған құрылыс қабырғасы қалың кірпіштен қаланған екі метрлік платформаға салынған, өлшемі 20x25 м төртбұрышты құрылымға ұқсайды. Ол тікелей кәдімгі көп пәтерлі үйдің үстіне тұрғызылды, оның қабырғалары құрылымының қаңқасының негізін құрады және оны нығайтты.

Қала өміріндегі төртінші кезең XV-XVI ғасырларға келеді. Осы кезеңде Жайық бойында орналасқан тұрғын жерлер босап, халық қаланың оңтүстік ауданында, қаланың солтүстік-батыс шетіндегі Жайықтан ағып, оны батыстан айналып өткен Сарайшық өзенінің қазіргі құрғақ арнасының бойында шоғырлана бастайды. Бұл өзеннің ағысы өте күшті, сазды топырақтарға байланысты үнемі өзгеріп отырады. Шамасы, сол кезде өзен арналарының торында тағы да табиғи өзгерістер болды. Австрияның Мәскеудегі елшісі Сигизмунд Герберштейн 1549 жылы: «Қазан татарлары деп біз ең алдымен ноғайлар» деп аталатын татарларды кездестіреміз. Олар Еділден тыс жерде, Каспий теңізінің жанында, Сібір аймағынан ағып жатқан Яик өзенінде тұрады. Оларда хан билігі жоқ, тек билер дәрежесі болды. Орданың астанасы Сарайшық қаласы болды. Ноғай халқының көпшілігі түрік тілдес маңғыт тайпасы болғандықтан «маңғыт елі» деп те аталған. Әр түрлі рулар мен тайпалардың саяси бірлестігіне негізделген Ноғай ордасының құрамына жиырмадан астам тайпалар кірді. Ноғай кезеңіндегі Сарайшық Жайық өзені арнасы мен Сарайшық өзені арнасынан құралған үшбұрышта орналасқан. Барлық

жағынан оны бекініс қабырғалары қоршаған. Бекіністердің қалдықтары XIX ғасырдың ортасына дейін сақталды (Самашев т.б., 2000:85 - 89).

Нәтижелер

Бірінші кезең бойынша. Саяси – тарихи контекстте Берке хан (1257–1266 жж.) кезінде қала стратегиялық маңызға ие болған. Өтеміс-хажының дерегінде көрсетілгендей, Еділ бойындағы әскери жорық кезінде әскер саны артқан — бұл халықтың шоғырлануын және қала маңында тұрақты өмірдің болғанын білдіреді. Ал, Әбілғазы Баһадүр хан Сарайшықты «ағасы салған қала» деп атап, онда үлкен керуендер келгенін еске алады - бұл оның сауда жолындағы рөлін дәлелдейді. Сарайшықта жүргізілген археологиялық айғақтарда ең көне табылған тиын Меңгу Темір ханға (1266–1282 жж.) тиесілі, бұл қала өмірінің XIII ғасырдың аяғында белсенді болғанын растайды. Тоқта хан (1291–1313 жж.) тұсында да ақша соғу жалғасып, қаланың экономикалық тіршілігі болғанын көрсетеді. Қала құрылысы мен сәулетіне тоқталатын болсақ, Сарайшықтың құрылысы көшпелі мәдениетке тән үлгіде, бірақ тұрақты өмір салтына бейімделген түрде салынған. Ғимараттар кірпіштен тұрғызылып, 2–4 бөлмелі үйлерден тұрған. Жылытылатын суфалар, көлденең мұржалар, қойма бөлмелері болған. Ішкі әрлеу Төменгі Еділ, Хорезм, Сырдария сәулет дәстүрлерін біріктірген. Материалдық мәдениеттің нышаны болған қолөнер бұйымдары, саз құмыралар, тағаралар, селадон фарфор кеселері, көгілдір жылтыр бояумен әрленген құмыралар қалада дамыған тұрмыстық мәдениеттің айғағы болып табылады.

Екінші кезең бойынша. XIV ғасырдың орта шенінде, Алтын Ордадағы саяси тұрақтылық пен экономикалық өркендеудің арқасында қала өзінің дамуының жаңа сатысына өтті. Бұл кезеңде әкімшілік жүйенің орнығуы, сауда қатынастарының кеңеюі және ішкі инфрақұрылымның жетілдірілуі байқалды. Аталған уақыт аралығында ақша айналымы қарқын алып, күміс және мыс теңгелердің белсенді пайдаланылғаны анықталды. Осы тиындардың біршамасы қазба жұмыстары кезінде қала аумағынан табылған. Географиялық жағдайға байланысты, өзеннің тасуынан қауіп төнгендіктен, елді мекеннің құрылымы қайта қаралып, тұрғындар мекенді анағұрлым қауіпсіз әрі биік аумаққа көшіруге мәжбүр болған. Бұл өзгеріс нәтижесінде бұрынғы құрылыстар бұзылып, сол орындарға жаңа нысандар тұрғызылды. Археологиялық айғақтарға сәйкес, қаланың жоспарлануы ретке келтіріліп, шамамен 5 метрлік кең көшелер мен қоғамдық алаңдар пайда болды. Құрылыс барысында ішкі кеңістіктің функционалдығы мен жайлылығына ерекше көңіл бөлінді.

Тұрғын үйлерде жылу жүйелері жетілдірілді: бөлмелерде от жағылатын орындар мен жылыту арналары болды. Суфалар кеңінен қолданылып, үй ішіндегі бөліністер жақтау құрылымдарымен жасалды. Қабырғалар мен интерьер элементтері ақ балшықпен сыланып, ішкі әрлеу үшін жұмсақ жабындар пайдаланылды. Бұл кезеңде монша кешендері де кең тарады. Олардың кейбірі қоғамдық мақсатта болса, енді біреулері жекелеген әулеттерге арналған болатын. Моншаларда едендер кірпішпен төселіп, жылу жүйесі төменгі жағынан

іске қосылған. Су жылытатын үлкен ыдыстар мен пайдаланылған суды сыртқа шығаратын дренаж жүйесі де болған.

Қала маңындағы шеберханаларда керамикалық бұйымдар өндірісі дамыды. Қазба нәтижелерінен күйдірілмеген ыдыс сынықтарының көптеп табылуы осы өңірде қыш өнеркәсібінің жолға қойылғанын көрсетеді. Өндірілген бұйымдар үш топқа жіктеледі: қызыл балшықтан жасалған тұрмыстық ыдыстар - бұл топқа күнделікті қолданылатын құмыралар, тостағандар, шамдар мен хұмдар жатады; көркем қыштар - кашин технологиясымен жасалған вазалар мен тостағандар көркемдік жағынан ерекшеленеді. Өсімдік пен жануарлар әлемін бейнелейтін нәзік өрнектер жиі кездеседі; сұр түсті штампталған қыштар - бұл бұйымдар күрделі құрамды саздан жасалып, бетіндегі бедерлер символдық және философиялық мазмұнға ие болған.

Үшінші кезең бойынша. XIV ғасырдың соңына таяу кезеңде Сарайшық қаласының тарихында күрделі саяси ахуал қалыптасты. Бұл уақытта Жошы ұлысының ішкі құрылымында билікке үміткер топтар арасында ықпал үшін күрес күшейді. Басқарушы топтардың арасында экономикалық ресурстарға бақылау орнатуға ұмтылыс байқалып, орталық билікке тәуелсіз әрекеттер жиілеген. Сол кезеңге жататын нумизматикалық деректер мен сәулет нысандарының қалдықтары қалада әлеуметтік құрылымның күрделене түскенін аңғартады. Атап айтқанда, археологиялық қазбалар нәтижесінде ірі көлемдегі қоғамдық кешендердің бой көтергені анықталған. Бұл құрылыстар құрметті меймандар – саудагерлер, дін жолындағы

жолаушылар мен алыс сапардан келген қонақтар үшін арнайы салынғаны белгілі болды.

Зерттелген нысандардың бірі – жоспарлы архитектуралық кешен, ол жоғары көтерілген тұғырда орналасқан, көлемі жағынан ауқымды және бекітілген құрылымға ие болған. Бұл ғимарат бұрыннан бар тұрғын үй қабаттарының негізінде салынып, төменгі деңгейдегі құрылым элементтерімен интеграцияланған. Қабырғалары қалың етіп тұрғызылып, құрылыс материалы ретінде сапалы күйдірілген кірпіш қолданылған.

Төртінші кезең бойынша. XV–XVI ғасырларда Сарайшық қаласы өзінің соңғы өркендеу кезеңдерінің бірін бастан өткерді. Бұл уақытта тұрғындар қала кеңістігінде оңтүстік және солтүстік-батыс бағытқа қарай қоныстанып, елді мекеннің құрылымында елеулі ауыс-түйістер байқалды. Өзен жүйесінің өзгермелі табиғатына байланысты халық жаңа аумақтарға шоғырлана бастады. Ағын суларының бағыты мен айналасындағы топырақ жағдайының тұрақсыздығы елді мекеннің морфологиясына да әсер еткен.

Еуропалық елшілердің, атап айтқанда Сигизмунд Герберштейннің XVI ғасыр ортасындағы жазбаларында Сарайшық маңызды саяси-экономикалық орталық ретінде сипатталған. Ол кезде қала Ноғай Ордасының орталығы болған. Бұл құрылым – түркі тектес рулар мен тайпалардың конфедерациялық бірлестігіне негізделген, билік жүйесі хандық емес, ақсүйектер мен би институттарына сүйенген. Сарайшық дәл осы ноғай кезеңінде аймақтағы маңызды қалалардың бірі ретінде орнықты.

Қаланың орналасуы табиғи қорғаныс артықшылықтарына ие болған: екі өзеннің қиылысқан аумағында, үшбұрышты жер телімінде орналасқан және барлық жағынан қорғаныс құрылыстарымен шектелген. Бұл бекіністер жаудан қорғануға және ішкі тәртіпті сақтауға арналған. Қаланың қорғаныс жүйесі ұзақ уақыт бойы сақталып, тіпті XIX ғасырдың ортасына дейін оның қалдықтары көзге түскен.

Қорытынды

Сарайшық – Қазақстан аумағындағы ең көне және мәдени-тарихи жағынан аса құнды ортағасырлық қалалардың бірі. Оның XIII–XVI ғасырлар аралығындағы дамуы Жошы ұлысы, Алтын Орда, Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығының саяси және экономикалық тарихымен тығыз байланысты болды. Қала Шығыс пен Батыс өркениеттерін жалғаған Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды сауда, мәдени және әкімшілік орталық ретінде ерекше орын алды.

Археологиялық, нумизматикалық және жазба деректерге негізделген зерттеулер Сарайшықтың құрылыс жүйесі, тұрмыс мәдениеті, саудасаттық ауқымы мен қолөнер өндірісінің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Қаланың кезеңдік даму сатылары – оның аймақтық геосаяси процестермен етене байланыста өрбігендігін айғақтайды. Әсіресе, тұрғын үй құрылыстары, қоғамдық ғимараттар, монша кешендері мен керамикалық шеберханалар қаланың ішкі инфрақұрылымының жетілдірілгенін көрсететін негізгі археологиялық дереккөздер болып табылады.

Бұл маңызды ескерткіштің ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттеліп, кең көлемде таныстырылуына археолог Зейнолла Самашевтың еңбегі ерекше.

Ғалымның бастамасымен және жетекшілігімен жүргізілген кешенді қазба жұмыстары нәтижесінде Сарайшықтың тарихи бейнесі жаңаша ғылыми контексте ашылды. Оның археология, этнология, сәулет және мәдениеттану салаларындағы еңбектері – отандық ғылым үшін құнды мұра болып табылады. Сонымен қатар, Сарайшық қалашығының физикалық жойылу қаупі XX–XXI ғасырлар тоғысында өзекті мәселе ретінде көтерілді. Жайық өзенінің жағалауын бекіту немесе арнасын бұру сынды ұсыныстар З.Самашев тарапынан тиісті мемлекеттік органдарға жеткізілді. Бұл

бастама аясында қалашықты сақтап қалуға бағытталған гидротехникалық жобалар қолға алынып, тарихи мұраны қорғау мен қайта жаңғырту ісіне нақты қадамдар жасалды. Бүгінгі күні Сарайшық тек өткеннің көзі ғана емес, ұлттық жадыны сақтаушы нысан ретінде қарастырылып, тарихи-мәдени мұралар тізімінен орын алуда. Қалашықта Зайнолла Самашевтың салған ізімен археологиялық зерттеулер жалғасып, жаңа мәліметтер ғылыми айналымға еніп жатыр. Бұл үдеріс болашақ ұрпаққа ортағасырлық қазақ даласының рухани байлығын жеткізудің маңызды кепілі бола алады.

Әдебиет

1. Абулгазы Б., 1966. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек. 156 б.
2. Самашев З., Кузнецова О.В., 2000. Поливная керамика Сарайчика // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 31- 41.
3. Кожа М., Самашев З., 2006. Новые материалы к изучению бань золотоордынского времени // Хабаршы вестник, №2 (41). Алматы. С. 45–52.
4. Муфтах Н. 1998. Сарайшық – хан сарайы // Ана тілі. 18.06. №24. 12 б.
5. Самашев З. и др., 2006. Монеты Сарайчика. Алматы. 184 с.
6. Тасмагамбетов И., Самашев З., 2001. Сарайчик. Алматы: ОФ «Берг». 320 с.
7. Мұқтар Ә., Ахметова У., Петров П., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., 2024. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректер, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы. 368 б.
8. Сарайшық музей қорығы қоры (З. Самашев жеке қоры)

References

1. Abulgazy B., 1966. Rodoslovnoe drevo tyurkov [The Genealogical Tree of the Turks]. Moskva–Tashkent–Bishkek. 156 p. [in Russian]
2. Samashev Z., Kuznetsova O.V., 2000. Polivnaya keramika Saraychika [Glazed Ceramics of Sarayshyq] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk [Bulletin of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, National Academy of Sciences. Series of Social Sciences]. No. 1. pp. 31–41. [in Russian]
3. Kozha M., Samashev Z., 2006. Novye materialy k izucheniyu ban Zolotoordynskogo vremeni [New Materials for the Study of Golden Horde-Era Baths] // Khabarshy. Vestnik [Herald Bulletin], No. 2 (41). Almaty. pp. 45–52. [in Russian]
4. Muftakh N., 1998. Sarayshyq – khan saraiy [Sarayshyq – The Khan's Palace] // Ana tili [Ana Tili Newspaper]. 18.06. No. 24. 12 p. [in Kazakh]
5. Samashev Z. i dr., 2006. Monety Saraychika [Coins of Sarayshyq]. Almaty. 184 p. [in Russian]

6. Tasmagambetov I., Samashev Z. 2001. Saraychik [Sarayshyq]. Almaty: OF "Berg". 320 p. [in Russian]
7. Mukhtar A., Akhmetova U., Petrov P., Turaruly A., Zhumabayev A., 2024. Ortagasyrlyq Sarayshyq: tarihy derekter, arkheologiyasy, numizmatikasy, kartografiyasy [Medieval Sarayshyq: Historical Sources, Archaeology, Numismatics, Cartography]. Almaty: "Qazaq tili" baspasy [Qazaq Tili Publishing House]. 368 p. [in Kazakh]
8. Sarayshyq muzei qorygy qory (Z. Samashev zheke qory) [Collection of the Sarayshyq Museum-Reserve (Z. Samashev's Private Archive)]. [in Kazakh]

Каримова К. Г

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»

Атырау, Казахстан

e-mail: s.k.g.777@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ З. САМАШЕВА, ПОСВЯЩЁННЫЕ КУЛЬТУРЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА САРАЙШЫК)

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается историко-культурное значение города Сарайшык – одного из важнейших средневековых городов на территории Казахстана, процветавшего в XIII–XVI веках. Основной целью исследования является научное осмысление исторического и культурного наследия средневекового Сарайшыка, а также определение путей его сохранения, охраны и популяризации. Особое внимание уделено значимости комплексных археологических работ, проведённых археологом Зейноллой Самашевым на территории города. Был проведён анализ, дана сравнительная характеристика историко-археологических данных, использованы методы систематизации документальных материалов и результатов археологических раскопок. На основе полевых материалов и научных трудов З. Самашева комплексно рассмотрены этапы развития города и его культурно-исторический контекст. Археологические данные описывают развитие города, архитектурную структуру, образ жизни населения, ремесло и торговую систему. В исследовании раскрывается вклад З. Самашева в изучение Сарайшыка, проанализированы результаты раскопок, а также четыре этапа формирования и расцвета города. Отмечена его важность как центра, где пересекались кочевая цивилизация и оседлая культура. Также приведены сведения об актуальных проблемах и проделанной работе по сохранению городища. Рассмотрена роль города как торгового, культурного и административного центра Золотой Орды, Ногайской Орды и Казахского ханства, расположенного на Великом Шёлковом пути, а также угрозы его разрушения под влиянием природных факторов и возможные пути сохранения.

Ключевые слова: Сарайшык, Зейнолла Самашев, Золотая Орда, Ногайская Орда, Казахское ханство, археология.

Для цитирования: Каримова К.Г. Исследования З. Самашева, Посвящённые культуре

средневековых городов (на примере города Сарайшык) // Мадени мұра. 2025. №2 (109). С. 97-108 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.06>

Karimova K.G

State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyq»

Atyrau, Kazakhstan

e-mail: s.k.g.777@mail.ru

Z. SAMASHEV'S RESEARCH ON MEDIEVAL URBAN CULTURE (BASED ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF SARAISHYQ)

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the historical and cultural significance of medieval city Saraishyq. Its objective is to examine the historical and cultural heritage of Saraishyq and to identify ways to preserve, protect, and promote it. A central role is played by the archaeological work of the archaeologist Zainolla Samashev. Historical and archaeological data are analyzed and described, with systematic methods applied to both documentary sources and excavation results. Based on Z. Samashev's studies, the stages of urban development and the cultural-historical context of the city are explored. Archaeological evidence is used to describe the city's development, architectural features, the lifestyle of its inhabitants, its craft and trade systems. The study highlights Z. Samashev's contributions to the exploration of Saraishyq, analyzes the excavation findings, and outlines four stages of the city's formation and prosperity, emphasizing its role as a center where nomadic and sedentary cultures intersected. The article presents current challenges and ongoing efforts of the preservation of the site. Saraishyq served as a trade, cultural, and administrative center during the periods from the Golden Horde to the Kazakh Khanate. The threat of destruction due to natural factors and the potential measures for the city's conservation are discussed.

Keywords: Sarayshyq, Zeynolla Samashev, Golden Horde, Nogai Horde, Kazakh Khanate, archaeology.

For citation: Karimova K.G. Z. Samashev's research on medieval urban culture (based on the example of the city of Saraishyq) // Madeni mura. 2025. №2 (109). Pp. 97-108 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.06>

Автор туралы мәлімет:

Каримова Карина Гибадатовна, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Тарихи – мәдени мұраны қорғау бөлімінің ғылыми қызметкері, Атырау, Қазақстан.

ORCID: 0009-0002-4340-5713

Сведения об авторе:

Каримова Карина Гибадатовна, научный сотрудник отдела Охраны историко-культурного наследия Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», Атырау, Казахстан.

ORCID: 0009-0002-4340-5713

Information about authors:

Karimova Karina Gibadatovna, Researcher at the Department of Historical and Cultural Heritage Protection of the «Saraishyq» State Historical and Cultural Museum-Reserve, Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-4340-5713

Рысбергенов М.

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок»

Астана, Казахстан

e-mail: rysbergenov.mussa@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ КУРГАНОВ С КАМЕННЫМИ ГРЯДАМИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация. Статья посвящена функционально-семантическому анализу курганов с каменными грядами, известными как курганы с «усами», распространенных в степных регионах Центральной Азии и Восточной Европы, преимущественно в Урало-Казахстанском регионе. Основываясь на археологических данных, историографическом обзоре и сравнительном анализе, автор приходит к выводу, что данные памятники относятся к раннетюркскому времени (IV–VII вв.) и имеют культово-мемориальное назначение. В работе рассматриваются различные гипотезы их функционально-семантического значения. Анализируются взгляды исследователей с учетом современных культурно-хронологических представлений. Обозначены ключевые функции, приписываемые данным сооружениям: культово-анцестральная, культово-солярная, праздничная, ритуально-очистительная и т.д. Особое внимание уделено концепциям А.З. Бейсенова и С.Г. Боталова, согласно которым курганы с «усами» выступают как храмы памяти и врата в загробный мир для высокостатусных усопших. Проанализированы элементы ритуала: установка сосудов, принесение в жертву лошадей, использование огня, размещение каменных изваяний. Работа подчеркивает важность комплексного подхода к изучению этих памятников. В результате предложено рассматривать курганы с «усами» как выражение трансцендентных представлений древних тюрков, связанных с культом предков, сакральным пространством и космогоническими ориентирами.

Ключевые слова. Степной пояс Евразии, курганы с «усами», курганы с каменными грядами, функционально-семантическая интерпретация

Для цитирования: Рысбергенов М. Функционально-семантические интерпретации курганов с каменными грядами: историографический обзор // Мадени мұра. 2025. № 2 (109). С. 109-125 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.07>

Введение

Курганы с «усами» представляют собой уникальный тип археологических памятников, широко распространенных в степных зонах Центральной Азии и Восточной Европы. На протяжении полувековой истории их осмысления ученые акцентировали свое внимание на типологии, культурно-хронологической атрибуции, происхождении и этнической принадлежности курганов с «усами». Несмотря на многолетние исследования, их культурно-хронологическая атрибуция остаются предметом научных дискуссий. Современные археологические данные позволяют предположить, что эти сооружения связаны с раннетюркскими племенами, что обогащает понимание процессов миграции и культурных трансформаций в регионе в IV–VII вв.

Вместе с тем одним из интересных аспектов изучения является функционально-семантическое толкование этих комплексов. В историографии данный аспект никогда прежде не был предметом отдельного комплексного исследования и оставался третьестепенным по отношению к наиболее актуальным проблемам курганов с «усами».

Настоящее исследование направлено на систематизацию и критическую оценку существующих функционально-семантических интерпретаций. В статье впервые предпринят историографический обзор и осуществлен анализ различных точек зрения, касающихся функционально-семантического аспекта изучения курганов с каменными грядами. Также впервые проведена систематизация исследовательских позиций по данному вопросу с их классификацией

на интерпретации функционального и семантического характера и соответствующей терминологической атрибуцией для наглядной фиксации идей исследователей.

Введение настоящего исследования обусловлено необходимостью актуализации данных по рассматриваемой проблематике в свете современных подходов, что способствует более глубокому пониманию культурного наследия раннетюркского периода и его места в истории Евразийских степей.

Материалы и методы

Исследование основано на комплексном анализе археологических и этноархеологических данных, касающихся курганов с каменными грядами.

Методологическая основа работы включает историографический анализ, позволивший систематизировать и критически оценить различные интерпретации курганов с «усами», предложенные исследователями с середины XX века по настоящее время; культурно-хронологический метод, примененный для определения времени возникновения и распространения памятников; сравнительно-типологический анализ, использованный для выявления региональных особенностей конструкции курганов и вариаций в ритуальной практике; семиотический и контекстуальный подход, направленный на выявление символического и мировоззренческого значения архитектурных элементов памятников – «усов», менгиров, ориентации по сторонам света, а также анализа их семантической нагрузки в древнетюркской культурной традиции.

Анализ

А.Х. Маргулан. Был первым исследователем, попытавшимся раскрыть функционально-семантический смысл курганов с «усами». Однако в своих работах ученый затрагивал этот вопрос вскользь, ограничиваясь своими наблюдениями, основанными на его обширных знаниях традиционного казахского быта и обычаев.

Функция. А.Х. Маргулан писал, что курганы с «усами» являются только ритуальными сооружениями, устроенными на месте трапезы или поминок (*культово-анцестральная функция*). Помимо этого, он предположил, что они могут быть и памятными сооружениями, возведенными после какой-нибудь катастрофы по типу массовой гибели населения вследствие чумы или нашествия врага (*мемориальная функция*) (Маргулан, 1948а: 122). В другой работе автор проводит связь между курганами с каменными грядами и казахским погребальным обычаем. Он отмечает, что после выноса тела покойного из юрты место, где оно располагалось, предавали огню, а затем на этом участке сооружали небольшой бугор, называемый «аруланган жер» (каз. *аруланган жер* – место, где был проведен обряд обмывания покойного). Это делалось для того, чтобы «чистое место» оставалось нетронутым и было защищено от случайного контакта с людьми и животными (*ритуально-очистительная функция*) (Маргулан, 1948б: 55).

Семантика. Изначальная интерпретация А.Х. Маргулана основана на пространственной организации кочевого аула, где в центре аула (курганной группы) имеется загон для

скота («котан» – каз. *қотан*), который ассоциируется с головной насыпью курганов с «усами» (*моделирование пространства*). В то же время сам курган ученый сравнивает с Солнцем, от которого на восток отходят лучи (*соллярный культ*) (Маргулан, 1948а: 122). Согласно другой интерпретации, смысловая сторона головного кургана основана на почитании духа умершего, согласно которому месту обмывания тела усопшего придается сакральное значение (*сакрализация пространства на основе почитания могил предков*) (Маргулан, 1948б: 55).

М.К. Кадырбаев. Исследователь связывал курганы с «усами» с носителями тасмолинской культуры, что определило его толкование функционально-семантического значения этих комплексов.

Функция. М.К. Кадырбаев рассматривал курганы с «усами» как единые погребально-ритуальные комплексы тасмолинской культуры, где большой курган представляет собой погребальное сооружение, а малый курган и каменные гряды – ритуальные (*культово-соллярная функция*).

Семантика. По мнению исследователя, ритуальное сооружение могло быть связано с почитанием Солнца (*соллярный культ*). В подтверждение этого предположения автор приводит отрывки из Геродота, в которых упоминается жертвоприношение лошадей Солнцу, а также указывает на восточную ориентировку каменных гряд (Маргулан и др., 1966: 309-310, 431-432). Также, в качестве аргумента в пользу ритуального характера малого кургана и каменных гряд, автор приводит глиняные сосуды, громоздкость и плохое качество которых объясняет их ритуальным назначением (Маргулан и

др., 1966: 392-394).

А.М. Оразбаев. Не рассматривая этот вопрос отдельно, высказал мнение, что весь комплекс курганов с «усами» связан с ритуалом жертвоприношения лошади и с шаманистским культом поклонения Солнцу (*культуво-солярная функция, солярный культ*) (Оразбаев, 1969).

С.С. Сорокин. Первым высказал предположение о неодновременности двух составных частей комплекса с каменными грядами. Ученый рассматривал весь комплекс в рамках погребального и поминального актов.

Функция. Время возведения собственно кургана с «усами» он связывал с поминальными торжествами по умершему, захороненному в центре кургана (вроде казахского обряда «ас») (*культуво-анцестральная функция*).

Семантика. Исследователь относил курганы с каменными грядами к числу известных древностей, не связанных с погребением, таких как оленные камни и тюркские ограды с каменными изваяниями. Таким образом, по Сорокину курганы с «усами» выступали своего рода «сакральными маркерами» на местности (*сакрализация пространства*) (Сорокин, 1981).

А.З. Бейсенов. Вслед за М.П. Грязновым, М.К. Кадырбаевым и А.М. Оразбаевым исследователь связывал курганы с «усами» с носителями тасмолинской культуры. Однако его функционально-семантическая интерпретация характеризуется гибкостью, поскольку опирается на универсальные для кочевой ойкумены идеи.

Функция. Работы автора объединяют культовые и поминальные гипотезы, где он счел правомерным говорить о прощально-поминальном

обряде с солнечно-божественной направленностью, для проведения которого рядом с могилой умершего сородича или на территории родового кладбища возводились курганы с каменными грядами (Бейсенов, 1996: 41). Затем автор пишет о сложном поминальном обряде, в основе которого лежала идея прощания с умершим героем, и где культ огня и коня являются компонентами общего ритуала. Роль каждого элемента объясняется следующим образом: конь – перевозчик души умершего; глиняные сосуды – ритуальное возлияние; каменные гряды – огненные или солнечные лестницы, по которым душа умершего уходила на восток, к восходящему солнцу; восток – место пребывания душ умерших (*культуво-анцестральная функция*) (Бейсенов, 2017: 32).

Семантика. По А.З. Бейсенову курганы с «усами» представляли собой своего рода врата, направляющие душу покойного в страну Солнца, то есть в обитель богов. Таким образом, курганы с «усами» строились для проводов души умерших героев и являлись посредниками между Землей и Небом (*трансцендентно-эсхатологические идеи с элементами солярного культа*) (Бейсенов, 1996: 214-215; Бейсенов, 2017: 32).

С.Г. Боталов. Был основоположником пересмотра культурно-хронологической атрибуции курганов с «усами», которые рассматривал в рамках раннего средневековья и в контексте культуры раннетюркских племен. Автор относил курганы с каменными грядами к мегаплановым сооружениям раннего средневековья. Истоки данной традиции исследователь предлагает искать

на востоке, в ареале тюркоязычных кочевников Центральной Азии. Через сравнение курганов с «усами» с мегаплановыми сооружениями из раннетюркского круга, как комплекс Хусуй (юг Синьцзяна), большие ограды могильника Кэрмуцы (Синьцзянский Алтай), автор выходит на сопоставление с древнетюркскими поминальными комплексами Саяно-Алтая и Монголии (Боталов, 2004: 22-23).

Функция. По мнению ученого, в курганах с «усами» головной курган играет роль центрального храма, а гряды – символических стен, оконтуривающих его пространство. Таким образом, они представляли собой культово-мемориальные сооружения, выполнявшие роль открытого храма, посвященного почитанию выдающегося члена общества (*культово-анцестральная функция*) (Боталов, 2004: 23-24). Таким образом, согласно С.Г. Боталову, курганы с «усами» и культово-поминальные памятники Монголии и Саяно-Алтая отражают единокультурные представления западных и восточных тюрков.

Семантика. Что касается смысла подобной структуры курганов с «усами», согласно мнению ученого, все элементы этого сооружения, организующие пространство на местности, отражают облик тюркского жилища – юрты (*моделирование пространства*). Пространственная ориентация тюркской юрты была строго связана со сторонами света: основная ось пролегла с запада на восток, с входом на востоке и главным местом («тор» – каз. *tör*) на западе. Жилище делилось на две части: южная половина (справа от «тора») была мужской, а северная (слева от «тора») – женской. Это противопоставление

южной и северной частей соотносится с наличием двух гряд (Боталов, 2004: 24-25).

И.А. Кукушкин. Придерживался точки зрения, высказанной ранее М.К. Кадырбаевым, согласно которой традиция сооружения курганов с «усами» зародилась в среде тасмолинского населения и сохранялась вплоть до раннего средневековья. Такое долговременное существование он объясняет, с одной стороны, тем, что тасмолинцы послужили этнокультурной основой для формирования тюркских племен, а с другой – универсальностью кочевого мировоззрения, обеспечившей устойчивость символических форм и ритуальных практик на протяжении веков.

Функция. Автор считает, что курганы с «усами» играли роль родоплеменных святилищ, культовых мест и могли выполнять функции некрополеобразующих сооружений, вокруг которых формировалась основная часть могильника (*культово-анцестральная функция*).

Семантика. Ритуальное устройство некрополеобразующих сооружений было обусловлено необходимостью сакрализации пространства на месте будущего могильника, а также маркировкой всей вновь осваиваемой социумом территории, в соответствии с обрядовой практикой и мировоззренческой моделью тасмолинского общества (*сакрализация пространства*). Также курганы с «усами» интерпретируются как материальное воплощение мифологического существа – горного солнечного козла, фактическим «заместителем» которого в ритуале выступал рогатый конь, чьими рогами/лучами символически

выступают каменные гряды (солярный культ) (Кукушкин, 2004).

И.В. Грудочко. Наиболее полно проработан имеющийся археологический материал, проанализировав следы ритуальной практики в курганах с «усами». Автор приходит к выводу, что курганы с каменными грядами представляли собой единоразовое жертвенно-поминальное сооружение, многочисленность которых свидетельствует о благополучном и стабильном проживании кочевого общества.

Функция. Основное назначение строительства таких курганов, по мнению исследователя, заключалось в проведении коллективных мероприятий – празднеств, встреч между аулами в весенне-летний период (*праздничная функция*), включая возможные поминальные обряды (*культово-анцестральная функция*). Масштаб и символическая значимость этих действий существенно выходили за рамки простого сооружения гряд и насыпей, что, вероятно, и объясняет отсутствие сопроводительного вещевого инвентаря. Сам процесс, как правило, завершался за короткий срок – около месяца, и включал совместное строительство кургана с «усами». Финальной стадией служила засыпка центральной площадки (кургана), чаще всего в виде заброски камнем.

Семантика. С точки зрения И.В. Грудочко, мнения А.Х. Маргулана и С.Г. Боталова наиболее близки к пониманию сакрального смысла курганов с «усами», поскольку рассматривают их с точки зрения организации пространства на местности, которая моделировала хозяйственную территорию или

бытовую сторону жизни общества (Грудочко, 2020: 85-93).

У.У. Умиткалиев, А.И. Яковлев и др. Интерпретации данной группы исследователей основаны на этнографических параллелях между курганами с «усами» и традиционными праздниками весенне-летнего равноденствия у казахов и якутов – Наурыз и Ысыах. Следует отметить, что У.У. Умиткалиев придерживается точки зрения о принадлежности курганов с «усами» тасмолинской культуре. Из этого следует, что, по мнению автора, истоки праздника Наурыз восходят к эпохе ранних кочевников, а именно – к началу I тысячелетия до н. э. (Умиткалиев, 2015; Умиткалиев, Тлеугабулов, 2015).

Хотя в совместной публикации с якутскими исследователями это не отражено, предполагается, что авторы подразумевают этнокультурную преемственность тюркских племен от сакских (в том числе тасмолинцев). Именно этим объясняется наличие параллелей между курганами с «усами» и праздниками Наурыз и Ысыах.

Функция. В своих работах У.У. Умиткалиев интерпретирует курганы с «усами» как сакральные объекты, связанные с архаическими верованиями казахов и ритуалами празднования дня весеннего равноденствия. В рамках сотрудничества с якутскими коллегами, на основе этнографических данных, курганы с «усами» рассматриваются как места проведения обрядовых мероприятий, аналогичных ритуалу туюсуга в рамках праздника Ысыах. В поддержку данной гипотезы авторы приводят следующие аргументы: ориентация объектов на восход солнца, а также планировочная схожесть «усов» с «аллеей» из сэргэ

(культово-праздничная функция) (Умиткалиев и др., 2024).

Семантика. Он указывает на наличие у казахов культа Солнца, что выражается, например, во встрече первого рассвета, а также в посвящении первого кумыса Солнцу. Особое внимание уделяется также обряду «аластау» (очищение огнем), для которого традиционно разжигались два костра (солярно-космогонические идеи).

Помимо археологического и этноархеологического подхода, в историографии существует и другой – астрономический (П.И. Мариковский, Н.М. Бекбасаров, О.О. Полякова и др.). Однако мы не будем подробно останавливаться на работах его представителей (Мариковский, 1977; Бекбасаров, 2004; Полякова и др., 2019). Лишь отметим, что данный подход не получил признания среди специалистов-археологов, обстоятельная критика которого была высказана А.З. Бейсеновым и И.А. Кукушкиным (Бейсенов, 1998; Кукушкин, 2004).

Таким образом, исследовательские позиции относительно функционально-семантического значения курганов с «усами» могут быть классифицированы в рамках трех подходов – археологического, этноархеологического и астрономического, в соответствии с которыми данные сооружения интерпретируются с различным содержательным акцентом.

Отличие между этими подходами заключается, прежде всего, в том, какие источники и типы данных играют ключевую роль в интерпретациях исследователей. Археологический подход характеризуется тем, что при

попытках осмыслить назначение курганов с «усами» ученые опираются преимущественно на археологический материал, включая планиграфию, планировку, ориентировку, стратиграфию, а также анализ отсутствия погребений и вещественных находок. При этом следует отметить, что привлечение письменных источников, как это демонстрируют М.К. Кадырбаев и С.Г. Боталов, позволяет существенно уточнить интерпретацию отдельных ритуалов.

Этноархеологический подход также базируется на археологическом материале, однако в вопросах интерпретации активно использует этнографические данные. Это делает его привлекательным для культурологических исследований, поскольку дает возможность сопоставить элементы «живой» культуры с реконструируемыми аспектами «мертвой» культуры, формируя более целостное представление о мировоззрении древних кочевых обществ.

Результаты

Для анализа всех вышеуказанных интерпретаций необходимо зафиксировать современные достижения в изучении курганов с «усами»:

1. Курганы с «усами» представляют собой единовременные и одноразовые ритуальные сооружения, не связанные с погребальной практикой;

2. Хронологически данные памятники могут быть отнесены к IV–VII вв., с возможной перспективой удревнения восточных комплексов до II–III вв. (Грудочко, 2020);

3. Традиция сооружения курганов с «усами», вероятно, восходит к

кочевым племенам восточной части Центральной Азии, которые впоследствии продвинулись до территорий современной Румынии, где зафиксирован самый западный из известных комплексов (Braşoveanu etc., 2024);

4. Вероятно, что носителями данной традиции являются племена раннетюркского круга (С.Г. Боталов, И.В. Грудочко), миграцию которых и маркируют курганы с «усами»;

5. В степях Урало-Казахстанского региона курганы с «усами» не сопровождаются погребальными памятниками раннетюркского времени и не формируют самостоятельных погребальных групп. Вместо этого они располагаются на территории более ранних могильников, преимущественно сакского времени;

6. Ритуальные элементы, выявленные в составе курганов с «усами», включают установку сосуда (в 64 случаях), кости животных (в частности в 12 случаях – полные скелеты или отдельные части лошади), следы огня (в 20 случаях), а также, в редких случаях, предметный комплекс (Грудочко, 2020: 85-93).

Таким образом, с учетом культурно-хронологических факторов можно утверждать, что интерпретации, связывающие курганы с «усами» с тасмолинской, шире – сако-скифской принадлежностью, в настоящее время теряют актуальность. В связи с этим интерпретации М.К. Кадырбаева, И.А. Кукушкина и отчасти А.М. Оразбаева, основанные на религиозно-мифологических представлениях сако-скифских племен, в рамках современных исследований вряд ли могут быть поддержаны. К тому же стоит отметить, что И.А. Кукушкин

рассматривал семантику курганов с «усами» в тесной связи с погребениями, совершенными в кургане-доминанте тасмолинского времени. С точки зрения современных взглядов курганы-доминанты с погребениями и собственно курганы с «усами» являются разновременными сооружениями, вследствие чего их нельзя совместно рассматривать в рамках единого погребально-ритуального контекста.

Аналогичное замечание касается и интерпретации С.С. Сорокина, который, хоть и отметил разновременность курганов с погребениями и курганов с «усами», все же рассматривал их в рамках погребального и поминального обряда тасмолинского времени. Таким образом, хоть и культово-анцестральная функция, выраженная в виде поминок по умершему, является основной гипотезой, в таком виде она не находит подтверждения.

В то же время заслуживает внимания идея сквозного принципа, лежащего в основе мировоззренческой системы кочевников. С этой точки зрения интерпретации А.З. Бейсенова отличаются универсальностью и могут быть применимы как к сакским, так и к раннетюркским племенам.

Однако стоит остановиться на одном моменте. В его ранней работе по этой теме говорится о родовом кладбище (тасмолинского населения), где возводились курганы с каменными грядами. Если мы говорим о современном прочтении данного явления, необходимо отметить, что курганы с «усами» не были приурочены к существующему кладбищу (А.З. Бейсенов) раннетюркского населения, и не выступали в качестве некрополеобразующего центра (И.А. Кукушкин) для раннетюркских

племен. Тем не менее, это не исключает культово-анцестрального назначения курганов с «усами».

Одной из значимых является интерпретация, связанная с культово-праздничной функцией курганов с «усами». Однако сторонников этноархеологического подхода археологическая сторона вопроса часто проработана недостаточно. Так, праздничная гипотеза не объясняет расположение курганов с «усами» на территории древних могильников. В работах исследователей не отмечается, что казахи или якуты праздновали солнцестояние на территории кладбищ своих предков. Также в рамках этой гипотезы остается неясным наличие антропоморфных каменных изваяний и предметов вооружения в составе курганов с «усами». В целом, элементы ритуальной практики, выявленные в курганах с «усами», слабо отражаются в празднике Наурыз. Даже если рассматривать Наурыз как упрощенную модель более древних торжеств, эта гипотеза требует дополнительного обоснования. Аналогичные замечания касаются и сравнения с якутским праздником Ысыах. Таким образом, не отрицая возможного культово-праздничного назначения курганов с каменными грядами, следует подчеркнуть необходимость более тщательной проработки археологических и этнографических связей при использовании этноархеологического подхода.

И.В. Грудочко, наиболее последовательно проработавший фактическую сторону вопроса, также предполагает праздничное назначение курганов с «усами». Однако, в отличие от казахстанских и якутских

исследователей, он не акцентирует внимание на весенне-летних праздниках солнцестояния, указывая лишь на возможность проведения торжеств в этот период. Тот факт, что содержание этих празднеств не конкретизируется им, указывает на трудности интерпретации, обусловленные ограниченностью археологического материала.

Аналогичные замечания относятся к интерпретации А.Х. Маргулана. Ритуально-очистительная функция, основанная на сопоставлении с казахскими обычаями, объясняет лишь наличие каменной насыпи, оставляя без внимания остальные особенности курганов с «усами». Кроме того, в таком случае на подавляющем большинстве курганов должны были бы фиксироваться термические следы значительной степени интенсивности, оставшиеся в результате обряда с применением огня. Однако археологический материал не подтверждает массового характера сожжения подкурганного пространства, на месте которого якобы была юрта.

Также вызывает сомнение идея пространственного моделирования. Концепция А.Х. Маргулана о пространственном коде, заложенном в расположении курганов с «усами», не получила подтверждения в последующих исследованиях. Данные о том, что курган с «усами» (загон для скота) окружался другими курганами (юртами), напоминая кочевой аул, скорее всего, базируются на единичном примере, вдохновившем исследователя на данное сопоставление. Если предположить, что в расположении курганов с «усами» был подобный замысел, то в дальнейшем они должны

были быть окружены единокультурными погребальными сооружениями. Однако, как отмечалось выше, подобные случаи в археологической практике не зафиксированы.

Наконец, неясна аргументация ассоциации головного кургана с Солнцем. В частности, А.Х. Маргулан пишет: «Одна из разновидностей кольцевых оград составляет так называемое «солнце», или каменные насыпи, напоминающие по плану солнечный диск и имеющие две лучеобразные каменные выкладки, обращенные к востоку» (Маргулан, 1948а: 122). Из контекста следует, что «солнечные диски» представляют собой сакские каменные кольца, к которым позднее были пристроены курганы с «усами», как, например, на памятниках Тандайлы-2 (Бейсенов и др., 2016) и Каратобе (Айткали и др., 2019).

Та же критика применима к интерпретации С.Г. Боталова, сопоставившего курганы с «усами» с юртой. Данное сопоставление не объясняет все многообразие типов курганов с «усами». Кроме того, нельзя считать доказанным, что один из «усов» обязательно длиннее другого. Следовательно, гипотезы, основанные на пространственном моделировании, в настоящее время выглядят недостаточно убедительно.

Заключение

Подытоживая вопрос культурно-хронологической атрибуции курганов с «усами», представляется, что данные комплексы были оставлены раннетюркскими племенами, продвигавшимися в западном направлении. Если учесть тот факт, что практика пристройки курганов с «усами» к сакским курганам широко

распространена в Сарыарке, а западнее начинает преобладать простой тип Ia (по И.В. Грудочко), можно предположить, что на начальном этапе расселения племени с традицией сооружения курганов с «усами» пытались приобщиться к чуждой для них среде. С этим стремлением связано не только почитание могил предков, но и повторное использование каменных изваяний саков в этих комплексах (Бейсенов, 2017: 36).

Что касается функционально-семантических интерпретаций, на наш взгляд, наиболее убедительными в рамках современной научной парадигмы являются гипотезы А.З. Бейсенова и С.Г. Боталова. Как показано выше, А.З. Бейсенов опирается преимущественно на археологические данные, в то время как С.Г. Боталов дополняет их сведениями письменных источников, описывающих погребальный обряд древних тюрков.

По С.Г. Боталову курган с «усами» представляет собой храм, посвященный почитанию выдающегося члена общества, что не противоречит идее врат по А.З. Бейсенову, направляющих душу покойного («героя») в обитель предков. В обоих случаях курганы с «усами» интерпретируются как культово-мемориальные комплексы, связанные с почитанием высокостатусного усопшего. Общая картина обряда, проиллюстрированная С.Г. Боталовым на основе письменных источников, вполне сопоставима с археологической картиной, на основе которой А.З. Бейсенов пишет о сложном поминальном обряде. Семантическая основа этих комплексов тесно связана с мировоззрением древних тюрков и отражает их трансцендентно-эсхатологические и космогонические

представления.

Таким образом, на основе проведенного анализа можно сделать следующие выводы: курганы с «усами» представляют собой культово-мемориальные комплексы, оставленные раннетюркскими племенами и выполнявшие культово-анцестральные функции. С одной стороны, они были связаны с отправлением души высокостатусного усопшего в загробный мир (врата), с другой – с почитанием его памяти (храм). Помимо того, эти сооружения отражают особое отношение кочевников к духам предков, места упокоения которых или место поминок по которым всегда воспринимались как сакральное пространство.

В их устройстве отражены ключевые элементы мировоззрения древних тюрков, в частности представления о восточном направлении как пути в страну предков, о жертвоприношении как средстве умиловления духа умершего, о коне как проводнике в загробный мир и обогнекающей силе. Наличие каменных менгиров или изваяний в концах «усов» или в самих каменных грядах также играет важную ритуальную роль в контексте мировоззрения древних тюрков. Подобные случаи зафиксированы на памятниках Кырыкунгир (Бейсенов, Умиткалиев, Кулькова, 2016), Ашутасты-2 (Базарбаева, Джумабекова,

2017), Койшоки (Бейсенов и др., 2020). Следует, однако, отметить, что в отличие от храмовых комплексов Монголии, установка изваяний в курганах с «усами» носит весьма скромный характер. Кроме того, в этих комплексах использованы изваяния сакского происхождения и так называемые «оленные камни».

Исходя из историографического анализа, можно сделать вывод, что раскрытие функционально-семантического значения археологического памятника представляет собой крайне сложную задачу. Анализ интерпретаций ученых показывает, что в этом вопросе необходимы надежное определение культурно-хронологической принадлежности памятников и комплексный подход, при котором учитываются все аспекты рассматриваемых объектов: от особенностей расположения на местности до отдельных находок и их контекста. При этом те или иные наблюдения должны быть подтверждены множеством исследований на аналогичных памятниках. Рассматривая идеи ряда исследователей с этой точки зрения, можно выявить недостатки их интерпретаций, связанные с избирательностью при сопоставлениях или недостаточной подтвержденностью их на примере других памятников.

Литература

1. Айткали А.К., Жунисханов А.С., Дюпюи П., Исин А.И., Рахманкулов Е., 2019. Курганы с «усами» Восточного Казахстана // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. В 2 кн. Кн. 1. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН. С. 82-87.
2. Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., 2017. Новое изваяние эпохи ранних кочевников из Тургая // Самарский научный вестник. Т. 6. № 2 (19). С. 117-121.
3. Бейсенов А.З., 1996. Культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального

Казахстана // Известия МН–АН РК. Серия общественных наук. № 2 (207). С. 31-40.

4. Бейсенов А.З., 1998. Об астрономических исследованиях на курганах с каменными грядами (по поводу статьи Н.М. Бекбасарова «Курган с «усами» на реке Сага: астрономическое содержание расположения его элементов») // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы, Москва: «Гылым», 1998. С. 171-175.

5. Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Святко С.В., 2016. Радиоуглеродные даты кургана с «усами» из могильника Тандайлы-2 в Центральном Казахстане // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Вып. 5. С. 233-239.

6. Бейсенов А.З., Умиткалиев У.У., Кулькова М.А., 2016. Радиоуглеродная дата кургана с «усами» Кырыққүңгір (Восточная Сарыарка) // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Вып. 5. С. 249-255.

7. Бейсенов А.З., 2017. Курганы с «усами» Центрального Казахстана // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Алматы: НИЦ истории и археологии «Бегазы-Тасмола» С. 31-37.

8. Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Дуйсенбай Д.Б., 2020. Олений камень на кургане с «усами» в долине Койшоқы в Центральном Казахстане // Археологические вести. № 26. С. 166-177.

9. Бекбасаров Н.М., 2004. Курганы с «усами» и обрядовый календарь кочевников Евразии // Интеграция археологических и этнографических исследований. Алматы, Омск. С. 131-131.

10. Боталов С.Г., 2004. Семантика погребально-поминальных пантеонов раннетюркского периода // Этнические взаимодействия на Южном Урале. Челябинск: ООО «Рифей». С. 22-25.

11. Грудочко И.В., 2020. Курганы с «усами». Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н.э.). Будапешт: Martin Opitz Kiadó – RPKE BTK Régészettudományi Intézet – BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. 352 с.

12. Кукушкин И.А., 2004. Курганы с «усами»: семантический аспект // Новые исследования по археологии Казахстана: труды науч.-прак. конф. Маргулановские чтения–15. Алматы. С. 33-37.

13. Маргулан А.Х., 1948а. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия историческая. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. №4 (49). С. 119-145.

14. Маргулан А.Х., 1948б. К изучению памятников района р. Сарысу и Улытау // Вестник Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1948б. №2 (35). С. 53-60.

15. Мариковский П.И., 1977. О древних астрономических сооружениях на территории Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата: Наука. №5. С. 54-61.

16. Оразбаев А.М., 1969. Курган «с усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: «Наука» КазССР. С. 175-191.

17. Полякова О.О., Голев О.А, Голева Л.П., Голева М.О., 2019. Усть-Ташлинский курган с «усами» в Оренбургской области // АаАТес. №1. С. 90-147.

18. Сорокин С.С., 1981. К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 22. С. 23-39.

19. Умиткалиев У.У., 2015. Курганы с «усами» как место проведения древних традиционных обрядов и обычаев // Великий Шелковый путь и Казахское ханство на рубеже тысячелетий. Тараз: Изд-во Таразского инновационно-гуманитарного университета. С. 109-113.

20. Умиткалиев У.У., Тлеугабдулов Д.Т., 2015. Курганы «с усами» и архаические верования казахов // Научный Альманах ассоциации France-Kazakhstan. № 4. С. 67-72.

21. Умиткалиев У.У., Яковлев А.И., Тлеугабдулов Д.Т., Необутова Н.И., 2024. Пространственная организация памятника «Қырыққүңгір» и мест проведения современного

традиционного праздника ысыях // Ойкумена. Регионоведческие исследования. 2024. № 1. С. 28-41.

22. Braşoveanu C., Asăndulesei A., Brunchi R.-A., Cotiugă V., 2024. Mounds of Fire! The Tumular Necropolis of Borşa-La Cişmele (Vlădeni, Iaşi County) // *Studia Antiqua et Archaeologica*. 2024. T. 30, № 2. С. 399-409.

References

1. Aitkali A.K., Zhuniskhanov A.S., Dupuy P., Isin A.I., Rakhmankulov E., 2019. Kurgany s «usami» Vostochnogo Kazakhstana [Mounds with 'whiskers' of Eastern Kazakhstan] // *Kochevye imperii Evrazii v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarykh issledovaniy*. V 2 kn. Kn. 1. Ulan-Ude: Izd-vo BNTs SO RAN. Pp. 82-87. [in Russian].

2. Bazarbaeva G.A., Dzhumabekova G.S., 2017. Novoe izvayanie epokhi rannikh kochevnikov iz Turgaya [A new statue of the Early Nomadic period from Turgay] // *Samarskij nauchnyj vestnik*. T. 6. № 2 (19). Pp. 117-121. [in Russian].

3. Bejsenov A.Z., 1996. Kultovo-ritualnye sooruzheniya drevnikh nomadov Tsentral'nogo Kazakhstana [Cult and ritual structures of ancient nomads of Central Kazakhstan] // *Izvestiya MN-AN RK. Seriya obshchestvennykh nauk*. № 2 (207). Pp. 31-40. [in Russian].

4. Bejsenov A.Z., 1998. Ob astronomicheskikh issledovaniyakh na kurganakh s kamennymi gryadami (po povodu stat'i N.M. Bekbasarova «Kurgan s "usami" na reke Saga: astronomicheskoe soderzhanie raspolozheniya ego elementov») [On astronomical research on barrows with stone ridges (regarding the article by N.M. Bekbasarov)] // *Voprosy arkheologii Kazakhstana*. Vyp. 2. Almaty, Moskva: Gylym. Pp. 171-175. [in Russian].

5. Bejsenov A.Z., Dujsenbai D.B., Akhiyarov I.K., Svyatko S.V., 2016. Radiouglerodnye daty kurgana s «usami» iz mogilnika Tandayly-2 v Tsentralnom Kazakhstane [Radiocarbon dates of the 'whiskered' barrow from the Tandayly-2 burial site in Central Kazakhstan] // *Evraziya v kajnozoe. Stratigrafiya, paleoekologiya, kultury*. Vyp. 5. Pp. 233-239. [in Russian].

6. Bejsenov A.Z., Umitkaliev U.U., Kulkova M.A., 2016. Radiouglerodnaya data kurgana s «usami» Kyrykungir (Vostochnaya Saryarka) [Radiocarbon date of the 'whiskered' barrow of Kyrykungir (Eastern Saryarka)] // *Evraziya v kajnozoe. Stratigrafiya, paleoekologiya, kultury*. Vyp. 5. Pp. 249-255. [in Russian].

7. Bejsenov A.Z., 2017. Kurgany s «usami» Tsentralnogo Kazakhstana ['Whiskered' barrows of Central Kazakhstan] // *Arkheologicheskoe nasledie Tsentral'nogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie*. Almaty: NITs istorii i arkheologii «Begazy-Tasmola». Pp. 31-37. [in Russian].

8. Bejsenov A.Z., Akhiyarov I.K., Dzhumanazarov N.Sh., Dujsenbai D.B., 2020. Oleniy kamen na kurgane s «usami» v doline Koishoky v Tsentralnom Kazakhstane [Deer stone on a 'whiskered' barrow in the Koishoky valley in Central Kazakhstan] // *Arkheologicheskie vesti*. № 26. Pp. 166-177. [in Russian].

9. Bekbasarov N.M., 2004. Kurgany s «usami» i obryadovyy kalendar kochevnikov Evrazii ['Whiskered' barrows and ritual calendar of Eurasian nomads] // *Integratsiya arkheologicheskikh i etnograficheskikh issledovaniy*. Almaty, Omsk. Pp. 131-131. [in Russian].

10. Botalov S.G., 2004. Semantika pogrebal'no-pominalnykh panteonov rannetyurkskogo perioda [Semantics of funerary-commemorative pantheons of the Early Turkic period] // *Etnicheskie vzaimodeystviya na Yuzhnom Urale*. Chelyabinsk: OOO «Rifey». Pp. 22-25. [in Russian].

11. Grudochko I.V., 2020. Kurgany s «usami». Epokha pozdnej drevnosti i rannogo srednevekovyaya uralo-kazakhstanskikh stepej (IV–VII vv. n.e.) ['Whiskered' barrows. Late Antiquity and Early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes (4th–7th centuries AD)]. Budapest: Martin Opitz Kiado – PPKE BTK Regesztudományi Intézet – BTK Magyar Ostorteneti Temacsoport. 352 p. [in Russian].

12. Kukushkin I.A., 2004. Kurgany s «usami»: semanticheskij aspekt [‘Whiskered’ barrows: semantic aspect] // *Novye issledovaniya po arkheologii Kazakhstana: trudy nauch.-prak. konf. Margulanovskie chteniya*–15. Almaty. Pp. 33-37. [in Russian].
13. Margulan A.Kh., 1948a. Arkheologicheskie razvedki v Tsentralnom Kazakhstane (1946 g.) [Archaeological surveys in Central Kazakhstan (1946)] // *Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya istoricheskaya*. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. № 4 (49). Pp. 119-145. [in Russian].
14. Margulan A.Kh., 1948b. K izucheniyu pamyatnikov rajona r. Sarysu i Ulytau [Toward the study of monuments of the Sarysu river and Ulytau region] // *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR*. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. № 2 (35). Pp. 53-60. [in Russian].
15. Marikovskij P.I., 1977. O drevnikh astronomicheskikh sooruzheniyakh na territorii Kazakhstana [On ancient astronomical structures in the territory of Kazakhstan] // *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR*. Alma-Ata: Nauka. № 5. Pp. 54-61. [in Russian].
16. Orazbaev A.M., 1969. Kurgan «s usami» v mogilnike Dzhanaýdar kak arkhitekturnyj pamyatnik [The ‘whiskered’ barrow in the Dzhanaýdar burial ground as an architectural monument] // *Kul’tura drevnikh skotovodov i zemledel’tsev Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka KazSSR. Pp. 175-191. [in Russian].
17. Polyakova O.O., Golev O.A., Goleva L.P., Goleva M.O., 2019. Ust-Tashlinskij kurgan s «usami» v Orenburgskoj oblasti [The Ust-Tashlinsky ‘whiskered’ barrow in the Orenburg region] // *AaATec*. № 1. Pp. 90-147. [in Russian].
18. Sorokin S.S., 1981. K voprosu o tolkovanii vnekurgannykh pamyatnikov rannikh kochevnikov Azii [On the interpretation of non-barrow monuments of early nomads of Asia] // *Arkheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*. Vyp. 22. Pp. 23-39. [in Russian].
19. Umitkaliev U.U., 2015. Kurgany s «usami» kak mesto provedeniya drevnikh traditsionnykh obryadov i obychayev [‘Whiskered’ barrows as sites of ancient traditional rites and customs] // *Velikij Shelkovyj put’ i Kazakhskoe khanstvo na rubezhe tysyacheletij*. Taraz: Izd-vo Tarazskogo innovatsionno-gumanitarnogo universiteta. Pp. 109-113. [in Russian].
20. Umitkaliev U.U., Tleugabulov D.T., 2015. Kurgany «s usami» i arkhaicheskie verovaniya kazakhov [‘Whiskered’ barrows and archaic beliefs of the Kazakhs] // *Nauchnyj Al’manakh assotsiatsii France-Kazakhstan*. № 4. Pp. 67-72. [in Russian].
21. Umitkaliev U.U., Yakovlev A.I., Tleugabulov D.T., Neobutova N.I., 2024. Prostranstvennaya organizatsiya pamyatnika «Kyryungir» i mest provedeniya sovremennogo traditsionnogo prazdnika ysyakh [Spatial organization of the site ‘Kyrykungir’ and places for the modern traditional celebration of Ysyakh] // *Oikumena. Regionovedcheskie issledovaniya*. 2024. № 1. Pp. 28-41. [in Russian].
22. Braşoveanu C., Asăndulesei A., Brunchi R.-A., Cotiugă V., 2024. Mounds of Fire! The Tumular Necropolis of Borşa-La Cişmele (Vlădeni, Iaşi County) // *Studia Antiqua et Archaeologica*. 2024. T. 30, № 2. Pp. 399-409.

Рысбергенов М.

«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

Астана, Қазақстан

e-mail: rysbergenov.mussa@mail.ru

ТАС ҚАТАРЛАРЫ БАР ҚОРҒАНДАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕРІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа. Мақала Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның далалық аймақтарында, негізінен Орал-Қазақстан өңірінде таралған «мұртты» обалар ретінде белгілі тас қатарлары бар қорғандардың функционалды-семантикалық талдауына арналған. Археологиялық деректерге, тарихнамалық шолуға және салыстырмалы талдауға сүйене отырып, автор бұл ескерткіштердің ерте түркі дәуіріне (IV–VII ғасырлар) жататынын және культті-мемориалдық маңызға ие деген тұжырым жасайды. Зерттеуде олардың функционалды-семантикалық мәні бойынша түрлі гипотезалар қарастырылған. Зерттеушілердің көзқарастары заманауи мәдени-хронологиялық түсініктерді ескере отырып талданады. Бұл құрылыстарға тән негізгі функциялар ғылыми негізде айқындалған. Олардың қатарында ата-баба рухтарына табынуға байланысты культтік-анцестралдық, күнге табынуға қатысты культтік-солярлық, сондай-ақ мерекелік, тазарту рәсімдерімен байланысты және басқа да сакралды сипаттағы қызметтер бар. А.З. Бейсенов пен С.Г. Боталовтың тұжырымдарына ерекше назар аударылған. Зерттеушілердің пікірі бойынша, «мұртты» обалар қоғамда ықпалды болған адамдарға (марқұмдарға) арналған ескерткіш храмдар және өлімнен кейінгі әлемге апаратын қақпалар қызметін атқарған. Мақалада сондай-ақ, ритуалдық элементтер талданады: ыдыстарды орнату, жылқыларды құрбандыққа шалу, отты пайдалану, тас мүсіндердің орналасуы. Зерттеуде бұл ескерткіштерді кешенді талдаудың маңыздылығын айқындалып, нәтижесінде «мұртты» қорғандарды ежелгі түріктердің ата-баба культімен, сакралды кеңістікпен және космогониялық бағдарлармен байланысты трансцендентті дүниетанымының көрінісі ретінде қарастыру ұсынылады.

Кілт сөздер: Еуразияның далалық белдеуі, «мұртты» қорғандар, тас қатарлары бар қорғандар, функционалды-семантикалық интерпретация.

Дәйексөз үшін: Рысбергенов М. Тас қатарлары бар қорғандардың функционалды-семантикалық түсініктемелері: тарихнамалық шолу // Мәдени мұра. 2025. № 2 (109). 109-125 бб. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.07>

Rysbergenov M.

State Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozok"

Astana, Kazakhstan

e-mail: rysbergenov.mussa@mail.ru

FUNCTIONAL AND SEMANTIC INTERPRETATIONS OF KURGANS WITH STONE ALIGNMENTS: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Abstract. This article is devoted to the functional and semantic analysis of burial mounds with stone ridges, known as kurgans with "mustaches", which are widespread in the steppe regions of Central Asia and Eastern Europe, predominantly in the Ural-Kazakhstan area. Based on archaeological data, historiographic review, and comparative analysis, the author concludes that these monuments date back to the Early Turkic period (4th–7th cc.) and have a cult-memorial purpose. The work examines various hypotheses regarding their functional and semantic significance. Researchers' views are analyzed considering modern cultural and chronological frameworks. Key attributed functions are outlined: cult-ancestral, cult-solar, festive, ritual-purifying, among others. Particular attention is given to the concepts of A.Z. Bejsenov and S.G. Botalov, according to which kurgans with "mustaches" function as temples of memory and gates to the afterlife for high-status deceased individuals. Elements of ritual practice are analyzed: the placement of vessels, horse sacrifices, use of fire, and the presence of stone sculptures. The study emphasizes the importance of a comprehensive approach to the investigation of these monuments. As a result, kurgans with "mustaches" are proposed to be considered as an expression of the transcendent beliefs of ancient Turks, associated with ancestor worship, sacred space, and cosmological orientations.

Keywords: Eurasian Steppe Belt, kurgans with "mustaches", kurgans with stone alignments, functional and semantic interpretation.

For citation: Rysbergenov M. Functional and semantic interpretations of kurgans with stone alignments: a historiographical review // Madeni mura. 2025. № 2 (109). Pp. 109-125 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.07>

Сведения об авторе:

Рысбергенов Муса Ахатулы, магистр гуманитарных наук, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок», Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0009-5797-8054

Автор туралы мәлімет:

Рысбергенов Мұса Ахатұлы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0009-5797-8054

Information about author:

Rysbergenov Musa Ahatuly, Master of Arts, State Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozok", Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0009-5797-8054

Этнология/ Ethnology/ Этнология<https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.08>

FTAMP 18.41.31

Мәулет А.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: mr.ardabi@mail.ru

**ШЫҢЖАҢ ҚАЗАҚТАРЫ АСПАПТЫҚ
МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ**

Аңдатпа. Түркі тілдес халықтардың ғасырлар бойы қалыптасқан ортақ тарихи-мәдени даму жолы олардың рухани мұрасының біртұтастығын айғақтайды. Қазақ халқының этникалық болмысы XV ғасырда толық қалыптасқанымен, оған дейінгі мәдениет нысандары рулық-тайпалық өнер аясында дамығаны белгілі. Түркі тілдес тайпалар бірлестігі кейін Шыңжаң қазақтарының этникалық құрамын анықтады. Аталмыш түркі халықтарының рухани мұрасы, соның ішінде аспаптық музыкасы көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты болып, этностың мәдени тұтастығы мен ұлттық болмысының қалыптасуына зор ықпал етті. Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақалада Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкалық мұрасы тарихи-мәдени контексте қарастырылған. Зерттеу мақсаты – осы аймақтағы домбыра және сыбызғы дәстүріне тән көркемдік-орындаушылық ерекшеліктерді, тарихи тұлғалардың рөлін, аймақтық мектептердің қалыптасуын жүйелі түрде зерделеу арқылы бұл өңірдің түркі әлемі мен Қазақстанның музыкатану ғылымындағы орны мен маңызын айқындау. Зерттеу барысында тарихи-типологиялық, салыстырмалы-теориялық және этнофондық әдістер мен кешенді талдау тәсілдері қолданылды. Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасы ноталық және аудиоматериалдар негізінде сараланып, домбыра күйлерінің құрылымдық ерекшеліктері мен саздық-мақамдық айырмашылықтары айқындалды. Нәтижесінде, бұл өңірдің өзіндік орындаушылық дәстүрлері, тарихи тұлғалардың көркемдік қолтаңбасы және аспаптық музыкасының тарихи-мәдени даму үдерісі ғылыми тұрғыдан талданды.

Кілт сөздер: Қазақтар, мәдени мұра, дәстүр, аспаптық музыка, домбыра.

Дәйексөз үшін: Мәулет А. Шыңжаң қазақтары аспаптық музыкалық мұрасының зерттелуі // Мәдени мұра. 2025. №2. 126-149 бб. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.08>

Кіріспе

Қазақтардың аспаптық музыкасы – сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан баға жетпес рухани асыл қазына. Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасы (әншілік-күйшілік өнері), өңірлік және орындаушылық ерекшелігі әртүрлі бірнеше орындаушылық мектептерге бөлінді. Сол орындаушылық мектептің ішінде Шығыс Қазақстан өңіріндегі Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасы, аймақтық жағынан кең ауқымды болып дамыды. Бұл орындаушылық мектептің үлкен бір тармағы – қазіргі Шыңжаңдағы қазақтардың аспаптық музыка өнері. Осы өлкеге қарасты Іле қазақ автономиялық облысының Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтарында Санжы, Бұратала облыстарында, Құмыл аймағында, Гансу өлкесінде, Күйтүн, Шыхызы, Үрімжі қалаларында екі миллионға жуық қазақ өмір сүреді (Мәсімханұлы, 2012: 265-296).

Шыңжаңның жер жағдайынан алғанда қазақтардың жайласқан жері Тәңіртауының солтүстік бөлігін (қазіргі Шыңжаңның Солтүстік өңірі) суы мол, топырағы құнарлы, табиғаты төрт-түлік малға жайлы таулы мекендерде байырғы көшпенді өмір-салтымен тіршілік етеді және негізгі тұрмыс көзі мал шаруашылығы. Көктем шығысымен шөптің отын қуалап, жаз жайлауға көшіп, күз келгенше табиғат аясында болады. Жылдың төрт мезгілінде көшпелі қазақтардың үшін қыстау, көктеу, жайлау, күзеудің алатын орны ерекше. Қыстау – қоршауы болған қысқы қоныстың атауы. Қоршаудың ең қарапайым түрі – ішінде мал қамайтын қашасы бар қамыстан, саз балшықтан, шарбақтан шеңбер немесе төртбұрыш етіп жасалған қоршау. Жайлаудан жайлауға көшіп-қону барысында әр

ауыл жыл сайын өткен жылы өздері болған жерлерге қайта орналасқан. Көп жылдық тұрақтарды қазақтар «ескі жұрт» деп атаған. «Жұрт» – деген сөздің мағынасы – бір орында көптеген адамдардың жиналуы, оның негізгі ұғымы – халық, қоғам. Жұрт – жазғы тұрақ үшін орнықты орын. Шыңжаң қазақтары қыстауда қазаннан бастап сәуірге дейін, ал жайлауда – мамыр, шілде, күзеуде – тамыз қыркүйек айларында қоныстанған.

Қазіргі кезде Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасының үлкен жанрлық бір саласы саналатын күйшілік өнерінде – «төкпе» және «шертпе» дәстүрі, даму кезеңі жағынан аймаққа тән орындаушылық, композициялық, аспаптық даму жүйелерімен ерекшеленеді. Қазақстанның әр аймағында аспаптық музыканың махам-сазы, көркемдік стилі бір-бірінен өзгеше үлкен орындаушылық өнері қалыптасқан. Сондай-ақ Қазақстанның әр өңіріндегі ұлттық аспаптардың да өзіндік ерекшелікке ие формалары сақталған. Бұл құндылықтар туралы жүйелі ғылыми-зерттеулер Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін жандана түсті. Бірақ Шыңжаң өлкесіндегі қазақ түріктердің аспаптық музыкасы туралы толық зерттеулер ғана емес, жалпы осы өңірдің аспаптық музыкасы туралы материалдардың өзі бүгінгі күнге дейін мардымсыз. Бұл зерттеу мақаламыздың мақсаты – Шыңжаңдағы қазақтардың аспаптық музыкасын тарихи-мәдени тұрғыдан зерттеу арқылы жалпы түрік тілді мемлекеттердің және Қазақстанның музыкатану ғылымында осы уақытқа дейін белгісіз болып келген, аталған өңірдің аспаптық музыкасының тарихи өкілдерін және домбыра, сыбызғы дәстүріне тән көркемдік орындаушылық ерекшеліктерін, айырықша аймақтық

орнын даралап көрсету.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуде Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкалық мұрасын зерделеу барысында бірнеше кешенді ғылыми әдістер қолданылды. Ең алдымен, тарихи-типологиялық әдіс арқылы аспаптық музыка үлгілерінің қалыптасу кезеңдері, тарихи даму үдерісі мен көркемдік ерекшеліктері жүйеленді. Бұл әдіс музыкалық туындылардың шығу төркінін, стильдік өзгерістерін және уақытпен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, салыстырмалы-теориялық әдіс қолданылып, Шыңжаң өңіріндегі күйлердің құрылымдық, интонациялық, мақамдық ерекшеліктері талданды. Мұндай салыстыру музыкалық дәстүрлердің ұқсастығы мен аймақтық айырмашылықтарын ашуға бағытталды. Этнофондық (этномузыкалық) әдіс аспаптық шығармалардың дыбыстық үлгілерін (аудиожазбалар, нота нұсқалары) талдау мен орындаушылық ерекшеліктерін сипаттауға негізделді. Бұл әдіс арқылы домбыра мен сыбызғы күйлерінің орындалу техникасы, саздық құрылымы, және орындаушы шеберлігіне назар аударылды. Зерттеу барысында кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылып, музыкалық мұраны тарихи, мәдени және көркемдік аспектіде тұтастай қамту көзделді. Сондай-ақ, жергілікті орындаушылардан этнографиялық материал жинау, аудио-визуалды деректерді сараптау, және музыка жазбаларын жүйелеу сияқты тәжірибелік әдістер де пайдаланылды. Бұл әдістердің үйлесімді қолданылуы Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкалық дәстүрінің тарихи-мәдени мазмұнын тереңірек ашуға және

аймақтық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді. Зерттеу жұмысының дерек көздері ретінде – Шыңжаңның Іле, Алтай, Тарбағатай, Құмыл аймақтары мен Санжы облысы, Гансу өлкесіндегі 1950 жылдардан бастап жиналған мұралар сақталған архивтерден және өз тарапымыздан 1990-2017 жылдар аралығында Шыңжаң жеріне жасалған жекелеген және біріккен фольклорлық-этнографиялық бірнеше экспедиция материалдарынан алынған.

Осы тақырыпты ғылыми зерттеу жүргізген зерттеуші ғалымдардың еңбектерін екі топқа бөлуге болады: Қазақстандық ғалымдардың осы тақырыпты зерттеулері, (Бекенов, 1981), (Бекқожина, 1996), (Мүптекеев, 1998, 2014), (Бекенов, 1998), (Сейдімбек, 2002), (Әбуғазы, Мәулетұлы, 2008), (Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі антология, 2009), (Әбуғазы, 2009, 2016), (Жүзбай, 2009, 2010), (Мәулет, Неғыманов, 2010), (Игілік, 2011), (Балтабаева, Қоңырбаева, 2012), (Әзібаева, 2014), (Шетел қазақтарының өнері: музыка мәдениеті, 2014), (Кәсімбайұлы, 2016), (Таңғытұлы, 2009), (Ardabi Maulet т.б., 2016) сияқты ноталық жинақтар және хрестоматия түрінде жарық көрген бұл еңбектердің маңыздылығы Шыңжаң күйлерін зерттеуде ноталық және күй тарихына қатысты деректер алынды.

Шыңжаңда сол өңірдің аспаптық музыкасы туралы еңбектер жазған (Тұрлықожаұлы және басқалары, 1984), (Әлімбекұлы, Халықұлы, 1985), (Тойынбаев, Мәжін, 1988), (Әбдіқадырұлы, 1991), (Құсайынұлы, 1988), (Мырзаханұлы, 1992), (Мазақ, 1993), (Оралбек, 1996), (Абдоллаұлы, 2006), (Таңғытұлы, 2003), (Сейітқазинұлы, 2000), (Зікіриаұлы, Бәзілханұлы, 2000), (Камалұлы, 2006), (Мақайұлы, 2008),

(Тоқтабаев, 2008), (Кәсімбайұлы, 2008), (Қамзайұлы, 2008), (Зікіриаұлы және басқалары, 2009), (Бөденбай және басқалары, 2009), (Кәсімбайұлы, 2010), (Мақайұлы және басқалары, 2013, 2016), (Қабылжанұлы, 1999) сияқты еңбектер болғанымен, аталған өңірді арнайы ғылыми жүйелі сипаттап-талдау бүгінгі өнертану ғылымында өзекті.

Жалпы Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасының зерттелуі Қазан төңкерісіне дейін және одан кейін қазақ даласына келіп зерттеу жүргізген шетел ғалымдарының еңбектерінде көрсетілді. XVIII-XX ғасырларда Шыңжаң қазақтарының рухани мұрасына зерттеу жүргізген және оған естелік-эссе түрінде баға берген ғалымдар Петр Аравин (Аравин, 1970), Василий Радлов (Радлов, 1993), Борис Ерзакович және Зейнұр Қоспақов (Ерзакович, Қоспақов, 1986), Иоганн Готлиб Георги, Иван Андреев, Алексей Левшин, Александр Алекторов және қазақтың ұлы саяхатшы ғалымы Шоқан Уәлиханов (Уәлиханов, 1980), Әлкей Марғұлан (Марғұлан, 1985) Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкалық мұрасы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы жайында құнды деректер қалдырды. Сондай-ақ, XX ғасырда Шыңжаң қазақтарының музыкалық фольклорына әсіресе ән мен күйге қатысты жинап хаттау жұмыстарын жүргізген Александр Затаевичтің еңбегі зор.

Аталмыш тақырыпты дербес теориялық талдаудың нысанасы ретінде таңдалуының өзі де бұл тақырыптың өзектілігі мен практикалық маңыздылығынан және бүгінгі заманда рухани құндылықтардың қайта бағалануы мен пайымдалуының әсерінен туған қызығушылыққа байланысты еді. Аспаптық музыка мен жалпы фольклорының зерттелуі,

жиналуы, насихатталуы – бірінші кезеңде XX ғасырдың 40-50 жылдарынан бастап, Шыңжаңда өмір сүрген өнер зерттеушілері – Жағда Бабалықұлы, Дүйсенбек Тұрлықожаұлы, Дәулет Мазакұлы, Әкима Досмырзаұлы, Еркін Дәулетұлы, Әбілез Шәріпұлы, Байақын Әлімбекұлы, Дәулет Халықұлы, Кәсімбай Құсайынұлы, Оқабай Тойынбаев, Мәжін Дәріпбек, Мұқабек Әбдіқадырұлы қатарлы адамдар жаяу-жалпылы жүріп, ел ішіндегі аспаптық музыканың озық үлгілерін баспа бетіне дайындаған болса, екінші кезеңде, сол жақтағы Шыңжаң қазақтарының жазба әдебиетін қалыптастырған әдебиетші, фольклорист, филологтардың еңбектерін атауға болады. Осы жолда домбыра және сыбызғы күйлерін аймақтық деңгейде тұңғыш зерттеуді ұсынған күйші-зерттеуші Уәли Бекенов пен баласы Дархан Бекеновтың еңбектеріндегі бағыт, Ақселеу Сейдімбектің тарихи публицистикалық очерктерінде жалғасын тапқан. Бұл зерттеулерде күй өнерінің тарихи тұлғалары Бейсенбі Дөненбайұлы, Қожеке Назарұлы, Қайрақбай Шәлекенұлы, Мүкей Әбілқайырұлы, Әшім Дүңшіұлы қатарлы халық композиторларының шығармашылығы жайлы аздаған өмірбаяндық және ноталық жазбалар беріліп, бұл тақырыптың зерттелу бағытының айқындалуына үлес қосты. Сондай-ақ белгілі ғалым Дүкен Мәсімханұлының «Еуразиялық өркениет» (Мәсімханұлы, 2012), «Сөз желкен» (Мәсімханұлы, 2005), Нұржамал Алдабектің «Тарихы талқыға толы Шыңжаң» (Алдабек, 2003), жазушы Жақсылық Сәмитұлының «Қытайдағы қазақтар» (Сәмитұлы, 2000), тарихшы Нәбижан Мұқаметханұлының «Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы» (Мұқаметханұлы, 2000) атты

еңбегінде қазақтардың арғы-бергі тарихы, қоныстану жағдайы, оқу-ағарту саласындағы жетістіктері, әдебиеті мен мәдениетіндегі қайраткерлердің Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін және тәуелсіздік алғаннан кейінгі Шыңжаңдағы қазақтардың қазақ елімен мәдени-рухани қарым-қатынастары жайында жүйелі зерттелген.

Бұл мақаланың құндылығы осы тақырып шеңберінде Шыңжаңда төте жазумен және қытай тілінде жарық көрген ноталық, тарихи-этнографиялық зерттеулерді алғаш рет ғылыми айналымға енгізіп отыр. Соның ішінде тарихи-мәдени дамуына сипаттама жасалған еңбектер, мұражайлар мен мұрағаттарда сақталған деректерге баса назар аудардық. Әсіресе, Алтай, Тарбағатай, Іле, Еренқабырға өңіріндегі қазақтардың тарихынан, көшпелі тұмыс-салтынан, өнерінен, сол өңірге танымал халық композиторларының шығармашылығы жайында жарық көрген зерттеулер сұрыпталды. Біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша Шыңжаңда шыққан басылымдарды үш бағытқа бөлуге болады:

Тарихи-этнографиялық еңбектер. Қытай ұлтынан шыққан тарихшы-ғалым, саналы ғұмырының ұзақ жылдарын қазақтың тарихы мен мәдениетін зерттеуге арнаған, профессор Су Бихайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» (Бихай, 2013) атты еңбегінде, Шыңжаң жеріндегі қазақ қауымының сонау Хан Абылай хан заманынан бері сол өлкені мекендеп келгеніне тарихи деректер келтіре отырып, ондағы қазақ мәдениетінің қытай мәдениетіне қосқан орасан зор үлесі туралы дәлелдер келтіреді және Шыңжаң жерін мекендеп келген қазақтың тарихы, байырғы тұрмыс-салты, әлеуметтік және экономикалық жағдайы, мәдениеті мен

өнері (*ауыз әдебиеті, музыкасы, опера және би өнері, қол өнері, отбасы, неке заңдары, діни нанымдары, мереке-мейрамдары және оған қатысты салт-жоралары т.б.*) туралы егжей-тегжейлі зерттеген.

Құрманжан Зікіриаұлы, Тұрсынжан Бәзілханұлының «Шыңырау» (Бәзілханұлы, 2000: 1-66) атты еңбегінде музыкалық-этнографиялық зерттеулер жүргізіліп, халық ішінде көнеден сақталған халық күйлерін аңызымен жинап жинақ етіп шығарды.

Күйдің ноталық жинақтары. Сан түрінде жазылған ноталық жүйеде төте жазуда шыққан күй жинақтары туралы зерттеулерден Дүйсенбек Тұрлықожаұлы т.б. «Күй толқыны» (Тұрлықожаұлы т.б., 1984: 1-203) және Байақын Әлімбекұлы, Халықұлы Дәулет құрастырған «Күй қайнары» (Әлімбекұлы, Халықұлы, 1985: 15-181) атты еңбектерде Алтай, Тарағатай, Іле үш аймақтағы күйшілік өнердің басында тұрған Бейсенбі Дөненбайұлы, Қайрақбай Шәлекенұлы, Қожеке Назарұлы және Әшім Дүңшіұлы қатарлы халық композиторларының қысқаша өмірбаяндары мен бірді-екілі күйлерін сандық нотаға түсіріп, ең алғаш баспа бетінен жарыққа шығарды. Мұқаш Таңғытұлының «Шығыстың шырын шертпелері» (Таңғытұлы, 2003: 32-78) атты жинағында Тарбағатай аймағы күйшілік мектебін қалыптастырған арыдағы күйшілер Қайрақбай Шәлекенұлы, Ақымжан Болдырғанұлы, Сайлыбай Далабайұлы, Заманбек Әнжанұлы, Бейісбай Шабанбайұлы, Үрістем күйші, Жұмажан Сыдықұлы, Кәсімбай Құсайынұлы, Таңғыт Мұқатұлы қатарлы халық күйшілерінің өмір тарихы мен күйлерін сандық нотада жинақ етіп шығарды. Осындай зерттеулердің дені 90-жылдарға қарай, аймақтық шеңберде зерттеуге

ойысып, Шыңжаңның әр аймағындағы белгілі деген композиторлардың шығармашылығынан ноталық жинақтар шыға бастады. Мысалы, Тарбағатай өңірініңән-күйлерінен ноталық жинақты белгілі күйші Кәсімбай Құсайынұлы «Жайма шуақ» (Құсайынұлы, 1988: 3-180) деген атпен жарыққа шығарса, Іле өңірінде өткен белгілі күйші-композитор Әліпбек Мәлікұлының мұрасы туралы, Оқабай Тойынбаев, Дәріпбек Мәжін «Көктем шуағы» (Тойынбаев, Мәжін, 1988: 1-94), Мұхамед Әбдіқадырұлының құрастыруымен «Сыбызғы сазы» (Әбдіқадырұлы, 1991: 1-317), Іле аймағында өткен күйші Дәулет Мазақұлының өз ән-күйлерінен «Көкөзен» (Мазақұлы, 1993: 5-57), Тұрғын Камалұлының күйші Камал Мақайдың күйлері туралы шығарған «Менің домбырам» (Камалұлы, 2006: 1-43), Камал Мақайұлының Іледе өткен әйгілі күйші Әшім Дүңшіұлының мұрасы туралы жазған «Күй пірі» (Мақайұлы, 2008: 1-36), Отан Кәсімбайұлының құрастыруымен шыққан Тарбағатайдың халық композиторларының жалғасы Кәсімбай Құсайынұлының күйлері туралы «Кәсімбай ән-күйлері» (Кәсімбайұлы, 2008: 3-254), Құрманжан Зікіриаұлы, Мұқаметқан Нұрмұқанұлы, Жанар Уақапқызы құрастырған «Кеңес күйлер» (Зікіриаұлы, 2009: 1-98) атты еңбекте халық арасында сақталған және халық композиторларының тудырған «Кеңес» күйлерін аңызымен ноталық жинақ етіп шығарды. Камал Мақайұлы, Ақберді Зиятбекұлы, Еркебай Қабылжанұлының «Қоңқайдың қоңыр күйлері» (Мақайұлы, 2013: 14-170) атты еңбегінде Іле күй мектебінің басында тұрған Қоңқай Шоқырақұлының

шығармашылығы зерттеліп күйлері ноталық жинақ болып жарық көрді.

Филология саласындағы төте жазуда шыққан публицистикалық зерттеулер. Мәселен, Жақып Мырзақанұлының «Қазақ халқы және оның салт-санасы» (Мырзақанұлы, 1992: 25-102) атты еңбегінде жалпы қазақ халқының оның ішінде Шыңжаңда өмір сүріп жатқан қазақтың тарихы мен тұрмыс-салтына, әдебиеті мен мәдениеті, өнеріне қатысты этнографиялық зерттеуде қазақтардың әкімшілік аймақтарға бөлінуі және олардан шыққан танымал өнер қайраткерлері туралы жан-жақты сипатталған.

Еркебай Қабылжанұлының «Қызай* елі тарихына қатысты деректер» (Қабылжанұлы, 1999: 201-206) еңбегінде Іледе жасап отырған Қызай елінің мәдени-тарихи тұлғалары туралы публицистикалық еңбегінде Әшім күйшінің өнердегі өмірі туралы зерттелген. Нығымет Қамзайұлы құрастырған «Саз сардары» (Қамзайұлы, 2008: 3-158) атты кітабында, Іле аймағы күй мектебінің соңғы көзі, күйші Камал Мақайұлының өнегелі өмірі мен шығармашылығы туралы жүйелі публицистикалық тұрғыдан зерттелген. Осы сияқты еңбектер болғанымен күйтану тұрғысынан Шыңжаңды тұтас тарихи-мәдени кешен ретінде қамтитын ғылыми-зерттеу еңбектері жазылмады.

Талдау

Шыңжаңдағы қазақтардың аспаптық музыкасы туралы бұдан бұрын толыққанды ғылыми зерттеулер болмағандықтан, олардың тарихи көшу-қону жолдары, мәдениеті мен өнерінің қалыптасу жағдайы, этникалық

* Қазіргі Шыңжаң жеріндегі Тәңіртауының солтүстік сілемін ондағы қазақтардың ежелден «Еренқабырға» деп атайды. Еренқабырға өңіріне қазіргі Оңтүстік Шыңжаңның Құмыл аймағы да жатады.

қоныстану үрдісіне тоқтала кетуді жөн көрдік. Тарихи деректер көрсеткендей қазіргі Қытай мемлекетінің құрамына кіретін Шыңжаң жері ежелден Шыңжаң қазақтарының ата қонысы. Жоңғар шапқыншылығының салдарынан, ол жерлер Абылай хан заманында бір мезет жоңғардың отарына айналып, қазақтардың амалсыз өз жерлерін тастап кетуге мәжбүр болған. Ол туралы төмендегідей тарихи деректерде көрсетіледі: XVII ғасырдың екінші жартысынан XVIII ғасырдың орта шеніне дейінгі кезең жоңғарлар күшейіп, Ресей отаршылдары оңтүстік шығыстағы Шыңжаң қазақтарының жеріне ірге кеңейте түскен мезгілмен тұспа-тұс келді. Жоңғарлар Еренқабырға* тауының оң-сол қанатындағы аумақты өз қарамағына алғаннан кейін, Шыңжаң қазақтарының жеріне қарай қанды жорықтар жасалды. Сөйтіп, Шыңжаң қазақтарының жерінің шұрайлы жайылымдарын жоңғар басып алып, халық құлдық пен күйзеліске түсті. Бұл кезде қалмақтар басып алған шығыстағы иеліктерінен боса көшкен қазақ ауылдары елдің батысы және оңтүстік-батыс бағытындағы жерлерге қоныс аударып жатты (Бихай, 2013: 288-289). Жоғарыдағы деректер, қазақтардың ол жерге 1930 жылдар шамасында барған ел емес, керісінше олар Абылай хан заманынан бері байырғы атажұрттарында өсіп-өніп, салт-дәстүрін берік ұстанып келгендігін айқын көрсетеді. Сондықтан да бұл өлкені мекендеп отырған қазақтардың аспаптық музыка мен ғажайып ұлттық аспап үлгілері сақталған. Әсіресе сыбызғы (*қурай*) аспабында тартылатын байырғы күйлер өте көп сақталған.

Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасының көне кезеңі бұл бақсылық өнермен байланысты болған. Шыңжаң

жерінде бақсылық өнер қазірге дейін жас ұрпаққа жалғасып келеді. Бірақ бақсылық өнер қазақ даласында жойылғанымен ол орындаушылық өнердің кейбір түрлері (*жыршылық өнер*) арқасында, аспаптық музыка тарихының талқысынан өтіп, музыкалық ерекшелігін сақтап қалды. Бұл туралы өз зерттеулерінде өнертанушы ғалым Әсия Мұхамбетова былай дейді: «XIX ғасырда эпосты орындаумен байланысты аспаптық өнер өзінің тарихи даму кезеңдерінен өтіп, аталған дәуірде кең қолданыста болды. Аспаптық өнердің түп-тамыры негізінде эпикалық жырлардың кейбір үзінділерін музыкамен суреттеуден бастау алған. Уақыт өте келе бұл өнер даму барысында сөзбен түсіндіруді қажет етпейтін «жеке» шебер орындашылықтың деңгейіне жетті» (Мұхамбетова, 1993). Шыңжаңдағы қазақтың рухани мәдениетін ұзақ жылдар зерттеген қытай ұлтынан шыққан ғалым Хуаң Жоңшияңның еңбектерінде бақсылық өнердің қазақтың аспаптық музыкасының қалыптасуына ықпалы жайында былай дейді: «Бүгінгі күнде бақсылар азайып, тарих сахнасынан қарасын өшіре бастады. Олар тегіндегі қасиеттерінен айырылып, тек ауруды емдеп, бал ашу сынды мардымсыз қызметтермен ғана шектеліп қалды. Десе де, олардың қазақ ауыз әдебиетіне қосқан сүбелі үлесіне көз жұма алмаймыз, Әсіресе домбыра күйін өз ішіне алған халықтық музыкасының таралуында бақсылардың атқарған қызметіне сәл қарауымызға болмайды» (Хуаң Жоңшияң, 2007) (автордың қытай тілінен аудармасы).

Шыңжаң қазақтарында фольклорға тікелей қатысты ескі бақсылық сарындар, қараөлеңдер, жоқтау, сыңсу, ауыз әдебиет үлгілері, саятшылық өнеріне қатысты құнды мұралармен

қоса аспаптық музыкалық өнердің жақсы сақталғандығының бірден-бір себебі, қазіргі кезге дейін көшпенді өмір салтын таза ұстанғандығында. Ондағы қазақтардың төрт маусымдағы қоныс ауыстыру мезгілін ауа райын ескіше болжау әдісі арқылы реттеп отырды. Мысалы, қыс мезгілінде малға жайлы күнгей тау баурайын немесе қар аз түсетін тоғайлы жерлерді мекендесе, көктемде көктеуде, күзде күзеуде, жазда мал жілігін майлау үшін шалғынды жайлауларға көшіп-қонып тұрмыс өткізіп келеді.

Қазақтың көшпелі тұрмысындағы табиғат дүниесімен болған қарым-қатынасының өнеріне жасаған ықпалы туралы қазақ халқының дала тұрмысын жете зерттеген қытай ғалымы, профессор Хуаң Жоңшияң былай пайымдайды:

«Жаз мезгілінде, көшпенді халықтар малын шұбыртып көгінде қыран қалықтаған, жерінде шөп иісі аңқыған сахарада еркін тыныстап, табиғаттың сұлу көрінісінен ләззат алады. Мал шаруашылығы бытыраңқы және еңбек болғандықтан, малшылар құзғын ұшпастан, ел тұрмай малды өрістетіп кеште әрең үйіне қайтады, өзгелермен кездесу орайы өте аз болады. Олар тып-тыныш ортада жасап, табиғатпен етене достық байланыс орнатады. Әуелдесеңіз кей-кездері шалқалап жатып ақша бұлтпен тілдеседі, қалықтаған бүркітпен мұндасады, кейде тау шоқыларына, бұта-бүргенге отырып күбірге басады, әдеттегі адамның көзіне тау, тас, өзен, шөп, ағаш, құс сынды табиғат дүниесіндегі нәрселер өз бейнесінде көрінсе, ал көшпенді халықтардың көзіне мұндай нәрселер сұлу қыз, атпал азамат немесе мейірімді қарт, ақжаулықты кемпірлердей болып елестейді. Табиғаттағы жансыз заттар көшпенді халықтардың қиял-дүниесінде тіпті қазақ халқы кие

тұтатын тұз тағылары бейнесінде елестейді, мұндай кең ортада, тұрмыс қам-қайғысыз болады. Ешқандай талас-тартыс болмайды. Мұндай ортада адамдардың қиялы қиянға шарықтап, кеңіп сала береді. Көшпенді халықтар мұндай ортаны көзінің қарашығындай қорғаумен қатар, өздерінің ерекше ойлау қиялдары арқылы тіпті әдемілеп, байытқан. Мұндай қиялдаулар ғажайып сезім пайда қылады, мұндай ғажайып сезім ән-күй шығаруға шабыт болады» (Хуаң Жоңшияң, 2009) (автордың қытай тілінен аудармасы). Тіпті Шыңжаңдағы қазақтар жаңа оқуға XX ғасырдың басында ғана келе бастады. Бұл туралы да белгілі ғалым Дүкен Мәсімханұлының зерттеуінде: «Шыңжаң қазақтарының арасында әлі де ұшан-теңіз фольклорлық, этнографиялық байлықтың жатқаны шүбәсіз. Себебі Шыңжаң қазақтары жаңаша мектепке тек XX ғасырдың 40-шы жылдарынан кейін ғана бара бастады. Қазір онда жасап отырған ағайындардың ішіндегі 60 пен 100 жас аралағындағы кісілерді көненің көзі, көшпелінің өзі деп айтуға әбден болады» (Мәсімханұлы, 2012: 294). Кейбір деректерде XX ғасырдың 20-шы жылдарында Алаш ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы араб көне жазуын өзгертіп, төте жазу әліппесін жасап шыққаннан кейін, Шыңжаңда жаңаша оқу жалпыласа бастағаны айтылады. Осыған дейін мектептерде бұрынғы біріңғай дін оқуына қоса жаңаша ғылыми сабақтар кіргізілді (Сәмитұлы, 2000: 272). Шыңжаң қазақтарындағы домбыра және сыбызғы аспаптарында орындалатын байырғы халық күйлерінің көбі көшпенді тұрмыста халықтың тұрмыс көзіне айналған төрт-түлік малдың қадыр-қасиетіне, сұлу табиғатқа, жабайы жан-жануарларға арналғанын аңғарамыз. Дәстүрлі ұстанымдарға

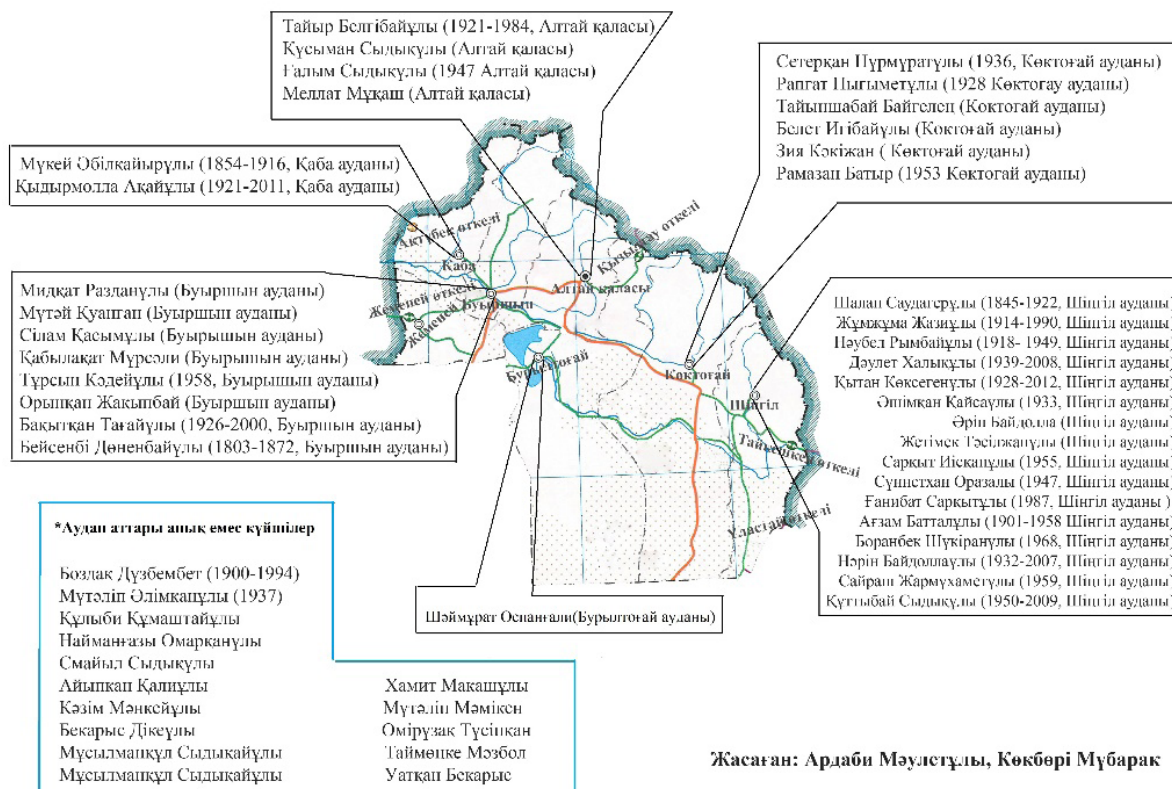

Сур.1. Шыңжаңдағы қазақтардың қоныстанған өңірлері
Fig.1. Areas of Kazakh settlement in Xinjiang

негізделген ортасында бұл үрдіс, ғасырлар бойы тәрбие құралы қызметін атқаратын салттар мен ғұрыптар жүйесін қалыптастырып, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты орнатты. Тіпті олардың күнделікті тұрмысында қараөлеңінен бастап, салт-дәстүр әндерінде де эстетикалық құндылықтар қалыптасқан. Мысалы, той салтындағы жөн-жоралғылар, діни мейрамдар, қыз ұзату, адам өлімі, оны жөнелтудегі айтылатын ғұрыптық әндерге (жоқтау, көріс т.б.) дейін айтылып келеді. Соның нәтижесінде музыкалық фольклорлық мұралардың үлгілері көптеп саналады. Ақселеу Сейдімбек Шыңжаң жеріндегі күй өнері туралы былай пайымдайды: «Түрік тілдес тайпалар өзінің қанатын кеңге жайғаныменіісі түркілік рухтың

мол сақталған өңірі сол баяғы атажұрты – Алтай, Тарбағатай, Сауыр, Сайқан, Еренқабырға таулы аймақтары, бұл аймақтағы ел-жұрт күні бүгінге дейін өмірдің байырғы салтын ғана сақтап отырған жоқ, сонымен бірге рухани үрдістерде де дәстүрлі қасиеттерінен жаңылмаған. Мұның жарқын айғағын бір ғана күй өнеріне ден қою арқылы аңғаруға болады» (Сейдімбек, 2002: 451). Сондай рухани құндылықтарды жинау жұмыстары Шыңжаңның әр аймағында әртүрлі кезеңдерде жүзгізілді. Мысалы, қазіргі Іле қазақ автономиялы облысындағы көркемөнер зерттеу институты 1950 жылдары құрылып, сол жылдардан бастап ел арасындағы рухани мұраларды жинау жұмыстарын жүргізді, 1980-1984 жылдар

Алтай аймағындағы күйшілік мектептің өкілдері

Сур.2. Алтай аймағы Шыңжаң қазақтарының аспаптық (сыбызғы, домбыра) музыкасының бөлінуі

Fig.2. Regional distribution of Kazakh instrumental music (sybyzgy and dombra) in the Altay area of Xinjiang

аралығында «Алтай аясы» журналының жариялаған дерегінде: «130 беташар, 80-нен артық аужар-сарындары, 211 қара өлең, 40 естірту, 47 халық әні, 23 бесік жыры» (Жамбозұлы, 1995) т.б. музыкалық фольклорлық мұраларды жинағаны жазылған. Осындай көшпелі өмірдің қағидаттарын берік ұстанған Шыңжаңдағы қазақтардың аспаптық музыкасында, XIX ғасырда өзіндік аймақтық орындаушылық мектептердің қалыптасуына (бастауларына) ықпал еткен халық композиторлары болды.

Нәтижелер

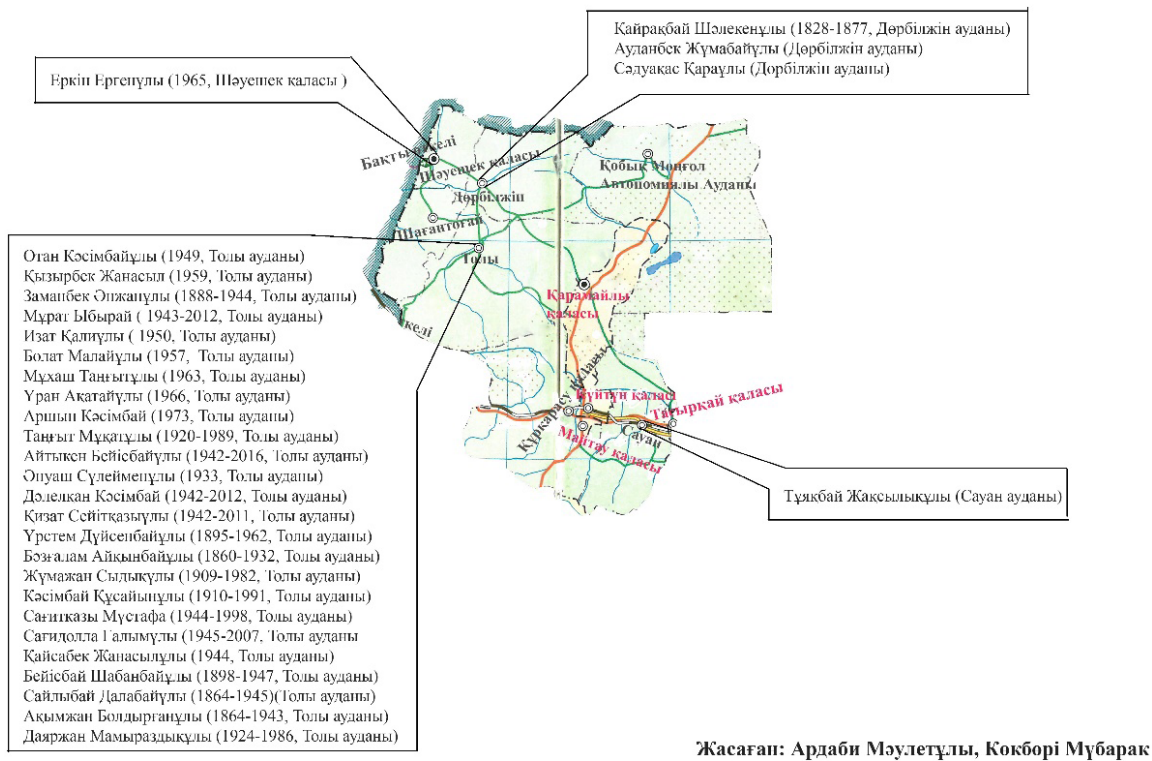
Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкасының аймақтық бөлінуі

Аспаптық музыкасы негізінен Алтай, Тарбағатай, Іле, Құмыл аймақтары мен Санжы облысы, Гансу өлкесі сияқты үлкен 4 аймақ, 1 облыс, 1 өлкеге бөліп қарастырылады.

Алтай аймағы – Шіңгіл ауданы, Көктоғай ауданы, Бурылтоғай ауданы, Жеменей ауданы, Қаба ауданы, Буыршын ауданы қатарлы алты аудан, бір қаладан құралған, орталығы – қазіргі Алтай қаласы. Жазы салқын қысы суық болатын Алтайдың әсем табиғаты көз тартады. Айбынды Алтай тауының шығысы Моңғол Халық Республикасына, батысы Қазақстанға сұғынады. Жоғарыда аталған аудандарда қазақтардың (7-суретті қараңыз) салт-дәстүр мен

* Сыбызғы мен домбыра аспабын тел меңгерген және ғажайып туындылар жаратқан тұлға.

Тарбағатай аймағындағы күйшілік мектептің өкілдері

Сур.3. Тарбағатай аймағы Шыңжаң қазақтарының аспаптық (сыбызғы, домбыра) музыкасының бөлінуі

Fig.3. Regional distribution of Kazakh instrumental music (sybyzgy and dombra) in the Tarbagatai area of Xinjiang

рухани мәдениеттің қаймағын бұзбай сақтап келеді. Алтай өңірінің аспаптық музыкасы қазақтың домбыра және сыбызғы аспабында жеткен. Бізге жеткен дерек бойынша аймақтың күйшілік мектебінің ірі тұлғасы Бейсенбі Дөненбайұлы (1803-1872). Алтай аймағы Буыршын ауданында дүниеге келген. Әкесі Дөненбай ел арасында домбырашы болған. Бейсенбіден таралатын Алтайдың күй өнерін жалғаған күйшілер, аймақтың аспаптық музыкасының байырғы орындаушылық ерекшеліктерін сақтап, жас ұрпаққа жеткізіп отыр.

Ғылыми зерттеуге байланысты анықталғандай, Алтай өңірінде 200 үстінде ескі халық күйлері сақталған.

Бұл күйлер жоғарыда айтқанымыздай тақырыптық, мазмұндық және орындаушылық жағынан өзінің байырғы ескілік қасиетін сақтап келген. Көбі теріс бұрауда бұрыннан далалық күйшілікте қалыптасқан шертпе күйде қолданылатын қара шертіспен орындалады.

Тарбағатай аймағы – Қазақстанның Семей өңірінен басталып, қазіргі Шыңжаң өлкесінің Тарбағатай аймағын толығымен қамтиды. Қазіргі шартты түрде Қытайға қарасты Тарбағатай өңірі Тарбағатай аймағы деп аталады. Тарбағатай аймағы Дөрбілжін ауданы, Толы ауданы, Қобықсары ауданы, Сауан ауданы, Шағантоғай ауданы, Шиху қалашығы қатарлы 5 аудан бір

Сур.4. Оңнан солға қарай: сыбызғышы Жұмағазы Бейілханұлы, Бейілхан Қалиәкпарұлы және немересі Нұрәкрам Жұмағазыұлы. ҚХР Үрімжі Аспантекше тауы. 2014 ж. Ардаби Маулеттің Еренқабырға қазақтарының рухани мұрасын жинау экспедициясы материалынан.

Fig.4. From right to left: sybyzgy player Zhumagazy Beilkhanuly, Beilkhan Kaliakparuly, and his grandson Nurakram Zhumagazyuly. Aspantekshe Mountain, Urumqi, PRC. 2014.

From the materials of Ardabi Maulet's expedition to collect the spiritual heritage of the Erenkabyrga Kazakhs

Сур.5. Жеті атасынан сыбызғышылық өнерін жалғастырушы, сыбызғышы Бейілхан Қалиәкпарұлы. ҚХР Үрімжі ауданы Ұланбай ауылының тұрғыны.

Fig.5. Sybyzgy player Beilkhan Kaliakparuly, continuing the sybyzgy playing tradition from his seven ancestors. Resident of Ulanbay village, Urumqi district, PRC.

Сур.6. Төрт атасынан бері сыбызғышылық қонған, сыбызғышы Құсыман Мақпырзаұлы.
ҚХР Үрімжі ауданы Ұланбай ауылының тұрғыны.

Fig.6. Sybyzgy player Kussyman Makpirzayuly, who has inherited the sybyzgy tradition from his four ancestors. Resident of Ulanbay village, Urumqi district, PRC.

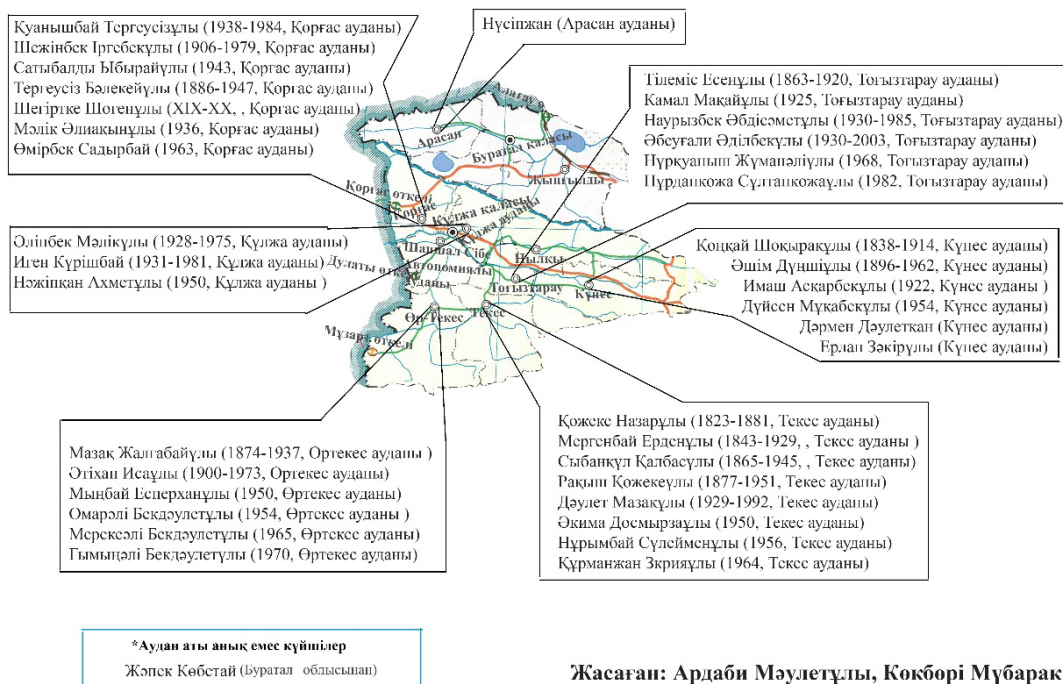
қалашықтан құралып, орталығы – қазіргі Шәуешек қаласы. Жоғарыда аталған аудандарда қазақтың орта жүз (7 сур.) рулары жиі қоныстанған.

Қайрақбай Шәлекенұлы – Тарбағатай аспаптық музыкасының басында тұрған күйші, 1828 жылы Тарбағатай аймағының Терісайрық деген жерінде дүниеге келген. Қайрақбай* руы жағынан орта жүз найманның ішінде төрт Төлегетайдың бірі – Қаракерей, оның ішінде Мәметек аталығынан тарайды. Қайрақбай 13 жасқа толған шағында, елде үлкен той болып баласының бағын сынамақ болған Шәлекен Қайрақбайды ертіп, Шотан төре мен Бабық сыншы отырған үйге әдейілеп кіріп, екі жұмысын айтады. Бірі баласына сәлем бергізу болса және бірі сыбызғы тартқызу болатын. Үлкендер жағы рұқсат еткесін Қайрақбай сыбызғыда білетін күйлерін тартып береді. Қатты риза болған Бабық би баланы өз тәрбиесіне алады. Бұл 1841 жыл болатын. Содан Қайрақбай бидің тәрбиесінде 5 жыл болады. Осы уақытта ел арасындағы әлеуметтік, қоғамдық

істерден көп сауатын ашып, талайлаған дау-шарлардың нүктесі қойылған шешімдерге куә болып, ел басқару ісін меңгереді және асыл арманы күйшілігін жетілдіреді. 18 жасында бала Қайрақбай құн кесу ісіне араласып, билер жағының сынағынан сүрінбей өтеді. Сол жылы найман Тана би Қайрақбайды өз жанына алып 4 жыл тәрбиелеп, 1850 жылы 22 жасында болыстыққа ұсынылып, Тарбағатай еліндегі найман еліне болыс болып сайланады. Содан 8 жыл қатарынан болыс болып, 1858 жылы әділдігі арқасында Тарбағатайдағы болыстарға Төбе би болып сайланады (Әлімбекұлы, Халықұлы, 1985: 77-82).

Шыңжаң қазақтарында бүгінгі күнге дейін, сыбызғы аспабында күй орындау дәстүрі атадан балаға жалғасын тапқан ұлттық өнер ретінде сақталып келеді. XIX ғасырларда сыбызғы аспабынан туған музыка мен оның мұрагерлері туралы халық арасында ғажайып аңыздар да сақталған. Сондай аңыздардың бірі - Қайрақбай күйші туралы болған. Халық арасында «Қайрақбай

Іле аймағындағы күйшілік мектептің өкілдері және Бұратал облысының күйшілері

Жасаған: Ардаби Мәулетұлы, Көкбөрі Мұбарак

Сур.7. Іле аймағы Шыңжаң қазақтарының аспаптық (сыбызғы, домбыра) музыкасының бөлінуі.
 Fig.7. Distribution of instrumental (sybyzgy, dombra) music among the Kazakhs of the Ili region, Xinjiang.

Баркөл өңірінің күйшілері

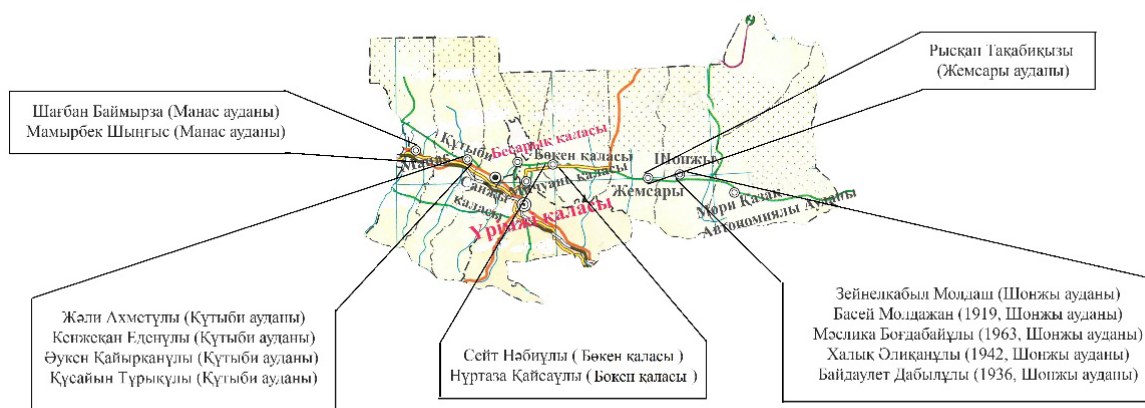

Жасаған: Ардаби Мәулетұлы, Көкбөрі Мұбарак

Сур.8. Құмыл аймағы Баркөл қазақ автономиялы ауданындағы Шыңжаң қазақтарының аспаптық (сыбызғы, домбыра) музыка өкілдері.

Fig.8. Representatives of instrumental (sybyzgy, dombra) music of the Kazakhs of Xinjiang in the Barkol Kazakh Autonomous County, Kumul region.

Санжы өңірі (Еренқабырға өңірі) күйшілік
мектебінің өкілдері

Жасаған: Ардаби Мәулетұлы, Көкбөрі Мұбарак

Сур.9. Еренқабырға өңірінің (қазіргі Санжы дүңген автономиялы облысы) Шыңжаң қазақтарының аспаптық (сыбызғы, домбыра) музыкасының бөлінуі.

Fig.9. Distribution of instrumental (sybyzgy, dombra) music among the Kazakhs of Xinjiang in the Erenqabyrga region (present-day Sanji Dungan Autonomous Prefecture).

Қытайдағы қазақ
руларының картасы

жасаған: Көкбөрі Мұбарак

Сур.10. Шыңжаңдағы қазақ руларының қоныстануы.

Fig.10. Settlement of Kazakh clans in Xinjiang.

сыбызғы тартқанда, жүріп келе жатқан жылқылар, күйдің әуеніне елітіп, тыңдап тұрып қалады. Күйші өзінің туған ауылы Қызылшалыда тұрып сыбызғы тартқанда, арасы 4-5 шақырым келетін Ермендінің даласына еркін естіледі екен» (Өлімбекұлы, Халықұлы, 1985: 77) деген аңыздар бар.

Іле аймағы – Іле Қазақ автономиялы облысы Қазақстанның Жетісу өңірімен жапсарлас жатыр. Іле дәриясының басы Қазақстанның Мұзтауынан басталып, Іле қазақ автономиялы облысы Текес ауданы арқылы жолай Қас, Күнес, өзендерін қосып алып, Құлжа қаласын басып өтіп, Шапшал, Қорғас аудандары арқылы Алматы облысы Қапшағай көліне, одан ары Балқашқа құяды. Жазы жауыны мол, қысы жылы құнарлы аймақ. Қорғас, Шапшал, Күнес, Тоғызтарау, Текес, Нылқы, Құлжа аудандары Монғолкүре қатарлы сегіз аудан бір қаладан құралып, орталығы Құлжа қаласында орналасқан. Іледе қазақтың орта жүз және ұлы жүз (7 сур.) рулары қоныстанған. Бұндағы қазақтардың тірішілік көзі негізінен көшпелі мал шаруашылығы және жартылай отырықшы егін шаруашылығы.

XIX ғасырда Іле аймағы аспаптық музыкасының бастау көзін қалыптастырған Қоңқай Шоқырақұлы (1838-1914), Қожеке Назарұлы (1823-1881), Мазак Жалғабайұлы (1874-1937), Тілеміс Есенұлы (1863-1920), Тергеусіз Бәлекейұлы (1886-1947) сияқты халық композиторлары (күйшілер) өз дәуіріндегі қазақ қоғамында өнер иесі ғана емес, елдің ағарту ісіне, мәдениетіне зор үлес қосқан тұлғалар. XIX ғасырдағы Шыңжаң қазақтарының көшпенді тұрмыс-салтын таза сақтаған ұлттық құндылықтары туралы ғалым Ду Яшюңның мына пайымы растай түсетіндей: «..Қазақ халқы ұзақ тарихи

даму барсында, өз ұлтының дала көшпенді мәдениеті сыйпатына ие халықтық музыкасының морфологиясын қалыптастырды (Ду Яшюң, 2002: 89) (автордың қытай тілінен аудармасы).

Құмыл аймағы – Оңтүстік Шыңжаң өңірінде орналасқан. Құмыл аймағының орталығы Құмыл қаласында ұйғыр түріктері көптеп қоныстанса, қазақтар Еренқабырға тауын бойлай мекендеп малшаруашылығын негіз етіп, көшпелі тұрмыс кешіріп келеді. Қазіргі Құмыл аймағында Баркөл қазақ автономиялы ауданы бар. Құмылда қазақтың орта жүз (7 сур.) рулары қоныстанған. Бұл өңірде қазақтың сыбызғышылықпен қоса домбыра күйлері жақсы дамыған.

Санжы облысы – Санжы облысы Шыңжаңның қазіргі орталығы Үрімжі қаласына 30 км жерде орналасып әкімшілік жағынан Санжы Дүнген автономиялы облысы деп аталады. Бұл облыста мекендеген қазақтар Еренқабырға тауының батыс жақ сілемін мекендеп, ұлттық салт-дәстүрді берік сақтаған. Бұл қазақтарда домбырашылық өнермен қоса сыбызғышылық дәстүрдің өте үлкен шоғыры қалыптасқан. Санжыда қазақтың орта жүз (7 сур.) рулары қоныстанған.

Сыбызғы және домбыра аспабында тартылатын халық күйлері бейнелейтін тақырыбы жағынан 5 топқа бөлінеді:

- 1) Төрт түлік малға оның ішінде жылқы жануарының қасиетіне арналған күйлер;
- 2) Адам есімімен баланысты жылқы жануарына арналған күйлер;
- 3) Табиғаттағы жан-жануарларға, құстарға арналған күйлер;
- 4) Жер-су аттарына табиғат көріністеріне арналған күйлер;
- 5) Белгілі оқиғаларға арналған тармақты күйлер.

Өз кезегінде Шыңжаңдағы қазақ

руханиятының қазақ елінің рухани ортасымен тікелей тамырласып ұлт тұтастығына, бірегейлігіне қызмет ететінін аңғартады. Дегенмен, XIX ғасырдан қалыбын бұзбай жеткен Шыңжаңдағы қазақ руханияты, XX ғасырдың 58-75-ші жылдары аралығында солақай саясаттың салдарынан болған «Мәдениет төңкерісі» - не ұшырап қыруар ұлттық құндылықтарымыздан айырылды. Сондықтан рухани мұраларды жинау жұмыстарының XX ғасырдың 50-ші жылдары жүргізілген бірінші кезеңінде күрт тоқтап, 80-ші жылдарға келгенде қайта қолға алынды. Бірақ көшпелі тіршілігін сақтаған қазақтар, өнердің не бір хикметтерін ауызекі таратудың арқасында қайта жаңғыра бастады.

Қорытынды

Шыңжаң өңірінің аспаптық музыкалық өнерінің қалыптасуының тарихи-мәдени негіздері қоныстану тарихы мен көшпелі өмір салты аясында жан-жақтылы зерделенді және еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі, болашақтаары қарай жиналуы, зерттелуі қарастырылды. Өлкенің жергілікті этно-аймақтық

құрылымы мен тарихы, әлеуметтік жағдайларымен тығыз байланысты. Зерттелген материалдардың негізгі бағыты – аталған өңірдің Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтары, Санжы облысы, Еренқабырға өңірі, Гансу өлкесіндегі аспаптық музыкаға және оның арыдағы ірі өкілдеріне шынайы ғылыми тұрғыда талдаулар жасалып, сараптама берілді.

Бұл ғылыми зерттеуде алға қойылған негізгі мақсатқа сай – Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыкалық мұрасының тарихи-мәдени дамуы, аймақтық орындаушылық мектептерге бөлінуі және өзіндік қолтаңба, көркем стиль қалыптастырған тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына тарихи шолу жасалды. Аталған тақырыптың күллі түрік халқының өнертану, мәдениеттану, тарих ғылымына аса қажетті екенін ескерсек, қазақтың ұлттық аспабы сыбызғы, домбыра дәстүріне тән саздық-мақамдық ерекшеліктерін, аталған өңірдің айырықша аймақтық орнын даралап көрсету арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту жолын тұжырымдау туралы жалғасты зерттеулерді жасау қажет екені айқындалды.

Әдебиет

1. Абдоллаұлы. Қ., 2006. Бейсенбі күйлері. Шыңжаң халық баспасы. 10-11 бб.
2. Алдабек Н., 2003. Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Қазақ университеті баспасы. 433 б.
3. Аравин П., 1970. Жанр казахской инструментальной музыки. Алма-Ата. 230 б.
4. Әлімбекұлы Б., Халықұлы Д., 1985. Күй қайнары. Әйгілі халық композиторларының күйлері. – Күйтүн: Іле халық баспасы. 241 б.
5. Әбдіқадырұлы М., 1991. Сыбызғы сазы. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. 317 б.
6. Әбуғазы М., 2009. Шығыстың шыңырау күйлері. Өскемен. 303 б.
7. Әбуғазы М., 2016. Қазақтың домбыра өнері. Алматы: Нұрсәт. 480 б.
8. Әбуғазы М., Мәулетұлы А., 2008. Әшім және Іле аймағының күйлері. Алматы: Лем баспасы.
9. Әзібаева Б., 2014. Шетелдегі қазақ фольклоры: монография. Алматы: Evo Press. 452 б.
10. Балтабаева К., Қоңырбаева К. 2012. Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Алматы:

Атажұрт. 376 б.

11. Бекенов У., 1981. Күй табиғаты. Алматы: Өнер. 173 б.
12. Бекхожина Т., 1996. Даламның назды саздары. Алматы: Өнер. 204 б.
13. Бекенов Д., 1998. Іле қазақтарының күйлері. Алматы: Өнер. 142 б.
14. Бөденбай С., 2009. Қоңыр әуен. Шыңжаң: Іле халық баспасы. 365 б.
15. Бихай С., 2013. Қазақ мәдениетінің тарихы. Алматы: Дәуір-кітап баспасы. 496 б.
16. Ду Яшюң. 2002. Қытайдағы аз ұлттар музыкасының жалпы жағдайы. Шаңхай: Шаңхай музыка баспасы. 89 б. (Қытай тілінде: 杜亚雄. 中国少数民族音乐概论. - 上海: 上海音乐出版社, 2002. - 89 页.)
17. Ерзакович Б., Қоспақов, З., 1986. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы: Ғылым. 112 б.
18. Жүзбай Ж., 2009. Шертпе күйдің төрт мектебі. Зерттеулер және күйлер жинағы. Астана: Сарыарқа. 116 б.
19. Жүзбай Ж., 2010. Ұстаздың педагогикалық репертуары. Музыка колледжінің оқушыларына арналған шертпе күйлер жинағы. Астана: Күлтегін баспасы. 76 б.
20. Жамбозұлы К., 1995. Алтай аясы // Алтай аймағы. № 4. 57 б.
21. Зікіриаұлы, Қ., Бәзілханұлы Т., 2000. Шыңырау. Халық күйлерінен музыкалық-этнографиялық жинақ. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. 144 б.
22. Зікіриаұлы Қ., 2009. Кеңес күйлер. Шыңжаң: Іле халық баспасы. 106 б.
23. Затаевич А., 2002. 500 песен и кюев казахского народа. Алматы: Дайк-Пресс. 378 с.
24. Игілік Б. 2011. Алыстағы шұғыла. Шыңжаң қазақтарының күйлері. Алматы: Інжу-маржан. 311 б.
25. Кәсімбайұлы Д., 2010. Кәсімбай шығармалары. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 292 б.
26. Камалұлы Т., 2006. Менің домбырам. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 65 б.
27. Кенешұлы Д., Ысқақов Б., 2009. Алтай-Тарбағатай өңірінің домбыра күйлері. Бірінші кітап. Алматы: Атамұра. 412 б.
28. Кәсімбайұлы О., 2008. Кәсімбай ән-күйлері. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 317 б.
29. Қамзайұлы Н., 2008. Саз сардары. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. 196 б.
30. Кәсімбайұлы Д., 2010. Кәсімбай шығармалары. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 292 б.
31. Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі антология. 2009. Алматы: EL production company, Ltd. 41 CDEL production company.
32. Құсайынұлы К., 1988. Жайма шуақ. Өндер мен күйлер // Тарбағатай журналы. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 190 б.
33. Қабылжанұлы Е., 1999. Қызай елі тарихына қатысты деректер. Шыңжаң: Іле аймақтық 1-педагогикалық мектебі баспасы. 201-206 бб.
34. Мырзаханұлы Ж., 1992. Қазақ халқы және оның салт-санасы. ҚХР Үрімжі: Халық баспасы. 324 б.
35. Мазақ Д., 1993. Көк өзен. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. 118 б.
36. Мақайұлы К., 2008. Күй пірі. Әшім Дүңшіұлының күйлері. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 49 б.
37. Мақайұлы К., 2016. Шертпе күйдің алыбы Әшім. Әшім Дүңшіұлының дүниеге келгеніне 120 жыл. Шыңжаң: Іле газеті баспасы. 224 б.
38. Мыңжани Н., 1986. Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі: Халық баспасы. 547 б.
39. Мәсімханұлы Д., 2012. Еуразиялық өркениет – ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы. Астана: Фолиант баспасы. 210 б.
40. Мүптекеев Б., 1998. Жетісу күйлері. Алматы: Өнер.
41. Мүптекеев Б., 2014. Әке арманы. Астана: ҚазҰОУ. 156 б.
42. Маулет А., Негыманов Е., 2010. Тарбағатай аймағы күйшілік мектебінің қалыптасуы //

V Халықаралық «Сейтен тағылымдары» ғылыми-практикалық конференция материалдары. Көкшетау қаласы: Мир печати. 61-66 бб.

43. Мухамбетова А., 1993. Некоторые эстетические проблемы казахской инструментальной культуры // Кочевники. Эстетика: Познание мире традиционным казахским искусством. Алматы: Ғылым. С. 160-168.

44. Maulet A., Smakova Z. N., Junussova B. B., Karsakbayeva A.A., Rakymzhan A., 2016. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International journal of environmental & science education. Vol. 11. № 18. Pp. 11449-11465.

45. Марғұлан, Ә., 1985. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы: Жазушы. 368 б.

46. Мәсімханұлы Д., 2005. Сөз желкен. Алматы: Өлке баспасы. 192 б.

47. Мақайұлы К., 2013. Қоңқайдың қоңыр күйлері. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 281 б.

48. Мұқаметханұлы Н., 2000. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920 жж). Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ баспасы. 333 б.

49. Нүсіпоқасұлы А., 2002. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. 372-373 бб.

50. Оралбек Ж., 1996. Тырналар. Ән-күйлер жинағы. Күйтүн: Іле халық баспасы. 184 б.

51. Радлов В., 1993. Алтын сандық. Алматы: Ана тілі. 256 б.

52. Сейдімбек А., 2002. Қазақтың күй өнері. Монография. Астана: Күлтегін. 165 б.

53. Сейітқазинұлы Қ., 2000. Күйші баба Бәзғалам және оның күйлері жайында // Тарбағатай газеті. 23 б.

54. Сәмитұлы Ж., 2009. Қытайдағы қазақтар. Алматы: Атажұрт баспасы. 312 б.

55. Тұрлықожаұлы Д., 1984. Күй толқыны. Шыңжаң: Жастар. 224 б.

56. Тойынбаев О., Мәжін Д., 1988. Көктем шуағы. Әндер мен күйлер жинағы. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 95 б.

57. Таңғытұлы М., 2003. Шығыстың шырын шертпелері. Зерттеу мақалалар. Шәуешек баспасы. 107 б.

58. Тоқтабаев С., 2008. Дала дарабоздарының екі реткі кездесуі // Іле газеті 15 ақпан.

59. Уәлиханов Ш., 1980. Таңдамалы. Алматы. 154-156 бб.

60. Хуаң Жоңшяң. 2009. Таралу формалары және жырлау дәстүрі - Қазақтың жыршыларын тексеріп зерттеуі. Пекин: Ұлттар баспасы. 34-35 бб. (黄中祥. 哈萨克英雄史诗与草原文化. - 北京: 中央编译出版社, 2007. - 117). 黄中祥. 传承方式与演唱传统 · 哈萨克族民间演唱艺人调查研究, 民族出版社, - 北京: -2009年11月, 页34-35.

61. Шетел қазақтарының өнері: музыка мәдениеті. 2014. 1 - кітап. Ұжымдық монография. Алматы: Қазақ университеті. 424 б.

References

1. Abdollayuly Q., 2006. Beisenbi kuyleri [Thursday Moods]. Shyngjan khalyq baspasy, pp. 10-11. [in Kazakh]

2. Aldabek N., 2003. Tarihy talqyga toly Shyngjan [Xinjiang Full of Historical Debates]. Almaty: Qazaq universiteti baspasy. 433 p. [in Kazakh]

3. Aravin P., 1970. Zhanr kazakhskoi instrumentalnoi muzyki [Genre of Kazakh Instrumental Music]. Alma-Ata. 230 p. [in Russian]

4. Alimbekuly B., Khalyquly D., 1985. Kuy qaynary. Aygili khalyq kompozitorlarynyn kuyleri [Source of Melodies: Famous Folk Composers' Pieces]. Kuytun: Ile khalyq baspasy. 241 p. [in Kazakh]

5. Abdiqadyruly M., 1991. Sybyzgy sazy [The Melody of the Sybyzgy]. Urimzhi: Shyngjan zhastar-orender baspasy. 317 p. [in Kazakh]

6. Abugazy M., 2009. Shygystyn shynyrau kuileri [The Deep Melodies of the East]. Oskemen.

303 p. [in Kazakh]

7. Abugazy M., 2016. Qazaqtyn dombyra oneri [Kazakh Dombra Art]. Almaty: Nursait. 480 p. [in Kazakh]

8. Abugazy M., Mauletuly A., 2008. Ashim jane Ile aimagynyn kuileri [Ashim and the Melodies of the Ili Region]. Almaty: Lem baspasy. 56 p. [in Kazakh]

9. Azibaeva B., 2014. Sheteldegi qazaq folklory: monografiya [Kazakh Folklore Abroad: Monograph]. Almaty: Evo Press. 452 p. [in Kazakh]

10. Baltabaeva K., Qonyrbaeva K., 2012. Qazaqstan jane sheteldegi qazaqtar [Kazakhstan and Kazakhs Abroad]. Almaty: Atajurt. 376 p. [in Kazakh]

11. Bekenov U., 1981. Kui tabigaty [The Nature of the Kui]. Almaty: Oner. 173 p. [in Kazakh]

12. Bekhozhina T., 1996. Dalamnyn nazdy sazday [The Graceful Tunes of My Steppe]. Almaty: Oner. 204 p. [in Kazakh]

13. Bekenov D., 1998. Ile qazaqtarynyn kuileri [The Melodies of Ili Kazakhs]. Almaty: Oner. 142 p. [in Kazakh]

14. Bodenbai S., 2009. Qonyr ayen [The Melancholy Melody]. Shynjan: Ile khalyq baspasy. 365 p. [in Kazakh]

15. Bikhai S., 2013. Qazaq madienetinin tarihy [The History of Kazakh Culture]. Almaty: Daur-kitap baspasy. 496 p. [in Kazakh]

16. Du Yashyn, 2002. Qytaidagy az ultar muzykasynyn jalpy jagday [General Overview of Music of Minorities in China]. Shanhai: Shanhai muzyka baspasy. 89 p. (Qytai tilinde: 杜亚雄. 中国少数民族音乐概论. - 上海: 上海音乐出版社, 2002. - 89 页.) [in Chinese]

17. Erzakovich B., Qospaqov Z., 1986. Qazaq muzyka folklorynyn tarihnamas [Historiography of Kazakh Music Folklore]. Almaty: Gylym. 112 p. [in Kazakh]

18. Juzbai J., 2009. Shertpe kuidin tort mektebi. Zertteyler jane kuiler jinagy [The Four Schools of Shertpe Kui. Studies and Collections of Melodies]. Astana: Saryarqa. 116 p. [in Kazakh]

19. Juzbai J., 2010. Ustazdyn pedagogikalyq repertyary. Muzyka kolledjini oqyshylaryna arnalgan shertpe kuiler jinagy [The Teacher's Pedagogical Repertoire. A Collection of Shertpe Kui for Music College Students]. Astana: Kultegin baspasy. 76 p. [in Kazakh]

20. Jambozuly K., 1995. Altai aiasy [Echoes of Altai] // Altai Aimagy. № 4. 57 p. [in Kazakh]

21. Zikriuly Q., Bazilhanuly T., 2000. Shynyrau. Khalyq kuilerinan muzykalyq-etnografiyalyq jinaq [Shynyrau. A Musical-Ethnographic Collection of Folk Melodies]. Urimji: Shynjan jastar-orender baspasy. 144 p. [in Kazakh]

22. Zikriuly Q., 2009. Kenes kuileri [Soviet Melodies]. Shynjan: Ile khalyq baspasy. 106 p. [in Kazakh]

23. Zataevich A., 2002. 500 pesen i kroev kazahskogo naroda [500 Songs and Melodies of the Kazakh People]. Almaty: Daik-Press. 378 p. [in Russian]

24. Igilik B., 2011. Alystagy shugyla [Distant Radiance. Melodies of Kazakhs from Xinjiang]. Almaty: Inzhy-marzhan. 311p. [in Kazakh]

25. Kasimbaiuly D., 2010. Kasimbai shygarmalary [Works of Kasimbai]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 292 p. [in Kazakh]

26. Kamaluly T., 2006. Menin dombyram [My Dombra]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 65 p. [in Kazakh]

27. Keneshuly D., Ysqaqov B., 2009. Altai-Tarbagatai onirinin dombyra kuileri. Birinshi kitap [Dombra Melodies of the Altai-Tarbagatai Region. Volume One]. Almaty: Atamura. 412 p. [in Kazakh]

28. Kasimbaiuly O., 2008. Kasimbai an-kuileri [Songs and Melodies of Kasimbai]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 317 p. [in Kazakh]

29. Qamzaiuly N., 2008. Saz sardary [Master of Melody]. Urimji: Shynjan jastar-orender baspasy.

196 p. [in Kazakh]

30. Kasımbaiuly D., 2010. Kasımbai shygarmalary [Works of Kasımbai]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 292 p. [in Kazakh]

31. Qazaqtyn dasturli 1000 kuyi antologiiasy. 2009. [Anthology of 1000 Traditional Kazakh Melodies]. EL Production Company. 41 CDEL production company [in Kazakh]

32. Qusaynuly K., 1988. Jaima shyaq. Ander men kuiler // Tarbagatai jyrnaly [Gentle Warmth. Collection of Songs and Melodies // Tarbagatai Journal]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 190 p. [in Kazakh]

33. Qabyljanuly E., 1999. Qyzai eli tarihy na qatisti derekter [Data on the History of the Qyzai Tribe]. Shynjan: Ile aimaqtyq 1-pedagogikalyq mektebi baspasy. 201–206 pp. [in Kazakh]

34. Myrzahanuly J., 1992. Qazaq halky jane onyn salt-sanasy [The Kazakh People and Their Traditions]. QHR Urimji: Khalyq baspasy. 324 p. [in Kazakh]

35. Mazaq D., 1993. Kok ozen [The Blue River]. Urimji: Shynjan jastar-orender baspasy. 118 p. [in Kazakh]

36. Maqaiuly K., 2008. Kui piri. Ashim Dunshiulynyn kuileri [The Master of Kui. Melodies of Ashim Dunshiuly]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 49 p. [in Kazakh]

37. Maqaiuly K., 2016. Shertpe kuidin alyby Ashim. Ashim Dunshiulynyn duniege kelgenine 120 jyl [Ashim – the Giant of Shertpe Kui. 120th Anniversary of Ashim Dunshiuly's Birth]. Shynjan: Ile gazeti baspasy. 224 p. [in Kazakh]

38. Mynjani N., 1986. Qazaqtyn qysqasha tarihy [A Brief History of the Kazakhs]. Urimji: Khalyq baspasy. 547 p. [in Kazakh]

39. Masımkanuly D., 2012. Eyrasiyalıq orkeniet – ezhelgi turki jane qytaı elinin rykhani qarym-qatynasy [Eurasian Civilization – the Spiritual Relationship of the Ancient Turkic and Chinese Worlds]. Astana: Foliant baspasy. 210 p. [in Kazakh]

40. Muptekee B., 1998. Jetisu kuileri [Melodies of Jetisu]. Almaty: Oner. 9 p. [in Kazakh]

41. Muptekee B., 2014. Ake armany [A Father's Dream]. Astana: QazUOU. 156 p. [in Kazakh]

42. Maulet A., Negymanov E., 2010. Tarbagatai aimagy kuishilik mektebinin qalyptasy // V Halyqaralyq "Seiten tagylymdary" gylymi-praktikalyq konferentsi materialdary [Formation of the Tarbagatai Regional Kui School // V International "Seiten Legacy" Scientific-Practical Conference Proceedings]. Kokshetay qalasy: Mir pechaty. Pp. 61–66. [in Kazakh]

43. Mukhambetova A., 1993. Nekotorye esteticheskie problemy kazakhskoi instrumental'noi kul'tury // Kochevniki. Estetika: Poznanie mira traditsionnym kazakhskim iskusstvom [Some Aesthetic Problems of Kazakh Instrumental Culture // Nomads. Aesthetics: Understanding the World Through Traditional Kazakh Art]. Almaty: Gylym. Pp. 160–168. [in Russian]

44. Maulet A., Smakova Z. N., Junussova B. B., Karsakbayeva A. A., Rakymzhan A., 2016. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International Journal of Environmental & Science Education. Vol. 11, No. 18. pp. 11449–11465.

45. Margulan A., 1985. Ezhelgi jyr anyzdar / Red. Berdibaev, R. [Ancient Epic Legends / Ed. R. Berdibaev]. Almaty: Jazyshy. 368 p. [in Kazakh]

46. Masımkanuly D., 2005. Soz jelken [The Sail of Words]. Almaty: Olke baspasy. 192 p. [in Kazakh]

47. Maqaiuly K., 2013. Qonqaidyn qonyr kuileri [The Melancholic Melodies of Qonqai]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 281 p. [in Kazakh]

48. Muqamethanuly N., 2000. Qytaidagy qazaqtardyn qogamdyq tarihy (1860–1920 zhzh.) [The Social History of the Kazakhs in China (1860–1920)]. Almaty: QAZaqqarat baspasy. 333 p. [in Kazakh]

49. Nusıpoqasuly A., 2002. Agash besikten jer besikke deın [From the Wooden Cradle to the Earthly Cradle]. Urimji: Shynjan jastar-orender baspasy. pp. 372–373. [in Kazakh]

50. Oralbek J., 1996. Tyrnalar. An-kuiler jinagy [The Cranes. A Collection of Songs and Kuis]. Kuitun: Ile khalyq baspasy. 184 p. [in Kazakh]
51. Radlov V., 1993. Altyn sandyq / Red. Qasqabasov, S., Islamjanuly, K. [The Golden Chest / Ed. S. Qasqabasov, K. Islamjanuly]. Almaty: Ana tili. 256 p. [in Kazakh]
52. Seidimbek A., 2002. Qazaqtyn kui oneri. Monografiya [The Art of Kazakh Kui. A Monograph]. Astana: Kultegin. 165 p. [in Kazakh]
53. Seitqazynuly Q., 2000. Kuishi baba Bazgalam jane onyn kuileri jaynda // Tarbagatai gazeti [About the Kui Master Bazgalam and His Melodies // Tarbagatai Newspaper]. 23 p. [in Kazakh]
54. Samituly J., Qyrtadagy qazaqtar [Kazakhs in China]. Almaty: Atajurt baspasy. 312 p. [in Kazakh]
55. Turlyqojauly D., 1984. Kui tolqyny [Wave of Melodies]. Shynjan: Jastar. 224 p. [in Kazakh]
56. Toiynbaev O., Majin, D., 1988. Koktem shyaqy. Ander men kuiler jinagy [Spring Radiance. Collection of Songs and Kuis]. Urimji: Shynjan khalyq baspasy. 95 p. [in Kazakh]
57. Tangytuly M., 2003. Shygystyn shyryn shertpeleri. Zerttey maqalalar [The Delicate Pluckings of the East. Research Articles]. Shayeshek: Shayeshek baspasy. 107 p. [in Kazakh]
58. Toqtabaev S., 2008. Dala darabozdarynyn eki retki kezdesyi // Ile gazeti 15 aqpan [Two Meetings of the Great Masters of the Steppe // Ile Newspaper, February 15]. [in Kazakh]
59. Ualikhanov Sh., 1980. Tandamaly [Selected Works]. Almaty. pp. 154–156. [in Kazakh]
60. Huan Jongshuan, 2009. Taraly formadary jane jyrlyal dalgeri – Qazaqtyn jyrshylaryn tekserip zertteyi [Forms of Transmission and Singing Traditions – A Study of Kazakh Epic Performers]. Pekin: Ulttar baspasy. Pp. 34–35. (黄中祥. 传承方式与演唱传统 • 哈萨克族民间演唱艺人调查研究. - 北京: 民族出版, 2009年11月. 页34–35.) [in Chinese]
61. Shetel qazaqtarynyn oneri: muzyka madenieti. 2014. 1-kitap. Ujymdyq monografiya [The Art of Kazakhs Abroad: Musical Culture. Vol. 1. Collective Monograph]. Almaty: Qazaq yniuersiteti. 424 p. [in Kazakh]

Маулет А.

Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан
e-mail: mr.ardabi@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ИНСТРУМЕНТАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХОВ СИНЬЦЗЯНА

Аннотация. Многовековой общий историко-культурный путь развития тюркоязычных народов свидетельствует об их духовном наследии как едином целом. Несмотря на то, что этническая идентичность казахского народа окончательно сформировалась в XV веке, культурные ценности до этого периода развивались в рамках родо-племенного искусства. Этническое единство тюркоязычных племён предопределило состав казахов Синьцзяна. Духовное наследие этих народов, в том числе инструментальная музыка, тесно связано с кочевым образом жизни и оказало значительное влияние на формирование культурного единства и национальной самобытности этноса. Научная статья посвящена анализу инструменталь-

ного музыкального наследия казахов Синьцзяна в историко-культурном контексте. Цель исследования — выявить художественно-исполнительские особенности традиций игры на домбре и сыбызгы, проанализировать роль исторических личностей и формирование региональных исполнительских школ, а также определить место и значение этого наследия в музыковедении тюркского мира и Казахстана. В ходе исследования применены историко-типологические, сравнительно-теоретические и этнофоноаналитические методы, а также комплексный подход. Инструментальная музыка казахов Синьцзяна была проанализирована на основе нотных и аудиоматериалов, выявлены структурные особенности домбровых кюев, различия в интонационно-ладовом строе. В результате научного анализа были рассмотрены региональные исполнительские традиции, художественная индивидуальность исторических деятелей и историко-культурная эволюция инструментального музыкального искусства региона.

Ключевые слова: казахи, культурное наследие, традиция, инструментальная музыка, домбра.

Для цитирования: Маулет А. Изучение инструментального музыкального наследия казахов Синьцзяна // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). С. 126-149 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.08>

Maulet A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

e-mail: mr.ardabi@mail.ru

THE STUDY OF THE INSTRUMENTAL MUSICAL HERITAGE OF THE KAZAKHS OF XINJIANG

Abstract: Kazakh cultural elements evolved within the framework of tribal and clan-based art. The ethnic community of Turkic-speaking tribes largely determined the ethnic composition of the Kazakhs of Xinjiang. The spiritual heritage, including instrumental music, is closely tied to the nomadic life and played a significant role in shaping the cultural unity and national identity of the ethnic group. This article explores the instrumental musical heritage of the Xinjiang Kazakhs within a historical and cultural context. The objective is to examine the artistic and performance features of the dombyra and sybyzgy traditions in the region, to analyze the role of historical figures, and to identify the formation of regional performance schools, thereby clarifying the significance of this heritage within the musicology of both the Turkic world and Kazakhstan. The historical-typological, comparative-theoretical, ethnophonic analytical methods, and comprehensive methodological approach were used. The instrumental music of the Xinjiang Kazakhs was analyzed on notated and audiomaterials, revealing structural features of

dombyra kyuis and differences in tonal and modal organization. The regional performance traditions, the artistic styles of prominent historical figures, and the historical and cultural development of the region's instrumental music were scientifically examined.

Keywords: Kazakhs, cultural heritage, tradition, instrumental music, dombyra.

For citation: Maulet A. The study of the instrumental musical heritage of the Kazakhs of Xinjiang // Madeni mura. 2025. №2 (109). Pp. 126-149 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.08>

Автор туралы мәлімет:

Маулет Ардаби, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7625-0407

Сведения об авторе:

Маулет Ардаби, PhD, Научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7625-0407

Information about author:

Maulet Ardabi, PhD, Researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-7625-0407

Атдаев С.Дж.

Институт Истории и археологии

Академия наук Туркменистана

Ашхабад, Туркменистан

E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

КАРА-ШАЙТАН – СВЯЗУЮЩЕЕ ЗВЕНО МЕЖДУ МЕРВОМ И БУХАРОЙ

Аннотация. Данная статья посвящена личности, встречаемой в источниках под псевдонимом Кара-Шайтан (Гара-Шейтан, Чёрный Дьявол). Его настоящее имя современной историографии не известно. Вместе с тем, его судьба тесно связана с прошлым туркменского народа второй половины XIX в. Цель исследования – сбор имеющегося материала для изучения данного вопроса. Применение сравнительно-исторического метода при исследовании исторических данных, а также использование антропологического подхода в деле освещения поставленной задачи, помогут представить всю картину событий того времени в мельчайших деталях. При научно-исследовательской работе были использованы бухарские, казахские, российские и европейские источники, на основе которых удалось воссоздать хронологию военных и политических событий. Были представлены неизвестные факты участия туркменских племен в событиях, связанных с завоеванием Российской империей Бухарского эмирата. Выявлены новые исторические личности и их роль в эпизодах этого исторического периода региона. Показана роль туркменских блюстителей порядка – ясаулов и их караульной службы на границе Мервского оазиса и Бухарского эмирата. Во главе всего этого явления стоял Кара-Шайтан, деятельность которого послужила упрочению мира и стабильности в регионе.

Ключевые слова: Кара-Шайтан, Мерв, ясаулы, Российская империя, Бухарский эмират, Ирджарская битва, Зерабулакские события.

*Для цитирования: Атдаев С. Кара-Шайтан – связующее звено между Мервом и Бухарой // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). С. 150-164 (рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.09>*

*Имя грозное витает,
На окраинах границ.
Караванщик погоняет,
Безмятежной цепи шлиц.
С.А.*

Введение

История туркмен была тесно связана с судьбами соседних народов. Все события, происходившие в Иране, Хиве и Бухаре, находили живой отклик в жизни туркменских племен. Торговые и иные культурные связи, осуществляемые посредством караванных сообщений, осуществлялись на постоянной основе. Временами происходили мелкие стычки и даже крупные военные походы. Отличительной чертой XIX в. является прекращение военных столкновений туркменских племен с Бухарой. Сложившиеся в Бухаре политические и экономические обстоятельства ориентировали проявление большей активности на восточных границах эмирата.

На западных окраинах Бухарского эмирата, вдоль левого берега Среднего течения реки Амударья, проживало туркменское племя Эрсары и другие более мелкие племена. Туркмены, окончательно перешедшие на оседлый образ жизни, находили общий диалог с представителями властей эмирата, что обеспечивало мирное сосуществование обеим сторонам. Проживавшее на просторах Мервского оазиса племя Теке, временами осуществляло военные набеги, беспокоя мирную жизнь жителей Амударьи, как на левом, так и на правом его побережьях. Главной задачей эмирата стало прекращение всяких военных столкновений между Мервом и Бухарой и обеспечение безопасного взаимного торгового коридора. Такая миротворческая роль легла на плечи Кара-Шайтана, длительное

время с успехом патрулировавшего приграничную линию обоих оазисов, гарантируя надежность мира и спокойствие в регионе.

Материалы и методы исследования

Данные о деятельности Кара-Шайтана можно найти в туркменской поэме Абду-с-Саттара-Казы «Дженг-наме», в переводе «Книга рассказов о битвах текинцев» (Абду-с-Саттар Казы, 1914). Много полезной информации хранится в работах Ахмада Дониша и Абдалазима Сами (Дониш, 1967; Сами, 1962). Хорошим дополнением является книга Ахмета Кенесарина «История Кенесары Касымова и Садыка Кенесарина» (Кенесарин, 2017).

Использование работ Н.И. Гродекова, М.А. Терентьева, Н.Н. Каразина, Н.Н. Абазы, поручика В.Н. Зайцева, М.В. Лыко, а также материалы сборника архивных данных явилось хорошим подспорьем при описании российского похода в пределы бухарского эмирата (Гродеков, 1880; Терентьев, 1906; Каразин, 2019; Абаза, 1902; Зайцев, 1882; Лыко, 1871; Присоединение Туркмении, 1960).

Записи А. Вамбери, Ч. Стюарта, Э. О'Донована и Ч. Марвина намного дополнили и обогатили данное исследование (Вамбери, 1873; The Country of the Tekke, 1881; The Merv Oasis, 1883; The Russians at Merv, 1883).

Наличие разнообразных по стилистике и информативности источников бухарских, казахских, российских и европейских авторов подтолкнуло к

применению в данном исследовании сравнительно-исторического метода. Использование антропологического подхода в деле освещения поставленной задачи, помогло представить объективную картину событий того времени.

Анализ и результаты

Первое упоминание о Кара-Шайтане встречается в туркменской поэме Абду-с-Саттара-Казы «Дженг-наме». При описании процесса переселения текинцев из Серахса в Мерв в 1858 г. Кара-Шайтан отмечен среди других туркменских лидеров, таких как Сапарек из колена Бег, рода Гонур, и Берды-Ниязхан из колена Сычмаз рода Гараахмет (Абду-с-Саттара-Казы, 1914: 0106-0107).

Дальнейшие сообщения о Кара-Шайтане затрагивают события 60-х гг. XIX в. и связаны с военными походами российской империи в пределы Бухарского эмирата. Для правильного

восприятия материала, здесь уместно будет вкратце описать общую ситуацию в регионе.

На тот момент бухарский эмир Музаффар (Сеид Музаффаруддин Бахадур Хан, время правления 1860-1885 гг.) ведет соперничество с Кокандским ханством. Одержав очередную победу, эмир возводит здесь на престол Худояр-хана. Однако последний смещается уже через 4 месяца. Тогда эмир вновь выступает в поход с 40 000 воинами и 30 пушками. В пути его сопровождали несколько сотен текинцев. После ухода эмира в Коканде разворачиваются смуты, и ханство разделяется на 2 части. В мае 1865 г. Музаффар-хан опять захватывает Коканд. Место смещенного Мир-Саида вновь занимает Худояр-хан (Вамбери, 1873: 171-178).

Весной 1865 г. российские войска под командованием генерала М.Г. Черняева захватывают Ташкент. 27 марта 1866 г. Черняев отзывается в Петербург,

Рис. 1. Ирджарская битва.

Fig. 1. Battle of Irjar.

и его место занимает генерал-майор Д.И. Романовский. Тем временем эмир Музаффар с армией в 5 000 сарбазов, 30 000 казахов, 10 000 туркмен и 21 пушки выступает с намерением вернуть Ташкент (Вамбери, 1873: 181).

8 мая 1866 г. произошло крупное сражение в районе урочища Ирджар, на левом берегу Сырдарьи между Чиназом и Ходжентом, где бухарская армия эмира была разбита российской армией. В русской историографии это событие называется «Ирджарская битва».

У местных историков эта битва названа как сражение у озера Сасик-Куль или сражением в местности Майдаюлгун. Ахмад Дониш пишет, что отряды, добравшись до берегов Сырдарьи, сделали привал в местности, называемой Са-Сик-Куль. По описанию Дониша, в рядах бухарского эмира находился духовный вдохновитель Яхья-Ходжа Туркменахунд, который призывал воинов к стойкости (Ахмад Дониш, 1967: 47-48). Абдалазим Сами называет данную битву «Майдаюлгунскими событиями», отмечая, что в них эмир потерпел поражение и отправился в Джизак (Сами, 1962: 62).

Продвижение российских войск было стремительным. В 1866 г. был занят Ходжент. Отряды под командованием Д.И. Романовского 18 октября 1886 г. разбили войска эмира и взяли Джизак. По данным К.К. Абазы при обороне Джизака участвовало несколько сотен туркмен (Абаза, 1902: 128). Эмир направляет на помощь жителям Джизака подкрепление, но войска, узнав о падении крепости, возвращаются обратно (Абаза, 1902: 134). Об участии туркмен при обороне Джизака сообщает и очевидец событий, поручик В.Н. Зайцев (Зайцев, 1882: 110).

Весной 1867 г. Музаффар-хан

направляет своего посланника Муссабека на переговоры. В начале мая Муссабек прибывает в Оренбург, где ведет переговоры с генерал-адъютантом Н.А. Крыжановским. Музаффар-хан тем временем был занят укреплением своих войск. По данным М.В. Лыко, Музаффар-хан, наняв 10 000 туркмен, платил каждому по 40 копеек серебром в день (Лыко, 1871: 9). 7 июня и 5 июля бухарцы организуют нападения на Яны-Курган, но оба раза безуспешно. К осени эмир отпускает наемных туркмен (Лыко, 1871: 10).

В 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство под начальством К.П. Кауфмана. В войне с Бухарским эмиратом Кауфман активно привлекал на службу представителей Центральной Азии, в числе которых оказался бывший сановник эмира Искандар-хан Кабули (Почекаев, 2022: 108). Вскоре был подписан мирный договор с кокандским ханом Худояром. 2 мая 1868 г. российские войска вступили в Самарканд. Следом был взят Каттакурган, а решительное сражение произошло 2 июня 1868 г. на Зерабулакских высотах, где войска эмира Музаффара были наголову разбиты. Из казахских источников становится ясно, что Музаффар-хан послал своих послов в Хиву и к туркменам с просьбой о помощи. Мервские туркмены прибыли в количестве 10 000 человек под предводительством Мухамед-Нияз-сердара. К эмиру примыкает и казахский султан Садык. Однако совместные войска эмира терпят поражение (Кенесарин, 2017: 49-52). Об участии 10 000 туркмен на стороне эмира сообщает и Абаза (Абаза, 1902: 135).

Участник Зерабулакских событий Н.Н. Каразин отмечает, что в боях участвовали туркмены, прибывшие

с берегов Мургаба. Упомянутые Каразиным Кара-туркмены – это текинцы рода Кара, колена Бег. Приводится эпизод, когда два туркменских джигита изрубили русских раненых, а затем стали поодиночке подсакивать к самому фронту, нанося удары тонкой, гибкой, как хлыст, бамбуковой пикой (Каразин, 2019: 112).

Имеется также информация об участии в описываемых событиях мервского правителя Говшут-хана, который с 3 000 всадниками участвовал на стороне эмира (Давлетов, Ильясов, 1972: 199). Имя Говшут-хана, как славного военачальника, было хорошо известно в Бухаре (Атдаев, 2024: 7). Дополнительная информация встречается в работе придворного историка Мирза Абдалазима Сами (1839-1908) «Тарих-и Салатин-и Мангитийа» (история мангытских государей). Сами пишет, что генерал К.П. Кауфман, решив захватить Самарканд, со снаряженным

войском отправился в Хишткупрук. При приближении русских войск, войска эмира отступили. Сами уточняет, что Говшут-хан прибыл с 2 000 войском. Увидев отступающую армию эмира, Говшут-хан понял, что дальнейшее сопротивление бесполезно и двинулся обратно. Минувя Самарканд и Чарджоу, Говшут-хан вскоре прибывает в Мерв (Сами, 1962: 70-71).

23 июня 1868 г. был заключен мирный договор между Россией и Бухарой. Дальнейшее сопротивление России, а также борьбу против Музаффар, продолжил его старший сын Абдумалик (Сеид Абдумалик-хан Катта-Тюра). Он обращается за помощью к туркменам, казахам, а также к жителям Хивы. Поддержавшие его призыв некоторые туркменские племена совершают ряд набегов близ Бухары (Терентьев, 1906: 476).

Музаффар-хану теперь приходится противостоять Абдумалику, сторону

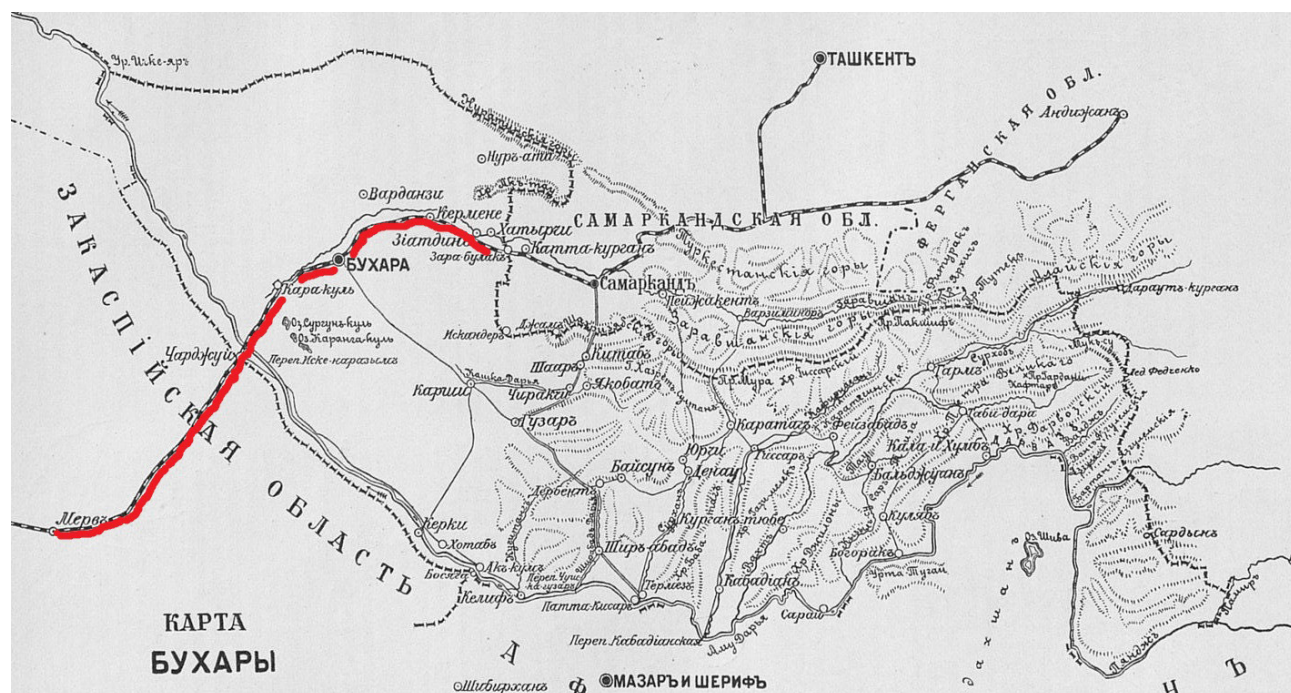

Рис. 2. Движение отряда Говшут-хана в сторону Зерабулакских высот.
Fig. 2. Movement of Govshut Khan's detachment towards Zerabulak heights.

которого принял казахский султан Садык. Музаффар-хан делает письменное обращение туркестанскому генерал-губернатору К.П. Кауфману с просьбой о военной помощи (Почекаев, 2020: 35). Генерал Кауфман идет в Карши с 3 000 войском на Абдумалика и заставляет его бежать. Одновременно Эмир, объединившись с туркменами, направляется против султана Садыка. Приглашения Музаффара к Кара-туркменам позже были обнаружены при занятии города Карши русскими войсками в 1868 году. Каразин упоминает среди туркмен, прибывших из окраин Хивы, также човдуrow (Каразин, 2019: 112, 113). Бой происходит у переправы Узулус.

Отправленные на помощь эмиру войска генерала А.К. Абрамова разбивают мятежников, а Абдумалик бежал в Кашгар. После тяжелого боя Садык отходит в Нурата и вскоре удаляется в Ургенч (Кенесарин, 2017: 54-55, 59). Несколько лет спустя, 18 сентября 1873 г., будет подписан новый договор между Россией и Бухарским эмиратом. Согласно этому договору Бухарский эмират признается протекторатом России (История Бухары, 1976: 161-163).

В рукописи Ахмета «История Кенесары Касымова и Садыка Кенесарина» говорится, что в 1873 г. султан Садык вместе с туркменами воюет на стороне Хивы. По данным Абазы, в одном из нападений на русский отряд близ колодцев Адам-Крылган, составе отряда Садыка участвовали 500 туркмен (Абаза, 1902: 194). После захвата ханства российскими войсками, Садык перебирается с семьей к Чарджоу (ныне Туркменабад – С.А.). Там он встречает свидетеля Зерабулакских событий мервского сердара Мухаммет-Нияза и, оставив свою семью в

кочевье близ Чарджоу, отправляется с туркменскими джигитами в Мерв. Здесь он представляется главе Мерва Говшут-хану, который поручает гостя на попечительство Гюль-Джемал-ханши (в документе она указана как Гульджамал-Аим, что по-казахски означает госпожа – С.А.), супруге ахалского правителя Нур-Берды-хана. Подобный приют в Мерве в разное время получали различные правители соседних государств. К примеру, афганский эмир Абдуррахман-хан (1844-1901, эмир с 1880 г.), отправляясь в Ташкент, был гостем Нур-Берды-хана в течение месяца, а упомянутый выше Абдумалик во время своего бегства из Бухары в Афганистан, пробыл в гостевом доме хана два месяца. Вернувшийся из Ахала в Мерв Нур-Берды-хан встречается с Говшут-ханом. Ханы предлагают султану Садыку помощь в 10 000 конных джигитов для организации набега на Чарджоу. Но султан вежливо отказывается, попросив дать ему разрешение отправиться в Герат. Согласившись на просьбу султана, ханы дают ему 40 джигитов сопровождения. После своего семимесячного пребывания в Мерве Султан Садык отправляется в Герат (Кенесарин, 2017: 59-60).

Кара-Шайтан, при событиях 1868 г., по всей видимости, действовал вместе с Говшут-ханом. Именно после того, как Говшут-хан с 3 000 всадниками из Мерва предпринял попытку прийти на помощь эмиру в 1868 г., Кара-Шайтан остается на службе эмира в Бухаре (Давлетов, Ильясов, 1972: 199).

О пребывании Кара-Шайтана в Бухаре в 1878 г. сообщал полковник Н.И. Гродеков. Полковник просил эмира Музаффара оказать ему содействие для проникновения в Мерв. Эмир готов был послать с Гродековым текинца Кара-Шайтана, находящегося у него на службе

в качестве дадхи, т. е. генерала (Гродеков, 1880: 96).

После захвата российскими войсками Гёк-тепе 12 января 1881 г., следующим в списке стоял Мерв. Жители Мерва обращаются за помощью к соседям. В июле 1881 г. группа старшин едет в Хорасан к ее правителю Сепак-Салару, однако возвращается без определенного ответа. Посольство, направленное к эмиру Афганистана Абдур-Рахману, которое возглавлял близкий друг эмира Эзиз-сердар, также не получило положительного отклика. Эзиз-сердар также вез письмо Махтум-Кули-хана к англо-индийским властям в Пешаваре.

Мервская депутация просила покровительства и у бухарского эмира. При этом она добивалась, чтобы эмир отпустил в Мерв Кара-Шайтана, более известного в Бухаре как Кара-дадха. Планировалось, что Кара-Шайтан, вернувшись в Мерв, станет наместником бухарского эмира в оазисе. Но и эта миссия не увенчалась успехом. Бухарский эмир не согласился отпустить своего дадху в Мерв (Давлетов, Ильясов, 1972: 199). Кара-Шайтан оставался в Бухаре до 1882 г., пока его не сменил Астанакул-бий дадха.

По сообщению находящегося в 1881 г. в Мерве Э. Донована, Кара-Шайтан происходил из текинского колена Бег,

Рис. 3. Село и крепость Кара-Шайтана в Мерве на карте Донована.
Fig. 3. The village and fortress of Kara Shaitan in Merv on Donovan's map.

рода Гонур, ковума Хар. Слово Кара может означать его антропологическую особенность, т. е. он мог иметь темный цвет кожи. Также термин Кара мог указывать на силу, смелость и безумство нашего героя. Его родным селением был одноименный аул Хар, расположенный рядом с крепостью под названием Кара-Шайтан-кала (Крепость Черного Дьявола). Это был опорный пункт Кара-Шайтана, который являлся главой караульной службы – караул-баши всего племенного подразделения Тогтамыш. Отсюда он контролировал передвижения туркменского племени Эрсары, проживавшего на левом берегу Амударьи. Караульные разъезды Кара-Шайтана курсировали вдоль всей приграничной линии с Эрсарынцами (The Merv Oasis, 1883: 372).

Еще ранее, а именно в марте 1879 г., эрсаринцы сообщали, что к ним прибыл глава патрульной службы Кара-ясавул-баши с 200 всадниками, и, расположившись между аулами Кара и Бег, потребовал от жителей возмещения за угнанный скот у текинцев (Присоединение Туркмении, 1960: 401).

Относительно топонимов Кара и Бег, расположенных на левом берегу реки Амударья, следует отметить, что их происхождение возможно связано с названиями текинских подразделений, из которых происходил Кара-Шайтан. Период с конца XVII – XIX вв. отмечен переселением племени Теке из окраин Хивинского ханства в южные районы: Ахал, Теджен, Серахс и затем Мерв. Движение происходило по двум направлениям: через Балханы и вдоль Амударьи. Часть текинцев некоторое время проживала на левом берегу Амударьи, что отразилось в ряде топонимов. К примеру, одним из них был населенный пункт Ламба

(Ламма). Переселившиеся в Мерв текинцы продолжали поддерживать экономические связи с этим районом, а купцы, посещающие этот район, часто носили такие прозвища как Ламма-бай (Атдаев, 2023: 110). Позже этот пункт, превратившийся в ставку племени Эрсары родов Кара и Бекевуд. По этой аналогии топонимы Кара и Бег могут соотноситься с текинским коленом Бег и его родовым подразделением Кара (ковум Кара, рода Гёкче).

Ясавулы – это стражники, следящие

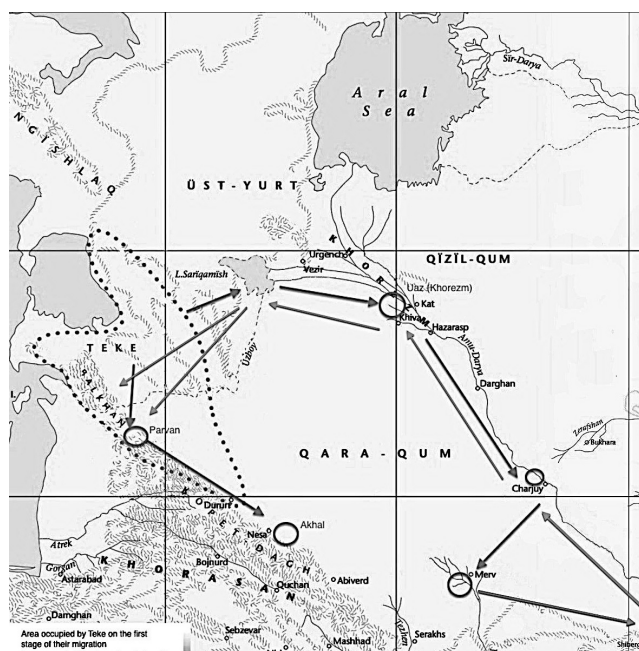

Рис. 4. Схема переселения племени Теке из окраин Хивинского ханства в южные регионы.
Fig. 4. Scheme of resettlement of the Teke tribe from the outskirts of the Khiva Khanate to the southern regions.

за порядком в обществе. Донован, пытаясь трактовать этот термин, предполагал, что он происходит от «ясс» означающего «бить» и «аул» – «село» (The Merv Oasis, 1883: 165). По нашему мнению, слово ясавул является вариантом тюркского термина «яса-гул», где «яса» означает закон, а «гул» – стражник, т. е. надзиратель закона.

Для поддержания дисциплины в обществе мервский глава Говшут-хан сформировал стражу, состоявшую из 2 000 преданных ему воинов, которые неукоснительно выполняли все его приказания. Ясавулы получали определенную плату за службу (Marvin, 1883: 183). Нур-Берды-хан, придя к власти в Мерве в 1878 г., распускает данную стражу, но вскоре формирует новое ополчение из 1 000 всадников (Тихомиров, 1960: 32).

Новая группа охранников была создана при Гаджар-хане. В 1881 г. Донован сообщал, что в Мерве племя теке делилось на 2 крупных подразделения: Утамыш и Тогтамыш. Каждая группа имела свое ополчение, следящее за порядком – ясавулов. Главным ясавул-баши от Утамыш был Анна-Мурад-Кафур (Капыр) из колена Сычмаз, рода Топаз, а ясавул-баши от Тогтамыш был Ягмыр-хан из колена Бег, рода Амаша. В их подчинении находилось 2 000 ясавулов, базировавшихся в Говшут-Хан-гала.

В их задачу входило оперативное выполнение приказов властей по предотвращению беспорядков в оазисе. Жителей оазиса часто обязывали отрабатывать четыре дня в месяц на укреплениях или иных общественных работах. Наиболее состоятельные могли внести два крана за каждый пропущенный день. Неотработавших и неплательщиков доставляли вооруженные крепкими палками ясавулы и подвергали телесным наказаниям (The Merv Oasis, 1883: 330).

Ясавулы следили за порядком на базарах, а также обеспечивали безопасность торговых караванов, следовавших через Мерв. Налог, собираемый с вьючных животных каравана, шел на содержание ясавулов.

Определенные суммы выплачивали также владельцы собственности, возвращенной им усилиями ясавулов (The Merv Oasis, 1883: 166-167, 280, 330, 336).

Существовали также штрафы, взимаемых непосредственно с ясавулов, за пренебрежение ими своих полномочий. Штраф в размере от 15 до 7 кран налагался на джигита за неявку по вызову ясавул-баши, а также в случае неготовности или отсутствия у него лошади при общей проверке. Молодой человек должен был выступить по приказу ясавул-баши в любой момент. При первых призывах глашатая, джигиты уже находились в седлах, готовые пуститься вскачь, чтобы настигнуть нарушителей общественного спокойствия (The Merv Oasis, 1883: 166-167, 336).

Донован отмечал различие между функциями караул-баши и ясавул-баши. Ясавул-баши следил за порядком в обществе, а также выполнением жителями общественных работ, таких, как например починка плотин. Караул-баши же осуществлял со своей дружиной охрану оазиса от налетов соседних племен. Ясавул-баши и караул-баши имели определенное положение в обществе и приличное жалование (The Merv Oasis, 1883: 350).

Расположение Кара-Шайтана при бухарском дворе, а также его назначение главой патрульной службы может быть объяснено проживанием его соплеменников из рода Кара на самой границе с бухарским эмиратом. Отсюда Кара-Шайтан мог в любой момент получить необходимую поддержку и подкрепление. Ч. Стюарт отмечал, что род Кара размещались в пустыне за Мургабом (The Country of the Tekke, 1881: 534).

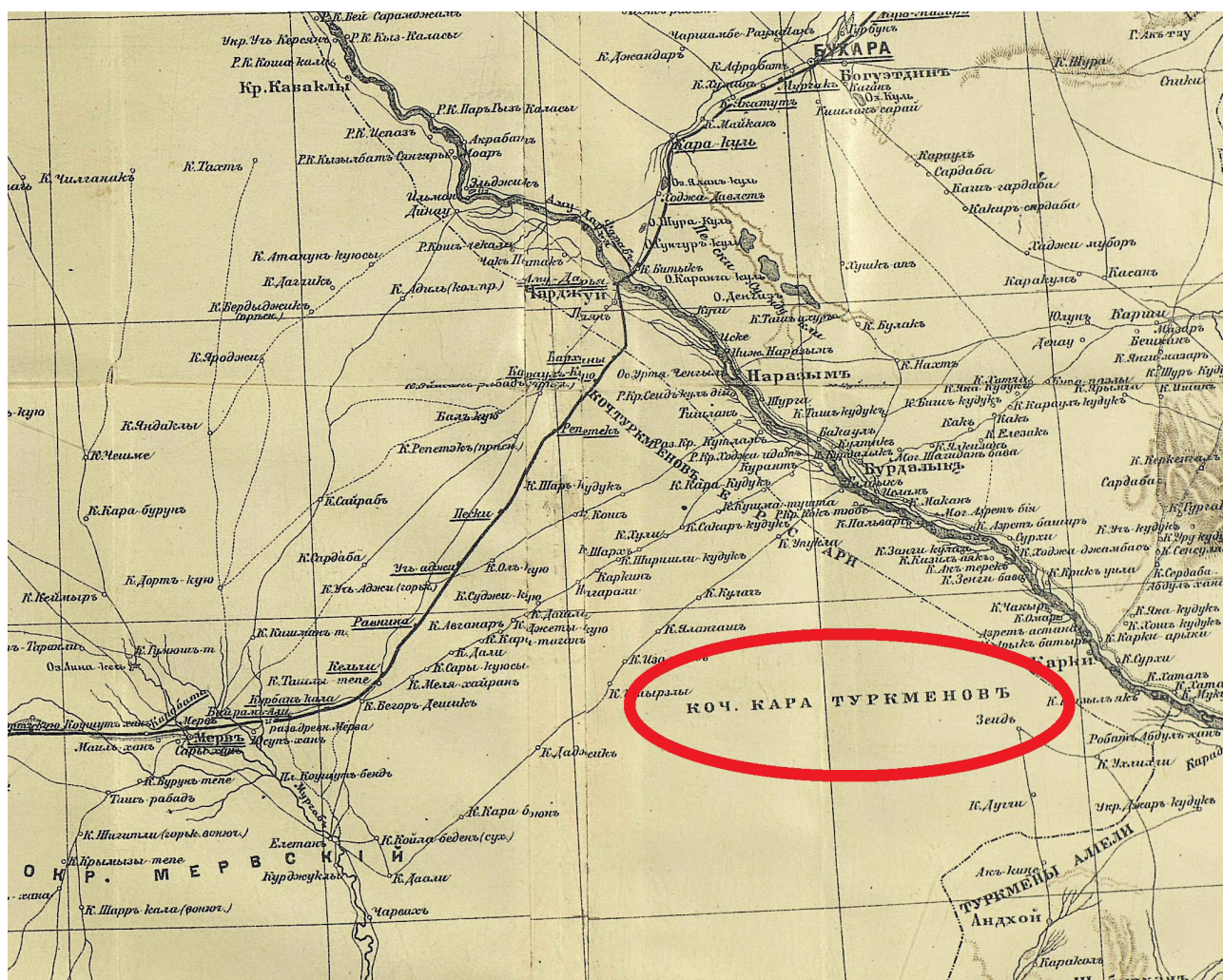

Рис. 5. Район проживания Кара-туркмен.

Fig. 5. The area of Kara-Turkmen habitation.

Заключение

Как видно из приведенного выше материала, Кара-Шайтан являлся связующим звеном между властями Мерва и Бухары. Находясь на службе у эмира, он гарантировал предотвращения возможных конфликтов эмирата с Мервом. С другой стороны, мервцы могли надеяться на поддержку Бухары в случае возникновения осложнений со стороны соседних правителей. Находясь в гуще происходивших в Бухаре событий,

он, будучи верным своему положению, участвует в военных конфликтах на стороне эмира. Жизнь Кара-Шайтана схожа с участием множества других туркменских военачальников, которые, находясь на службе соседних правителей, тем не менее, оставались верными сыновьями своей страны и своего народа. Дальнейшая судьба этой незаурядной личности неизвестна и ждет своего полного освещения.

Литература

1. Абаза К.К., 1902. Завоевание Туркестана. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича. 311 с.
2. Абду-с-Саттар Казы, 1914. Книга рассказов об итбах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX века. СПб: Императорская АН. 82 с.
3. Атдаев С.Дж. Судьба туркменского военачальника 19 века Говшут-хана в аспекте источниковедческих изысканий // Вестник ЮУрГУ, Серия «Социально-гуманитарные науки». 2024. Т. 24, № 3. С. 6-15.
4. Атдаев С.Дж., 2023. Из истории текинского рода Гараахмет (по материалам XIX в.) // Вестник Томского государственного университета. № 486. сс. 101-113.
5. Дониш А., 1967. История мангитской династии. Душанбе: Дониш. 142 с.
6. Кенесарин А., 2017. История Кенесары Касымова и Садыка Кенесарина. М: Пресс-Бук. 140 с.
7. Вамбери А., 1873. История Бухары (Бухары) или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Т. 2. СПб: тип. Скарятин. 226 с.
8. Гродеков Н.И., 1880. Через Афганистан. Путевые записки генерального штаба полковника Н.И. Гродекова. СПб. 130 с.
9. Давлетов Дж., Ильясов А., 1972. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад: Ылым. 255 с.
10. Зайцев В.Н., 1882. История 4-го Туркестанского линейного батальона, с картой, за период с 1771 по 1882 год, как материал к описанию движения русских в Среднюю Азию. Ташкент. 212 с.
11. История Бухары с древнейших времен до наших дней. 1976. Ташкент: Фан. 384 с.
12. Каразин Н.Н., 2019. На далеких окраинах. Погоня за наживой: Романы. М: Наука. 629 с.
13. Лыко М.В., 1871. Очерк военных действий 1868 года в долине Заравшана // Военный Сборник. № 5 С. 5-40.
14. Сами М.А., 1962. Тарих-и Салатин-и Мангитийа (история мангытских государей). М.: Издательство восточной литературы. 331 с.
15. Почекаев Р.Ю., 2022. Оценки деятельности туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана среднеазиатскими современниками // Вестник Пермского университета. История. № 3(58). С. 106-114.
16. Почекаев Р.Ю., 2020. Использование российских войск в среднеазиатских протекторатах Российской империи // Военно-исторический журнал. № 3. С. 34-39.
17. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов). 1960. Ашхабад: Акад. наук Туркм. ССР. 824 с.
18. Терентьев М.А., 1906. История завоевания Средней Азии. СПб: Типолитография В.В. Комарова. Т. 1. 510 с.
19. Тихомиров М.Н., 1960. Присоединение Мерва к России. М: Восточная литература. 240 с.
20. The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers. By Lieutenant-Colonel C. E. Stewart, 5th Punjab Infantry. 1881. // Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series. Vol. 3, No. 9. Pp. 513-546.
21. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news", 1883. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p.
22. Marvin Ch., 1883. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. London. W.H. Allen & Co. 556 p.

References

1. Abaza K.K., 1902. Zavoyevaniye Turkestana [The Conquest of Turkestan.]. SPb: Tip. M.M. Stasyulevicha. 311 p. [in Russian]
2. Abdu-s-Sattar Kazy, 1914. Kniga rasskazov o bitvakh tekintsev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX veka [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. SPb: Imperatorskaya AN. 82 p. [in Russian]
3. Atdayev S.J. Sudba turkmenskogo voyenachalnika 19 veka Govshut-khana v aspekte istochnikovedcheskikh izyskaniy [The fate of the 19th century Turkmen military leader Govshut Khan in the aspect of source studies] // Vestnik YUUrGU, Seriya «Sotsialno-gumanitarnyye nauki». 2024. T. 24, № 3. S. 6-15. [in Russian]
4. Atdayev S.J., 2023. Iz istorii tekinskogo roda Garaakhmet (po materialam XIX v.) [From the history of the Tekin clan Garaakhmet (based on materials from the 19th century)] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. № 486. Pp. 101-113. [in Russian]
5. Donish A., 1967. Istoriya mangitskoy dinastii [History of the Mangit dynasty]. Dushanbe: Donish. 142 p. [in Russian]
6. Kenesarin A., 2017. Istoriya Kenesary Kasymova i Sadyka Kenesarina [History of Kenesary Kasymov and Sadyk Kenesarin]. M: Press-Buk. 140 p. [in Russian]
7. Vamberi A., 1873. Istoriya Bukhary (Bukhara) ili Transoksanii s drevneyshikh vremen do nastoyashchego [History of Bukhara (Bukhara) or Transoxania from Ancient Times to the Present.]. T. 2. SPb: tip. Skaryatina. 226 p. [in Russian]
8. Grodekova N.I., 1880. Cherez Afganistan. Putevyye zapiski generalnogo shtaba polkovnika N.I. Grodekova [Through Afghanistan. Travel notes of the General Staff of Colonel N.I.]. SPb. 130 p. [in Russian]
9. Davletov J., Ilyasov A., 1972. Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii [The accession of Turkmenistan to Russia]. Ashkhabad: Ylym. 255 p. [in Russian]
10. Zaytsev V.N., 1882. Istoriya 4-go Turkestanskogo lineynogo batalona, s kartoy, za period s 1771 po 1882 god, kak material k opisaniyu dvizheniya russkikh v Srednyuyu Aziyu [History of the 4th Turkestan Line Battalion, with a map, for the period from 1771 to 1882, as material for describing the movement of Russians to Central Asia.]. Tashkent. 212 p. [in Russian]
11. Istoriya Bukhary s drevneyshikh vremen do nashikh dney [History of Bukhara from ancient times to the present day]. 1976. Tashkent: Fan. 384 p. [in Russian]
12. Karazin N.N., 2019. Na dalekikh okrainah. Pogonya za nazhivoj: Romany [On the far outskirts. Chasing the Bounty: Novels.]. M: Nauka. 629 p. [in Russian]
13. Lyko M.V., 1871. Ocherk voyennykh deystviy 1868 goda v doline Zaravshana [Essay on military operations in 1868 in the Zarafshan Valley] // Voyennyy Sbornik. № 5. Pp. 5-40.
14. Sami M.A., 1962. Tarikh-i Salatin-i Mangitiya (istoriya mangytskikh gosudarey) [Tarikh-i Salatin-i Mangitiya (history of the Manghit sovereigns)]. M.: Izdatelstvo vostochnoy literatury. 331 p. [in Russian]
15. Pohekayev R.Yu., 2022. Ocenki deyatelnosti turkestanskogo general-gubernatora K.P. fon Kaufmana sredneaziatskimi sovremennikami // Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya. № 3(58). Pp. 106-114. [in Russian]
16. Pohekayev R.Yu., 2020. Ispolzovaniye rossiyskikh voysk v sredneaziatskikh protektoratakh Rossiyskoy imperii [Use of Russian troops in the Central Asian protectorates of the Russian Empire] // Voenno-istoricheskiy zhurnal. № 3. Pp. 34-39. [in Russian]
17. Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. 1960. Ashkhabad: Akad. nauk Turkm. SSR. 824 p. [in Russian]

18. Terentyev M.A., 1906. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. SPb: Tipolitografiya V.V. Komarova. T. 1. 510 p. [in Russian]
19. Tikhomirov M.N., 1960. Prisoyedineniye Merva k Rossii [Annexation of Merv to Russia.]. M: Vostochnaya literatura. 240 p. [in Russian]
20. The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers. By Lieutenant-Colonel C. E. Stewart, 5th Punjab Infantry. 1881. // Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series, Vol. 3, No. 9, pp. 513-546.
21. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news". 1883. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p.
22. Marvin Ch., 1883. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. London. W.H. Allen & Co. 556 p.

Атдаев С.Дж.

Тарих және археология институты
Түркіменстан Ғылым академиясы
Ашхабад, Түрікменстан
E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

МЕРВ ПЕН БҰХАРА АРАСЫНДАҒЫ БІТІМГЕР - ҚАРА-ШАЙТАН

Аңдатпа. Ғылыми мақала дереккөздерде Кара-Шайтан (Гара-Шейтан, Қара Ібіліс) деген лақап атпен кездесетін тарихи тұлғаға арналған. Оның шын есімі қазіргі тарихнамада белгісіз. Соған қарамастан, оның тағдыры XIX ғасырдың екінші жартысындағы түрікмен халқының тарихымен тығыз байланысты. Зерттеу жұмысының мақсаты – осы күнге дейін жеткілікті зерттелмеген бұл ғылыми мәселені ашуға мүмкіндік беретін барлық материалдарды жинақтау. Тарихи деректерді зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды, сондай-ақ мәселені ашуда антропологиялық тәсіл арқылы сол кезеңдегі оқиғалар көрінісін жан-жақты ғылыми негізде сипаттауға мүмкіндік берді. Зерттеу жұмысын жазу барысында Бұхаралық, қазақ, орыс және еуропалық дереккөздер қолданылды, олардың мәліметтері сол кезеңдегі әскери-саяси оқиғалардың хронологиясын нақты құруға мүмкіндік берді.

Мақалада осы аймақтағы тарихи үдерістерге, әсіресе Ресей империясының Бұхар әмірлігін жаулап алуы кезіндегі түрікмен тайпаларының қатысуына қатысты бұрын белгісіз болған деректер ұсынылған. Жаңа тарихи тұлғалар мен олардың аймақтағы күрделі тарихи кезеңдегі оқиғаларға қатысуы туралы мәліметтер берілген. Сонымен қатар, Мерв оазисі мен Бұхар әмірлігі шекарасындағы тәртіпті қадағалаған түрікмен яссауылдарының (тәртіп сақшыларының) рөлі мен олардың күзет қызметі туралы баяндалған. Жоғарыда аталған саяси оқиғалардың басында

тұрған Кара-Шайтанның қызметі аймақта бейбітшілік пен тұрақтылықтың орнауына үлес қосты.

Кілт сөздер: Кара-Шайтан, Мерв, Яссауылдар, Ресей империясы, Бұхар әмірлігі, Іржар шайқасы, Зеребұлақ оқиғасы.

Дәйексөз үшін: Атдаев С.Дж. Мерв пен Бұхара арасындағы бітімгер - Кара-Шайтан // Мәдени мұра. 2025. №2 (109). 150-164 бб. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.09>

Atdaev S.

Institute of History and Archeology
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan
E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

KARA-SHAYTAN – A CONNECTING LINK BETWEEN MERV AND BUKHARA

Abstract. This article is dedicated to the historical figure known under the pseudonym Kara-Shaytan (Gara-Sheitan, Black Devil). His real name remains unknown to modern historiography. His fate is closely intertwined with the history of the Turkmen people in the 2nd half of the 19th century.

The aim is to gather all available material for research this person. The use of the comparative historical method, along with an anthropological approach, enables us to reconstruct the broader context of events with greater precision and detail.

Bukharan, Kazakh, Russian, and European sources were consulted. These sources allowed for the construction of a coherent chronology of the military and political events. Previously unknown facts have been revealed regarding the participation of Turkmen tribes in the events surrounding the conquest of the Bukhara Emirate by the Russian Empire. New historical figures and their roles in the turbulent episodes of this period have also come to light.

The study highlights the role of Turkmen guardians of order — the yasavuls — and their security service along the border between the Merv Oasis and the Bukhara Emirate. At the center of these developments stood Kara-Shaitan, whose actions contributed to the preservation of peace and stability in the region.

Keywords: Kara-Shaytan, Merv, Yasavuls, Russian Empire, Bukhara Emirate, Battle of Irjar, Zerabulak events.

For citation: Atdaev S. Kara-Shaytan – a connecting link between Merv and Bukhara // Madeni mura. 2025. №2 (109). Pp. 150-164 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v22.i2.09>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences, leading researcher, the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Искаков Қ.А.
Жауапты редактор – Оспанова А.К.,
Редактор – Султанова А.К.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

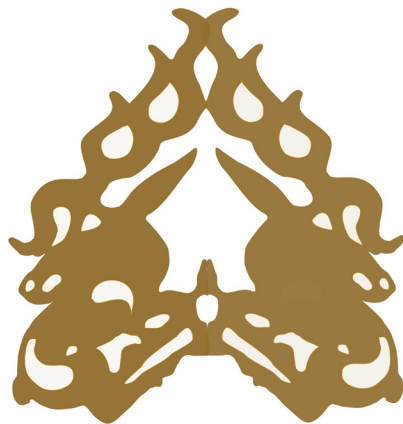
Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 13.06.2025 ж. қол қойылды.
Пішімі 205x275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.

Таралымы 150 дана

«Астана қаласының жас мүгедектері»
ҚБ баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Е 489, 6
Тел.: 8 701 251 90 17

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

